

JÄTTIURAKKA

Säläsanat mytologian avaimena

Marita Råman

Osmolaisten maa Jäppilä 8/10

Jättiurakka – Säläsanat mytologian avaimena

Osmolaisten maa 8/10

© Marita Råman

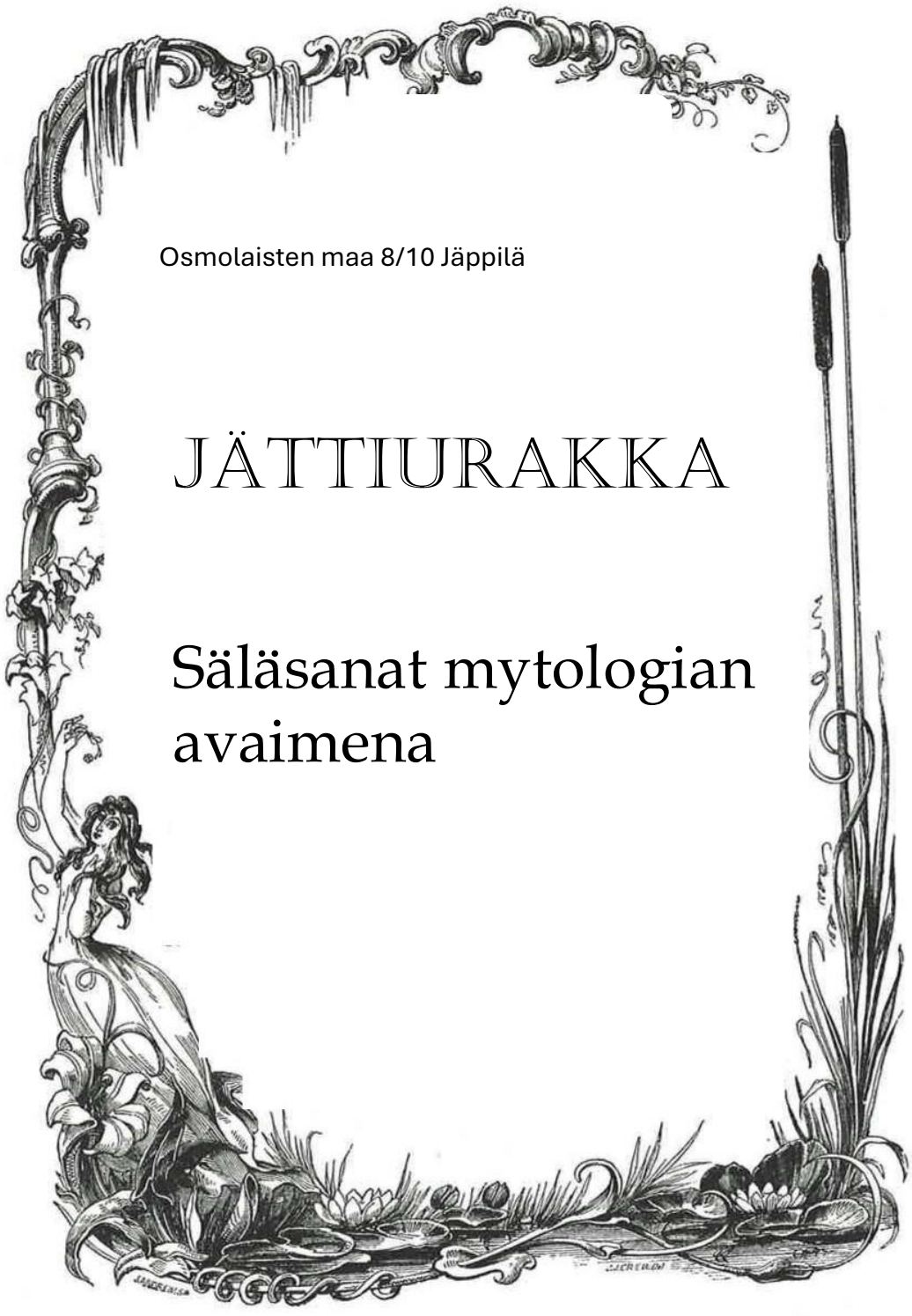
Kansikuva Hillittömät hiidenkivet, Olari; Marita Råman

Kuvat. Köyrihönttänä Samuli Råman.
Kuvateksteissä mainitut,
Muut kuvat Marita Råman
Osmansolmu, kuvakaappaus kirjasta Suomalainen muinaisusko

ISBN 978-952-65151-9-9 (pdf)

Espoossa 2026 Aleksis Kiven päivänä 10.10.

Osmolaisten maa 8/10 Jäppilä

JÄTTIURAKKA

Säläsanat mytologian avaimena

SISÄLTÖ

JOHDANTO

1. Sanat hakusessa s. 6
   1.1 Osmon jättiurakka s. 9
   1.2 Tulkintametodina säläsanat s. 13
   1.3 Prosessivaiheita urakan varrelta s. 14
2. Alkukartoitus s. 24
   2.1 Jättiurakan alkutahdit s. 25
   2.2 Myyttinen aluejako s. 27
3. Sanalippujen säläsanat s. 28
   3.1 Faraon lapset s. 29
   3.2 Kaukon ja koukon mysteeri s. 29
4. Uskomusperinnelajit s. 31
   4.1 Kyselyillä kansan pariin s. 33
   4.2 Sälästä prinsiipeiksi s. 34
   4.3 Henkimaailman asioita s. 35

TULKINTA

5. Haltijoiden piiri s. 39
   5.1 Haltijaprinsiippi P26 s. 40
   5.2 Sanakirjapoiminta haltiaolennoista s. 41
   5.3 Monenlaisia haltijoita s. 44
   5.4 Kautta kiven ja kannon s. 49
   5.5 Haltijauskon coda s. 53
   5.6 Haltijan toimiala s. 54

6. Kotohaltijat, perinnelaji G s. 56
   6.1 Tonttu s. 56
   6.2 Tonttuprinsiippi P1 s. 58
      6.2.1 Tontanpaikka s. 60
      6.2.2 Tonttaaminen s. 62
      6.2.3 Tontta ja lihatontta s. 62
   6.3 Talonhatija s. 63
      6.3.1 Ovessa kolisteleva tonttu s. 65
      6.3.2 Riihitonttu s. 66
7. Luonnonhaltijat s. 67

   7.1 Metsänhaltijat, perinnelaji K s. 71
   7.2 Metsännenä s. 73
      7.2.1 Metsännenästä päästäminen s. 77
      7.2.2 Ankeloisen tapaus s. 78
      7.2.3 Silmäkipeät s. 80
      7.2.4 Voihan nenä! s. 82
   7.3 Metsä liikkuu! s. 82
   7.4 Tapio, köpi ja tyrä s. 86
   7.5 Hiidenkätkö s. 92

7.5.1 Mahikki s. 96
7.5.2 Ternimaito ja Mahikki s. 101

7.6 Vedenhaltijat, perinnelaji L s. 106
7.6.1 Ahti, luontomyteemi s. 106
7.6.2 Näkki s. 112
7.6.3 Vedestä tarttuu s. 115

8. Kalma, perinnelaji C s. 117
8.1 Kalman ukset, kauhistuksen ele s. 118
8.2 Kalman kaipuu s. 119
8.3 Kalmamagia ja noitatoimet s.122
8.4 Kalmasta tarttuu s. 125
8.4.1 Kalmatauti s. 127
8.4.2 Puhuttelua ja uhkauksia s. 128
8.4.3 Kalma, vainajat s. 129
8.5 Kalmalaiset s. 130
8.6 Kalma enteilee s. 133

9. Kiiranajo, perinnelaji F s. 134
9.1 Syksyn juhla s. 140
9.2 Köyrinhönttänän ikävä kitinä s. 143
9.3 Köyrit ovat paimenkulttuuria s. 144
9.4 Eläimistä pidettiin huolta s. 146

10. Para, perinnelaji H s. 148
10.1 Ontologinen ongelma s. 148
10.2 Piritys s. 152

11. Peikko, perinnelaji M s. 153
11.1 Maahiset s. 153
11.2 Lintukotolaiset s. 154

12. Kirkonkakkiainen, perinnelaji B s. 167

13. Mahnajättiläinen, perinnelaji N s. 159
13.1 Kurko, jättiläinen s. 161
13.2 Jäppisten heimo s. 162
13.3 Kalevanpojat ss. 168

14. Enteet ja kohtalo, perinnelaji A s. 169
14.1 Ennemerkit ja aavistukset s. 174
14.2 Aana s. 175
14.3 Untamo s. 179
14.4 Aave s. 182
14.5 Kakkiainen s. 183

15. Säläaineisto s. 184
15.1 Sanaston suhteet ja tulkintakehikko s. 185
15.2 Hattara s. 186
15.3 Syvätär, syvättäri s. 191
15.4 Säläaineiston arvo s. 194

FOKUS

16. Pellonpekko, fokus Py s. 197
17. Ukkonen on jumala, fokus Px s. 200
18. Taivaanvalot s. 202
19. Suomettaren kosinta s. 206

TEORIA

20. Myyttinen systeemi s. 211
    20.1 Prinsiippien essentia s. 215
    20.2 Jättiurakan telos 1 s. 218
    20.3 Tunneliteoria telos 2 s. 219
21. Meemit ja eeposkaavan kaksi linjaa s. 223
22 Myytitärmeemit s. 233

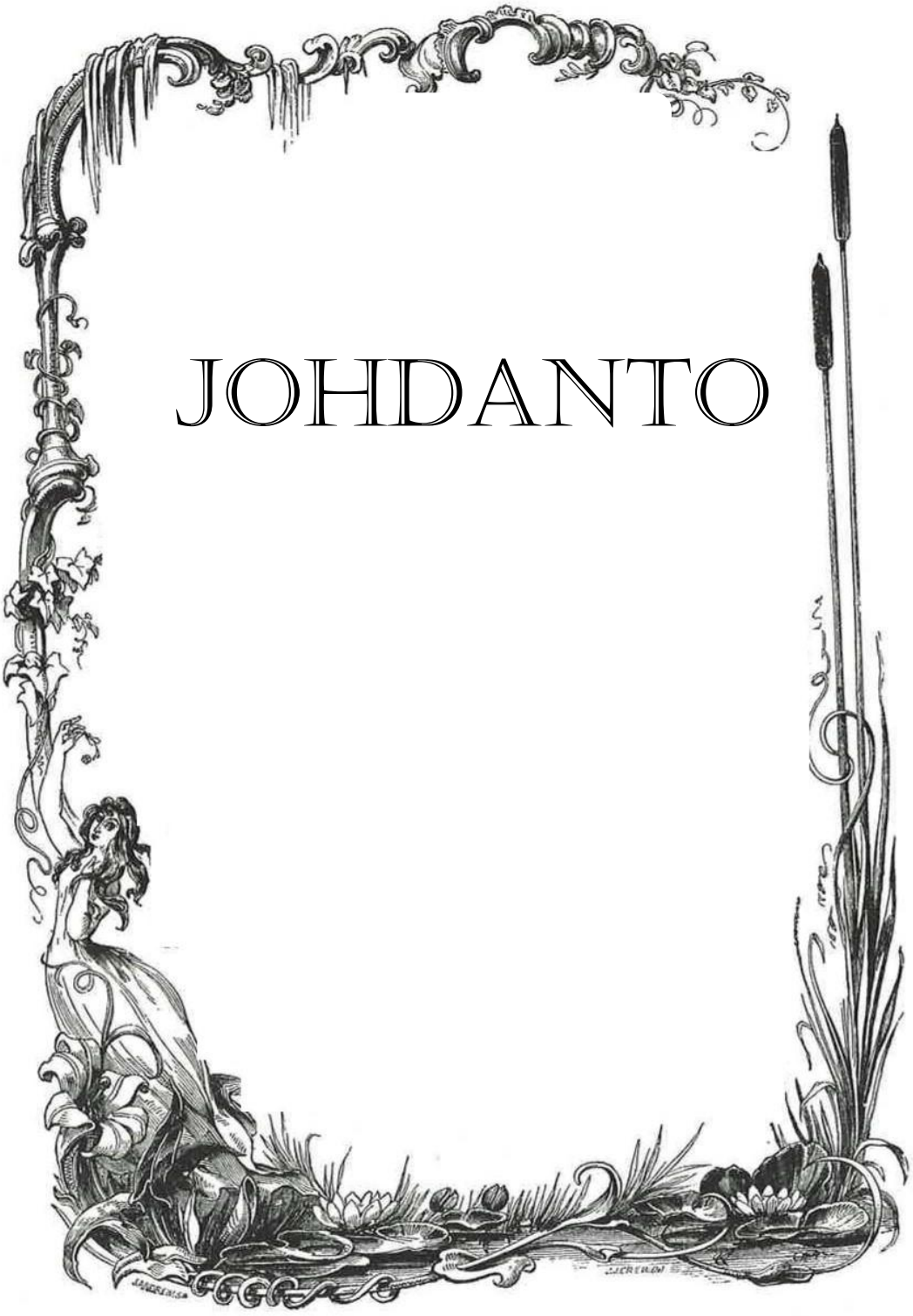
23. Taivahan talikynttilät! s. 235
    23.1 Hattarapäätelmät s. 237
    23.2 Aikalisä s. 237
    23.3 Peli seis! s.241
24. Päättösanat s. 245
25. Kommentaari s. 250

KIRJALLISUUS ja LÄHTEET s. 263

LIITTEET
I Jättiläiset s. 256
II Eddan ja teutonisen mytologian kääpiöt s. 258
III Mytosanojen koonti ja vertailu s. 260

TIETOHIPUT

Tsundoku s. 17
Anomalia ja silppa s. 19
Heracleum Sibiricum s. 52
Kalmalaiset s. 132
Rahko ja liekkiö s. 236

JOHDANTO

JOHDANTO

1. Sanat hakusessa

Umberto Econ tekstit keskittyvät erityisesti tulkinnan tekoon, kulttuurin muodostumiseen ajattelun matriisina, havaittaviin ja havaitsemattomiin kääntämisen tekoihin sekä tietosanakirjan sääntelevään teoreettiseen hypoteesiin, näin toteavat Cinzia Bianchi and Clare Vassallo artikkelissaan Econ ajatuksista käännöksistä, tulkinnasta ja tietosanakirjoista. Vähemmistökieliin tieteen kentällä sopii tutkijoiden toteamus äidinkielestään italiasta.

- Italia on kaunis ja ilmaisuvoimainen kieli, mutta laajemmin tarkasteltuna se on kieli, joka on ymmärrettävissä vain suhteelliselle vähemmistölle puhujista. Englanti taas tarjoaa maailmanlaajuisen levinneisyytensä, tieteellisen ja akateemisen maailman hallitsevuutensa ja valtavan lukijakuntansa ansiosta selkeitä etuja ideoiden ja vaikutusvallan leviämiselle. Ratkaisu piilee selvästi kääntämisessä. Englannista on tullut välittäjäkieli kertyneelle tiedolle, jonka juuret ovat eri kulttuureissa, kielissä ja historiassa. Ideoiden maailma on tehty ymmärrettäväksi lukuisten kääntäjien huomattavan ponnistelun ansiosta, joiden panos ja panos tiedon leviämiseen on jäänyt suurelta osin varjoon. On mielenkiintoinen kulttuurinen tosiasia, että kääntämisen roolia tässä tiedon liikkeessä ei usein tunnusteta, sitä ei tuoda esiin eikä tehdä merkitykselliseksi. -

Italiaa puhuu äidinkielenään noin 65–70 miljoonaa ihmistä. Tätä määrää tutkijat nimittävät suhteellisen vähäiseksi määräksi. Koska kirjoitan äidinkielelläni suomeksi, todellisella marginaalikielellä maailman mittakaavassa, on tieteellisen levinneisyyden mahdollisuudet lähes täysin käännösten varassa. Lisäksi aihepiirini outouden, mytosemantiikan kannalta marginaalisuus ja sisällön ymmärrettävyys entisestään kaventuu. Suomea äidinkielenään puhuu maailmassa vajaa 5 miljoonaa ihmistä. Erikseen on vielä sisällön ymmärtäminen, prosessi, jossa Umberto Econ pohdinnat selventävät (ja hämärtävät) tiedon ja tulkinnan vaikeutta ja ongelmallisuutta. vaikeimmin käännettävistä kirjoista, koska James Joyce rikkoi siinä tietoisesti perinteisen kielen ja kerronnan säännöt. Kirja on kirjoitettu yleiskielen englannin sijaan eräänlaisella unitilassa toimivalla "unikielellä", jota myös roomalais-karjalaiset runonlaulajat käyttävät. Voitaneen sanoa Joycen olevan tajunnanvirtakirjailija. Sellaisena hänet voi rinnastaa suomalaisiin tietäjiin syntyine syvineen. Irlannissa ei ole yhtä monipuolista kansanrunokokoelmaa kuin Suomessa, mutta tarinastoltaan maa kielineen on huippuluokkaa. Mikä pätee suomalaisen mytologian, kansanuskon ja kansanrunouden maailman tulkintaan, on ilmeistä myös Joycen tuotannossa. James Joycea voidaan pitää tekstin vaikeaselkoisuuden vuoksi mytosemantikkona, jossa metasemantiikka, tuo ”unikieli” ja australialaisten uniaika on läsnä ja todellinen. Finnegans Wake on vielä suomentamatta, joskin Juhani Lindholmin käännösponnistelut edelleen jatkuvat.

Perusongelmana metasemantiikassa ei ole vain tulkinta, vaan essentia, asioiden syvemmän olemuksen ymmärtäminen tai tajuaminen, mikä ei edellytä ainoastaan kielellistä kompetenssia, vaan myös perehtyneisyyttä aiheen käsiteavaruuksiin. Eco tosin puhuu rajattomasta semioosiksesta, mutta käytän mieluummin termiä käsiteavaruus. Merkitysten meressä assosiaatioketjuja ei voi välttää. Assosiaatiot synnyttävät päättymättömän merkkiverkon, mutta kuten suomalaiset sanovat: Kun asia pitkittyy, asia mutkistuu, Mutkistuminen tulee selväksi Econ esseessä Joyce, Semiosis, and semiotics. /Viite[1]/ meemipleksin esimerkkinä Eco käytti James Joycen tuotannosta teosta Finnegans Wake, jota pidetään yhtenä maailmankirjallisuuden vaikeimmista teoksista.

Keskeisimmät syyt teoksen kääntämisen todellisiin vaikeuksiin ovat seuraavat: 1) Monikieliset sanaleikit ja uudissanat (portmanteau), joissa Joyce yhdisteli kirjaan arviolta 60–80 eri kieltä. Yksi ainoa sana voi sisältää elementtejä samaan aikaan esimerkiksi iirin, latinan, saksan ja suomen kielestä, joten kääntäjän on vaikea päättää, mitä kieltä tai merkitystä hän painottaisi suomennoksessa. Vaikeutena on myös 2) monimielisyys (ambiguiteetti), sillä lähes jokainen lause ja sana on tarkoituksella moniselitteinen. Teksti viittaa samanaikaisesti historiatietoon, raamatullisiin tarinoihin, dublinilaiseen katunimistöön ja pop-kulttuuriin. Kolmanneksi 3) (onomatopoetiikka) teos on tarkoitettu ääneen luettavaksi, mikä lisää merkityksiin vivahteita. Kirjan kieli perustuu vahvasti siihen, miltä sanat kuulostavat, erityisesti dublinilaisittain lausuttuna. Finnegan Wake sisältää kymmenen satakirjaimista "ukkossanaa", jotka kuvaavat ihmiskunnan historian käännekohtia. Niiden äänteellistä tehoa on lähes mahdotonta siirtää toiseen kielijärjestelmään. Oman vaikeutensa teokseen tuo 4) (Struktuuri) rakenne ilman alkua ja loppua. Elämän kiertokulkua tekstissä kuvaavat telokset. Kirjan viimeinen lause katkeaa kesken ja jatkuu suoraan kirjan ensimmäisestä lauseesta. Koko teos on syklinen uni, jossa perinteinen kielioppi, aikamuodot ja välimerkit on hylätty. Joten – Minunko tekstini vaikeaselkoinen lukea?

Palataan ajatuskiemuroihin, joita Eco on kartoittanut Finnegan Wake -teoksessa ja semiotisoidaan. Joycen multidimensionaalisessa neliulotteisesta käsiteavaruudesta on tulkittu trizologisesti sana **Neandertal,** jota ei sellaisena FW teoksessa esiinny, ainoastaan kautta rantain kuvattuna. Lähtösanat ovat **Meander** ja tal, ja näiden sanojen näkyvä ilmentymä aalto-ornamentti alias joen mutkittelu. Sanaleikki alkaa sukunimistöllä. Suomessakin monen sukunimessä on der- pääte, esimerkiksi Ganander, Helander,

[1] Eco 1994: ss. 137-151)

Relander etc. Sanan kantaosa tosin ei viittaa mihinkään tunnettuun merkitykseen, toisin kuin FW:n sana Meander, joka tulee sanasta mean – sekin monimerkityksinen sana, jolla voidaan viitata tekemiseen (tarkoittaa, merkitä), se voi olla keskiarvo tai adjektiivina saita, itara, nuuka, pihi, tarkka.

Econ tulkinnan perusteella voidaan kuviosta hahmottaa semioottinen neliö, jossa merkityksen antajana ovat sanat meander, tal ja tale. Näiden perusteella hahmottuu tarkoite (meaning), joka on alkuihminen, Homo Neanderthalis. Tal-sanan alkumuoto on thal, mutta sana voi viitata myös Joycen suosimaan kielisekoitukseen ja ruotsiin, jossa tal merkitsee lukua, tala on puhua, tusentals on tuhansittain ja tusental on tuhatkunta. Ruotsin tala/tal -sanalla on samankaltaisuus suomen kerto/kertoa -sanaan, jotka esiintyvät muodoissa kertolasku ja kertomus. Puhutaan ihmiskunnan suuresta kertomuksesta. Sanalla mean on mielleyhtymä nauhakoristeeseen, kiemuraiseen ja joen mutkaan. Talis viittaa latinaan, samankaltaiseen, samanlaiseen. Joycen tuotannossa ei vain ”ukkossanat” viittaa ihmiskunnan historiaan, myös muissa yhteyksissä historia on läsnä.

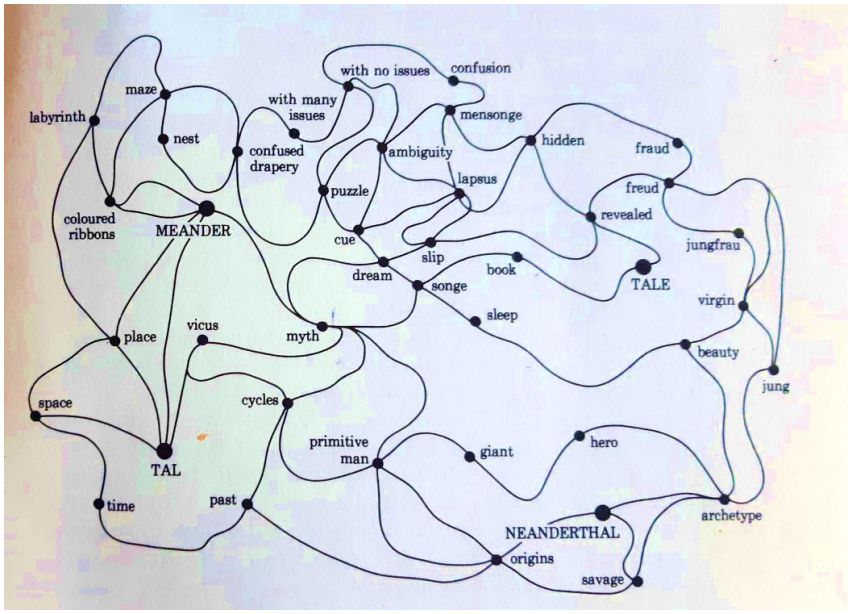
MEANDER
(merkitys, nimisana)

TAL
(laakso)

JOKILAAKSO
(kiemura, mutka)

NEANDERTAL
(ihminen, mies)

TALE
(tarina)

Kuva 1. Umberto Econ esimerkki Finnegans Wake -teoksen merkkiverkosta.

Kyse on metasemanttisella tasolla tarina luonnonhistorian ja kulttuurihistorian kohtaamisesta ihmiskunnan alkuaikojen historiasta paikassa Neandertalin mutkainen jokilaakso, aalto-ornamentiikan peruskuvio. Mytologia myytteineen, uskomuksineen ja tarinoineen on kollektiivisen tiedon verkko, josta jokainen tuntee melko rajallisen osan, mutta joka kokonaisuudessaan on kaiken inhimillisen tiedon summa. Tulkintateorian lisäksi Ecoa kiinnosti tietosanakirjamalli. Haasteena oli ja on tulkintamallin ja semanttisen järjestelmämallin yhdistäminen. Ecolle tulkinta on ennen kaikkea kääntämistä kirjoittajan/puhujan/esittäjän tarkoitteesta kommunikaation vastaanottajan koodauksena. Erityisesti myytit koodautuvat yksilöllisesti sen mukaan, mitä vastaanottajan elämys-, tieto-, käsite- ja kokemusmaailma antaa myöten. Yleensä nimiä ei käännetä, mutta sitäkin useammin ne vääristyvät äänne- ja kirjoitusasun outouden myötä, mikä on ilmeistä murresanastossa. Joitakin poikkeuksia on, kuten latvia, jossa nimistä tehdään käännös omakieliseksi. Ellei nimeä voida johtaa mihinkään käsitteeseen, on kääntäminen hankalaa, mutta jos tarkoitteen keksii, kuten Eco Joycen Meanderin, niin suomentaminenkin käy mahdolliseksi, kun ensin on oivallettu, että a) kyseessä on alkusuvun sukunimi uudelleen konstruoituna, b) alkuperäinen nimi on löytöpaikan, jokilaakson mukaan annettu. /viite[2] /

1.1 Osmon jättiurakka

Suomeksi Meander olisi käännettynä Jokelainen tai Jokela ja toden totta sellaisiakin ihmisiä on Suomessa, josta löytyy myös kääntäjä-akrobaatteja kuten Osmo Pekonen Nibelungein laulun käännöksessä, jota on luonnehdittu jättiurakaksi. Ensi yrittämällä ei hänenkään käännöksensä saanut varauksetonta kannatusta. Käännöksen kustannustoimittaja Alice Martin kertoo teoksen alkusanoissa historiolan, jossa kritisoidut säkeet muokkautuivat kääntäjän käsissä ja mielessä kolmeen versioon sanavalinnoissa.

1. versio
Itkemään ihmisosaa sankarit jäivät nämä,
taistosta nibelungein tarina vanha kertoi tämä.

[2] Kieltäni on moitittu vaikeatajuiseksi sivistyssanojen runsauden vuoksi. Harkitsin, josko selitän kaikki tekstissä esiintyvät sivistyssanat, mutta luovuin ajatuksesta, koska digiajan ja AI:n etuja on helppo selityksen saatavuus, mikä korvannee selitteiden puuttumisen.

2. versio
On kalman kartanoille kuninkaat käyneet kammoin,
taistosta nibelungein näin kertoi vanha satu ammoin.

3. versio
Mun lauluni näin päättyy kuin umpeutuva latu,
taistosta nibelungein näin ikivanha kertoi satu.

Kieltämättä viimeisin versio on paras esitetyistä vaihtoehdoista, samalla kun se oli sananiekan omaa kohtaloa enteilevä profetia, sillä Osmo Pekosen laulut oli laulettu 12.10.2022. Sanotaan herkän ihmisen aavistavan oman kohtalonsa. Nimesin tämän kymmenosaisen sarjani Osmolaisten maaksi, koska nimi viittaa alkukantaiseen myyttikerrostumaan. Kalevalassa kerrotaan Osmottaresta, kansanrunoudessa Osmo huutelee norosta, sanakirjoissa esiintyy osmolainenkin. Osmolassa on katot kultaa, hopeaa, vaskea. Käännöksessä on huomioitava tyylilaji, missä hengessä teksti on kirjoitettu. Osmola-runot on sijoitettu SKVR-korpuksessa runotyyppinä kotiseuturunoksi, jossa formulana on ”Onkos teillä Osmolassa?”. Vaihtoehtoisesti puhutaan osmolaisista ja kanervaisista. Väliin Osmola on Osmala tai Osmalo. Kanervala muuntelee enemmän, toisinaan se on Kanervikko, ja jopa Karjala tai Kalevala. Viime mainittu on uskottava versio, koska Osmotar rinnastuu Kalevalattareen usein.

Osmola ojalta huusi
Kanervikolle kankahalta:
"Onkos teijän Osmolassa
Kuin meijän Kanervalassa:
Kolme riihtä rinnatuksin,
Isä-riihi kultakatto,
Poikue hopiakatto,
Vunukkaisen vaskikatto?"
Osmola ojalta huusi
Kanervikolle kankahalla:
"Onkos teijän Osmolassa,
Kuin meijän Kanervalassa,
Kolme kukkoa kujassa,
Isän kukko kultaharja,
Pojan kukko hopiaharja,
/Viite [3] /

(Osmola eli osmolainen huusi ojan penkalta honkametsän Kanervikolle/Kanervalaan: Onko teillä kuten meillä, kolme riihtä, joissa on isällä kultainen katto, pojalla hopeinen katto ja vauvalla vaskikatto? Ja onkos teillä kolmea kukkoa kujalla, isän kukko kultaharja, pohja kukko hopeaharja ja vauvan vaskiharja?)

[3] Vunukkaisen vaskiharja? SKVR V2 1663

Nibelungein laulu on saksalaisten kansalliseepos, jota varsin vähän tunnetaan. Paremmin tunnetaan Richard Wagnerin Ring-tetralogi ja Parsifal, joissa on hyödynnetty teutonista myyttiainesta. Käytän verrokkiaineistona Jacob Grimmin mytologiaa ja Nibelungein laulun hyväksi mainittua suomennosta. Nibelungeinlaulun teksti ja kalevalaisen runouden synty on arvioitu ajoittuvaksi 1000-luvun alkupuolelle, mutta molemmissa kansalliseepoksissa Kalevalassa ja Nibelungein laulussa osa sisällöstä on varhaisemmalta ajalta. Saksalaisten kansalliseepoksessa myyttistä ovat nibelungit, jotka on luonnehdittu jättiläisiksi/kääpiöiksi, aarrevaraston vartijoiksi, joiden vastine on suomeksi aarteenhaltijat

1.2 Tulkintametodina säläsanat

Myytti on luonteeltaan avoin teksti, joka rakentuu lukuisten tulkintojen varassa, jolloin tarinasta tulee monien erilaisten ihmisten ja kiinnostusten kanssa yhteensopiva teksti. Tulkintaa voidaan pitää Econ kaiken ajattelun keskeisenä painopisteenä, Ecolle tulkinta on käännös, joskus väännöskin eri syistä. Hän myös pyrki rakentamaan siltaa strukturalismin ja amerikkalaisen pragmatismin välillä tulkintateoriansa avulla. Tässä työssä on tavoitteena rakentaa tulkinnallisia merkitysyhteyksiä kansanuskon, uskomusten ja myyttien välillä metasemanttisin tulkintakeinoin. Aiheeni erikoislaadun vuoksi väistämättä suuri osa lukijoista, varsinkin käännösten varassa olijat ovat epäilemättä tulkintarajotteisia, koska riittävää metatietoa ei ole, sanasto hajonnut kielelliseksi säläksi arkistoihin tai unohtunut, kuollut.

Tämän työn alaotsikkona on säläsanat mytologian avaimena. Työtä on pohjustanut intuitiivisesti Econ tietosanakirjamallin esimerkki. Econ mukaan tutkimus on osoittanut, ettei AI pysty pelkän sanaston perusteella alkeelliseenkaan päättelyyn. Tulkintaan tarvitaan tietosanakirjamalli ja strukturoitu informaatio. Viime mainittua olen pyrkinyt tuottamaan erilaisten ryhmittelyjen ja kategorioiden avulla sanalistat lähtökohtana.

SANALISTAT	ENCYKLOPEDIAT	KIRJALLISUUS
(sana-arkisto)	(tietosanakirjat)	(perusteokset)
- Sanasälä	- Käsikirjat	- Reisterit
- Sanakirjat	- Tietosanakirjat/netti	- Hakemistot

Keskeinen vertailuaineisto suomalaiseen myyttisanastoon on haettu Jacob Grimmin neliosaisesta teutonisen mytologian teossarjasta. Suomalaisen myyttisanasto frekvenssejä on tehty sekä sanalistaustasolla että ensyklopedisesti hakuteosten hakemistoista. Sanastona on ollut myyttiset sanat Suomen murteiden sana-arkiston keräelmistä (SMSA) ja pääasiassa Elia Lönnrotin ruotsalais-suomalaisesta sanakirjasta kootut sanat. Synteesi on muodostettu sananselitysten ja alan tutkijoiden tulkintojen perusteella. Myyttien tulkinta on käännös menneestä nykyisyyteen.

Alkuun työ oli tesaurus-tyyppistä, kolme ensimmäistä kirjasarjan kirjaa käsittelivät peite- ja toisintonimiä kalasta, hirvestä, karhusta, linnuista, kasveista ja myyttihahmoista. Osoittautui, etteivät myyttihahmot eivät taipuneet yksiselitteiseksi ontologiaksi. systeemiksi, joten käsitteet ja termit on ryhmitelty sanan tarkoitteen, essentia perusteella. Tarkempi tutkimus osoitti sanan mahna kuuluvan jättiläisten joukkoon, itse sana ei sano nykysuomalaiselle enää mitään. Myyttisiä sanoja ja teorianpoikasia on kehitelty ja pyöritelty pitkä rupeama. Varmimmin löytyvät Academicaedun sivuilta.

Julkaistut kirjat:

Mulurautunen, ruutanalliset säkeet 2006
Hirvirunot, hirvipeijaisten maailma 2009
Kielastaja, supisuomalainen mytologia 2009
Myytti ja metodi; korpusmaisuus, keho ja kosmos 2019
Futurolokiset ennakkoluulot, tutumeemien kvalia 2019
Kosmisen koostumus, ursus arktos tuonpuoleisen ruhtinas 20020
Sanalistoista listateoriaan, tuplatrilogiaprosessin reflektiot 2020
Zoema 2021
Paha paikka hyvät oltavat, suomalaisen mytologian topos ja heterotopia 2021
Ulamolan lumo, suomalainen mytosemantiikka 2022
Mytosemantiikan perusteet, prediktiivinen ja proaktiivinen ennusteissa 2022 (1/10)
Runojen siivattaratas, osmolaisten tiedonhalu ja ansiotyöt 2023 (2/10)
Tuulimato maasta nousi 2024 (3/10)
Hiitola – Hirvimiesten ihmemaa 2024 (4/10)
Pimentolan tietohuiset 2025 (5/10)
Nimien metasemantiikka 2025 (6/10)
Kansanrunojen numeraalit 2026 (7/10)

Päättötrilogia: Tutkimusaie 2026 alkaen

Jättiurakka – Säläsanat mytologian avaimena 2026 (8/10) (etnonyymi Jäppilä)

Kalevalabestiaari – Suomalainen fauna kansanrunoissa 2027 (9/10) (etnonyymi Ilpola)

Kanssakäymisen kuviot – Riitit, myytit, uskomukset 2027 (10/10) (etnonyymi Päivölä)

Vuosien mittaan olen kokeillut erilaisia menetelmällisiä lähestymistapoja, joista osa on käyttökelpoisempia kuin toiset. Etsimättä ei mieleen edes muistunut, mitä mahdoin vuoden 2017 pohdinnoissa tarkoittaa synteesimallilla. Olettaisin ajatelleeni kohtaa avoimena systeeminä, eli tavanomaisena tieteen keinona, jossa valitaan jokin tietty teoria tai tarkastelutapa työn pohjaksi. Metodisapluuna on aihioitu vuonna 2017, joten jotain kehitystä on tapahtunut ajatuskuvioissa senkin jälkeen. Tämän teoksen perusteemana on jättiurakka eli neljännesvuosisadan pohdintojen synteesin ja päätelmien teko. Samalla osa 8/10 on päättötrilogian ensimmäisen osa, joten luontevaa on ajatella metodisesti työn kuuluvan lähinnä synteesimalliin, joka muotoutuu työn ehdoilla ja kuluessa siitä mitä aineistosta nousee esiin. Synteesin pohjana ovat eri kohteista ja eri aikoina kerätyt sanalistat ja muut listaukset, joten alla olevassa kuviossa sanaketjutus /Viite [4]/ on käyttökelpoinen. Perustana on kuitenkin merkityslajit, eli viisitoista perustekijää, suomalaisen arkistoaineiston perusteella tehdyt uskomusperinnelajit.

Tekstin tulkintakoodina on suomen kieli ja arkaainen ja agraari maailmankuva.

Tapahtuma (kesto)	A Toiminta Objekti (mihin)	B Prosessi Attribuutti (millainen)	C Teko Subjekti (mikä, kuka)	D Tapa Adverbiaali (miten)
1	Fokus=mitä MYTEEMI-LAJIT	ELON-KAAVA (satukaava)	MERKITYS-LAJI	LUOKITUS-TAPA (ontologia)
2	MEEMI-KAAVA	EEPOS-FUNKTIOT	RUNO-MATRIISI	SYNTEESI-MALLI (avoin systeemi)
3	IRO-KAAVA (Merkkiverkko)	TESTERI-SANAT (Analogisuus)	SANA-KETJU (Syvämerkitys)	TULKINTA-KOODI (Runomatriisi)
4	KOLME MAAILMAA	MODALI-TEETIT	VIIDENTOISTA KERTOMA	PERUS-TEKIJÄT (Essentia, ydinolemus)

Taulukko 1. Metodisapluuna runomatriisina.

[4] Sarjan alkuvaiheessa huomaisun monien sanojen kenties muodotuneen kahteen eri muotoon, jos sana oli C-kirjaimella kirjoitettu. Tällainen sana sanaketjutuksessa on kato. Puhutaan katovuodesta, mutta linnuilla on sulkasato, kun höyhenpeite uudistuu ja sulkia putoilee.

Kuviossa metodisena tulkintakoodina sapluunassa on esimerkkinä runomatriisikehikko eli kuusitoistaruutuinen ruudukko, jonka laajennus on viisiökehikko. Kuten synteesissä, koodisto vaihtelee ja on osa synteesiä. Päättötrilogian tavoitteena on muodostaa jonkinlainen yleiskatsaus prosessissa tehtyyn metodiseen kehittelyyn. Sarjan 1. trilogiassa ns. ”erätrilogiassa”, jossa käsiteltiin toisinto- ja peitenimiä olen pohjustanut codan käsitettä mytosemantiikan kannalta.

Otan esimerkiksi erikoinen sana silpa, josta en muista mistä lähteestä sen näin, mutta näin ja poimin muistiin. Keskimäärin sanaketjutus seuraa semanttiselta polultaan säännön-mukaisuutta, mutta silpa-sanan kohdalla asia ei ole näin. Jos sanan merkitystä ei tiedä, kohde jää tuntemattomaksi ja samalla luokittelemattomaksi ontologiseksi probleemaksi ja anomaliaksi. Sanaketju muodostuu säännönmukaisesti muodostettuna: nimisana – teonsana – laatusana – lisämääre, -sti.

Miksi outojen, merkillisten tai uskomuksellisten yksittäisten sanojen metsästys on tärkeää? Muistia on uudistettava ja merkityksellisiä asioita suojeltava unohdukselta, sen tekee parhaiten kertaaminen ja toisto. Vaiettu, tukahdutettu tai merkityksettömäksi leimattu tieto unohtuu väistämättä, kun aikaa kuluu. Samalla tuhoutuu myös kulttuurista jotain oleellista ja jää elämään vain hämärinä viittauksina.

Sana on teonsanana jossain määrin tuttu nykyisessä arkikielessä merkityksessä nopeasti leikkaaminen, viiltäminen. Vanhassa eräkielessä silpa on eläin, joka nousee puuhun. Kalevalassa Lemminkäinen silpasee Pohjolan isännän pään kuin naatin naurihista. Mutta alkumerkitys silti saattaa viitata pohjoisen myyttisimpään eläimeen, karhuun, koska karhu kiipeää ketterästi honkaan, ja siten kuuluu joukkoon ”puuhun kiipeävät eläimet”. Karhu voi silpasta kynsillään metsästäjän päänahan silmille roikkumaan. Silpa on oiva esimerkki sanasta, joka on outo, merkillinen ja myyttinen yhtä aikaa. Samalla esimerkkisana todistaa yksittäisten säläsanojen voiman syventää oman kulttuurin hienouksia ja omalaatuisuutta. Tuo silpan kiipeämiskyky honkaan voi olla semanttinen peruste karhun myyttiselle nimelle Hongotar, Honkonen, Honko.

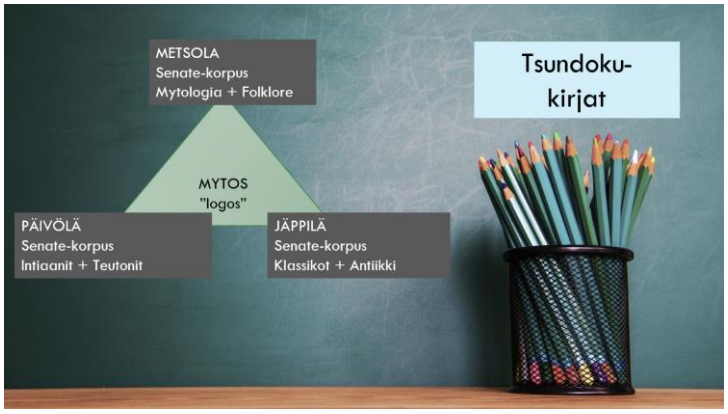
TIETOHIPPU

Tsundoku

Jossain vaiheessa kirjasarjaa keksin hyödyntää pääsääntöisesti koti-kirjastoani, ja prosessin aikana löysin työhuoneen kirjahyllyjen nurkasta pinottuna Senate.kirjasarjan mytologia-aiheista. Tämä kirjaryppään nimesin tsundokuksi, mikä tarkoittaa japaniksi kirjojen ostamista ja niiden kasaamista kotiin lukemattomana. Rinnakkaisnimityksenä näille kirja-kokoelmille käytän nimeä lukemattomat, joka on heteronyymi, jolla viitataan sekä lukuisiin, uskomattoman moniin lukematta vaille jääneisiin kirjoihin. Tässä tapauksessa löytöni oli kiistatta tsundoku, sillä sana perustuu japaniksi sanoihin tsumu (kasata) ja doku (lukeminen). Tsundokun motiivina on siis kasata lukemista tulevaa varten. Tsundoku sisältää ajatuksen ja aiko-muksen lukea teokset joskus tulevaisuudessa.

Kotikirjastooni on kertynyt useampikin kirja ja kirjasarja tätä ajatusta vaalien. Yksi näistä on uralilaisen mytologian neliosainen sarja, joka sisältää komin, mansin, hantin ja selkupin mytolologiaa. Alkuvaiheessa ideana oli jäsentää massiivista mytologia-ainesta vertailukelpoiseksi maailman mytologioihin, ja koska luonto on suomalaisessa mytologiassa selvästi se kiinnostavin ja kantavin voima, jossa arkkityyppeinä toimivat veden ja metsänhaltijat Ahti ja Tapio, niin Senate-kokoelman jäsensin toponyymeiksi.

Kuva A. Aiekaavailu Osmolaisten maa -kirjasarjan aikana.

Nyt kun päättötrilogia on käsillä, niin 2/3 osaa on osunut oikeaan, mutta Ilpola ja Metsola vaihtavat paikkaa, koska Metsola-teemalla on kirja jo tullut laadittua. Suuri muutos on myös teemoissa, koska aie muuttui matkan varrella. Jäljellä ovat etnonyymit jäppi eli jättiläisteema, päiviäteema sekä ilpo pohjola/eläinkuntainen teema.

Metodisesti Jättiurakassa korostuvat alla keltaisella korostetut kohdat. Triadiset tertiaalimuodostelmat kuuluvat metodiseen sarjaan kolme maailmaa. Asetelma sinänsä on ikivanha, kaldealainen. Vanhoissa rajakivissä on kuvattu symbolein kolme eläinratamerkkiä, kauris, kalat ja oinas, mikä viitannee vuoden lopun ja uuden alun, kevään liminaalitilaan. Suomalaisittain kesäpojan ja talvipojan taistoon.

TIETOHIPPU

Anomalia ja silppa

Kansanomaiset taksonomiat, luokittelut vaihtelevat eri kulttuureissa. Ontologisena luokitteluperusteena voi olla jotain ihan muuta kuin Linnén luokittelut tai tieteelliset spesifikaatiot. Käsitteenä anomalia tuli tunnetuksi antropologi Mary Douglasin teoksesta Puhtaus ja vaara, missä luokittelun ja lajien tunnis-tamisen perustana on kyky erottaa ja oppia, mitkä ovat tabuja ja mitkä suotavia tai vaarattomia olioita. Hankaluutena olivat hyrbidiset lajit, joilla oli lajityypistä poikkeavat lisääntymis-tavat tai muu eroavuus. Esimerkiksi kilpikonna, hyönteiset tai käärme, jotka munivat olematta silti lintuja.

Suomessa on säilynyt sanastossa reliktinä joitain vanhoja sanoja, jotka viittaavat kansanomaiseen, vernakulaariin luokittelutapaan eläimen erityisominaisuuden mukaan. Claude Levi-Strauss on esittänyt intiaanimytologiassa punatrukkisten eläinten, erityisesti oravan muodostavan myyttisen arkaaisen kerrostuman myytteihin. Oravallae on tyypillistä nousta puuhun, mutta on muitakin suomalais-metsien nisäkkäitä, jotka ketterästi kiipeilevät puissa, vaikka ovatkin maaeläimiä.

Silpa on vanha sana, joka tarkoittaa puuhun kiipeävää eläintä. Eläinkuvastoissa karhu on tyypillinen silpa. Ahman, oravan, myyrän, karhun, näädän, ilveksen ohella myös kotikissat vaistonvaraisesti tarvittaessa kiipeävät puuhun kuten muutkin kissaeläimet. Jos silpa on karhu, niin sen myyttinen nimitys on silloin Honkanen, tai Hongatar, mutta silpa oravana on peitenimeltään honkahärkä. Tämä saa pohtimaan karhunkalloriitin riittipuun valikoitumista. Miksi mänty on karhun merkkipuu? Ehkäpä juuri tämän silpalajiin kuulumisen vuoksi. Karhu on metsien nisäkkäistä suurin puuhun kiipeäjä. On arveltavissa männyn ja karhun yhdistyvän saman klaanin tai fratrian toteemeiksi.

Karhunkalloriitissä palautetaaan karhunkallo honkaan, tavan syntyhistoriolaa ei tiedetä, mutta metsästystaikuuteen se ilmeisesti liittyy koska Sotkamossa pyssyn pilauksesta seurasi pilaajalle ankara seuraamus. Jos pilaaja kohtasi metsällä pilatun pyssyn haltijan, niin pilaaja sai rangaistuksen, hänen täytyi nousta selin honkaan ja haukkua kuin koira. Tämä saattaa semanttisesti viitata karhueläimeen, jota kutsutaan peitenimellä metsän koira, mutta todennäköisemmin tapa viittaa ahmaan, jolla on tapana käydä ryöstämässä riista-aitat ja nilit, vaikka ne olisi tehty korkeallekin puunrunkoa hyväksi käyttäen.

Kansanomainen vernakulaarikulttuuri ei semantiikassaan varsinaisesti välitä siitä, mitä voi tietää eläimestä ja sen elintavoista, vaan pyrkii tavoittamaan riittien avulla toteemieläimensä essentian, asian sisemmän olemuspuolen myytit ja muut havainnot huomioiden.

1.3 Prosessivaiheita urakan varrelta

Taustalla myto-metasemanttisessa kehitteessä on ollut etnosemiotiikka ja strukturaalinen semantiikka, jota haluan kutsua termillä etnosemantiikka. Makuasia on, minkä puolen tertiaalista siirtää kamanatermiksi. /Viite[5] / Kamana tarkoittaa suomen kielessä oven tai ikkunan aukon yläpuolista vaakapalkkia, jota kutsutaan myös yläkarmiksi tai yläpuitteeksi. Näin ollen triadinen tertiaali on kuin japanilaistemppelien toriportti pyhäkköön, portti tuonpuoleiseen ulottuvuuteen, arkitajunnan tuolle puolen myyttiseen tietoisuuteen, unikieleen, myyttien maailmaan. Samaa sarjaa kamanan kanssa ovat ovipielet. Oviin ja ikkunoihin kuuluu oleellisena osana karmit**.** Rajatilaisuus ilmenee perinteessä joskus epäsuorasti. Näennäisesti mitään loogista yhteyttä ei ole arvoituksessa ”Ovi käy, lapa liikkuu”. Vastaus on idioomi, hirvi kartanolla, mikä tarkoittaa kuolemanviestin tuojaa, kuoleman ennettä.

Oviarvoituksessa merkityksen ymmärtämiseksi on tiedettävä itäsuomalaisessa perinteessä hirveä pidetyn kuoleman sanansaattajana. Sanaketjuna tämä paljastaa toisen merkitysulottuvuuden. Karmi – karmia – karmea – karmeasti, jossa karmean synonyyminä on kamala, hirveä. Oviaukon kolmikkoon on vielä sisällytettävä kynnys, jolla on ollut kansanuskossa paljonkin merkitystä, semanttiset polut johtavat ovelta uusiin tiloihin, lattialle, tauteihin. Nykysuomessa puhutaan kynnyskysymyksestä, ehdottomasta vaatimuksesta, jota on noudatettava. Naria, työperäistä nivelvaivaa parannettiin kynnystä kirveellä lyömällä, narista on eufemismi valittamiselle.

Vaikka loputon saman kaavan esille tuominen on kyllästyttävä ilmiö, niin metodisapluunassa myös ugrame on kolme maailmaa edustava, kahden triadin muodostelma, jossa kahdesta kolmimuodostelmasta tuleekin välitiloineen yhdeksän merkityskenttää. Näin kolmesta voi muodostaa semanttisen ketjun, jossa lopulta on yhdeksän tekijää, ugramekuvio.

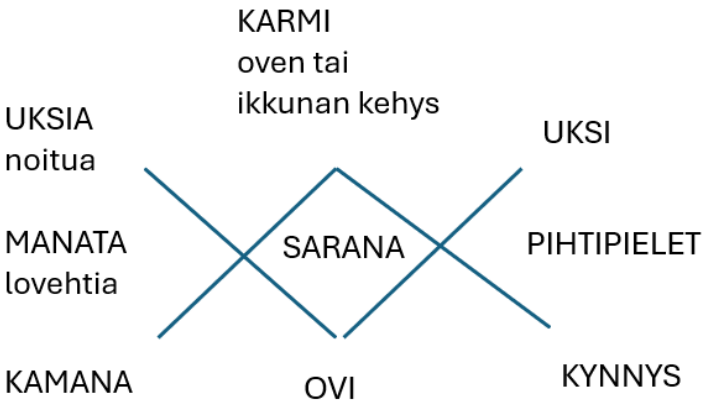
Edellä sanotun perusteella Kalevalan häälaulun sanat kuvaavat oven merkittävyyttä riittipaikkana. Kamanat kohottukohot lakin päästä laskematta, /kynnykset alentukohot kengän kannan koskematta, /pihtipuolet välttyköhöt, ovet ilman auetkohot / tullessa vävyn tupahan, astuessa aimo miehen! (UK 21. ru) Runosäkeessä on kuvattu osmon, sulhasen tuloa häätupaan, mutta ovea ei mainita, sen sijaan puhutaan oviaukosta. Kansanrunoissa

[5] Tertiaali on triadi, joka tasasivuisen kolmion sijasta esiintyy pyhäkköjen portteina: japanilaisena torina tai Stonehengen kivipaasina, jossa kaksi pystysuoraa paasikiveä kannattelee kolmatta vakasuoraa paatta. Näissä puitteissa ilemntää rajaa, rajausta. Kaikella rajansa, tertiaalissa kattopalkki. Ovessa on karmit, sillä voi hyvinki olla yhteyttä kauhun ja pelon tunteisiin, karmeaan, karmivaan, hirveään.

pihtipielistä ovena toiseen maailmaan, siirtymäriittinä mainitaan synnytys, ansapyynti ja häät kuten ym. esimerkkisäkeissä. Silpasun synonyymi on sivaltaa sanoilla eli loukata toista syvästi ja haavoittavasti. Rihmalla ansapyyntiä harjoittavan luvussa on monia pohdintaa kaipaavia kohtia, kuten heuhten, koppa, romahonka, leperitsa jne. Täten tarkatkaan sanaluettelot eivät anna riittävää selvyyttä myyttihahmoista.

Sanaristikot ovat nykypäivän arvoituksia. Niissä ukset sanaa käytetään ovivihjeenä, mutta verbi on jo unohtunut täysin. Sarjassa uksi – uksia , on viime mainittu tunnettu loitsuterminä noitumisena, ja voisi väittää kyseessä olevan noitatoimi samanointina tietoisuuden tilan muutoksena. Tässä onkin jo kasassa osatekijöitä vastaamaan kysymykseen, mitä hyötyä ugramesta on metasemanttisena työkaluna, kolmen maailman ja maailmojen välisen rajankäynnin selittäjänä. Rakentajille on itsestään selvää, että ovea ei voi rakentaa itsekseen sellaisena, oveen tarvitaan karmit. Näistä voi lähteä ratkomaan kuviota. On siis kaksi toisiinsa tiiviisti kytkeytyvää tulkintalinjaa ”ovilinja” ja ”karmilinja”. Eli tiedetään kuviossa jo ns. keihäänkärkitekijät ovi ja karmi. On jo osoittautunut että mytosemanttinen aspekti painottuu karmiin, metasemanttinen tulkintapuoli jää ovelle.

Kuten runoissa on liittymä- tai nivelsäkeitä, niin oven ja karmin välillä on oltavat saranat, jotka liittävät oven karmiin. Ugramen kuviossakin on välitila, joka liittää kaksi linjaa toisiinsa ja kokonaisuuden synteesiksi. Oven muita varusteita ovat lukko ja ovenkahva. Perustekijöitä ovat siten:

Kuvio 1. Kamana-sanan analyysi ugramella tulkittuna.

Missä määrin tulkinta osuu välilinjassa oikeaan, on tulkinnanvaraista, mutta joitain perusteita on. Kansanrunoissa synnytysloitsuissa pyydetään avaamaan lihainen lukko ja levittämään pihtipielet uuden tulokkaan tulla. Tulkintani mukaan ovi saranoineen symboloi porttia

tuonpuoleiseen tai manalaan. Tietäjä lovehtiessaan käy ”ovesta” toiseen todellisuuteen. Ovi on kuoleman portti. Sanonta pitää pihdeissään on tiukka, hallitseva ote toiseen, tai se merkitsee voimakasta tunnetta, pelkoa, stressiä, tiukkaa puristavaa otetta. Kuoleman kynsistä ei pääse kukaan, lopulta ovi käy. Kuoleman kaltaisiin tiloihin rinnastetaan samaanimatkat ja unet, joista pääsääntöisesti voidaan palata päivätajuntaa. Kuoleman uneen vaipunut ei palaa. Useimmille ihmisille ovi tuonpuoleiseen pysyy lukittuna koko elämän ajan, vasta kuolemassa ovi avautuu kuin häänäytelmän sankarille. Ovien avautuminen on monimerkityksinen tapahtuma, ovet voivat myös pysyä kiinni. Ovi voi olla lukitsematon, mutta silti pysyä kiinni, koska se on jumissa. Oven avaamiseen tarvitaan salasana, se voi olla teljetty tai säpissä. Rosvot laitetaan telkien, lujien lukkojen taa, säppi on pieni ovea tai porttia kiinni pitävä hakanen, joka estää ovea avautumasta tarpeettomasti. Ovi voi olla kiinni, tai on avoimien ovien päivä ihmisten tulla ja mennä mielensä mukaan. Ovi on, ihminen voi vain joko tulla tai mennä oviaukosta tai portista, tähtiportista pääsee uusiin sfääreihin.

Säläsanojen /viite[6] / koonnin yhtenä tavoitteena on ollut löytää yhteyksiä myyttisten sanojen merkityksiin. Yksi merkittävimmistä on karhuun liittyvät sanat. Myös kansanrunoissa on löydettävissä erilaisia variantteja tutuille käsitteille, kuten metsän ehtoisa emäntä, josta suositaan Mielikki nimeä. Metsänkävijä anelee lupaa astua metsän pirttiin, kun hän lukee metsämiehen sanoja.

Koppa, heuhtenen emäntä,
Romahonka on heuhtenella,
Metsän ehtoisa emäntä,
Metsän kultainen kuningas,
Sivalla sininen lanka,
Punalla punanen lanka
Poikki Pohjolan joesta,
Sivu muista pyytäjistä,
Juosta kultasen otuksen
Miun on pyytöpäivinäni,
Kus on kultaset veräjät,
Hopiaiset pihtipuolet.
SKVR VII5 loitsut 3584

Yllä mainittu runo on ainut, jossa esiintyy ”höyhtenet”. Vaikka on toki arvattavissa, että kyse on höyhenistä, niin varmaa se ei ole ennen lisätukea. Onneksi tästä yhdestä ainoasta runonäytteestä selviää runon olevan runotyyppiä: Ansalla pyytäjän sanoja, ja tästä yhteydestä voi etsiä lisainfoa. Ovella on merkitystä myös ensikertalaiselle metsänkävijälle.

[6] Säläsanat on nimike keräelmälle, jotka on pääasiassa koottu Suomen murrearkiston kokoelmiin uskomuksellisten sanojen kyselyillä. Niistä merkittävä osa on ns. abjektisanoja, jotka sijaitsevat silputtuna vastausmateriaalinan yhdeksässä arkistolaatikossa.

Ensikertaa ansan panoon lähtiessä astuu ovinurkkaan ja vastalla tai luudalla pyyhitään keho ympäriinsä samalla lausuen: Olisi noin otuksen jälkiä, kuin on vastan jälkiä"! SKVR I4 1178. Tämä info ei vielä kerro, mistä Kopassa ja Romossa, Romohongassa on kyse. Kyseessä on kapokarjan kasvattaja höyheneukko, höyhenten emäntä. SKVR VII5 loitsut 3582. Muista runoista ilmenee tarkemmin kyseessä olevan kanalintu, metso, pyy tai teeri.

Rihmanpyytäjän virressä metsän ehtoisaa emäntää sanotaan ”halleksi”, joka laulajan selityksen mukaan on haltija, heyhtenet on höyheniä. Ansa on houkutteleva, siinä on kultaiset veräjät, hopeaiset pihtipuolet so. ovenpielet. SKVR VII5 loitsut 3587. Tätä lintujen emuuta kutsutaan useammassa runossa nimillä Koppa tai Romo tai Romohonka. Myyttisten nimien lisäksi metsästäjä pyytää metsän emäntää lennättämään lepritsat paikalle. Keinona olisi utuisen sumuisen ilman tekeminen, jotta linnut istuisivat paikoillaan. SKVR VII5 loitsut 3598. Suomalaisissa kansanrunoissa ja loitsuissa **leperitsa** tarkoittaa ketterää tai vikkelää otusta. Se on johdos sanasta *lepere*, jolla on viitattu eloisaan tai nopeasti liikkuvaan olentoon tai eläimeen. Monesti kansanrunouden ja loitsujen eläinkuvauksissa tai vertauksissa on käytetty tällaisia kuvailevia liikanimiä kuvaamaan otuksen luonnetta. Eukko höyhenten emäntä on myös Holohonka, Höyheneukko, Sapuneito, Parviämmä, joka noita leperitsoja lennättää puihin. SKVR VII5 loitsut 3599. On semanttisesti eroa sillä, onko kultainen omena oksalle lennähtänyt leperitsa vai puun oksalle kiivennyt riistaeläin orava.

2. Alkukartoitus

Suomalaisesta mytologiasta puhuttaessa mielikuvat kiertyvät kolmeen palautteeseen. Useimmiten tarkasteluissa mainitaan Mikael Agricolan Psalttarissaan 1500-luvulla mainitsemat ja osin sepittämät käsitykset hämäläisten ja karjalaisten jumalista. Toinen tunnettu lähde on Rantsilan kappalaisen Christfried Gananderin toimittama mytologian sanakirja Mythologica Fennica. Sitten olikin vuorossa 1800-luvulla Elias Lönnrot runokeruineen, jonka tuloksena syntyi sikermä Kalevaloita. Kalevaloita sorvautui hänen käsisään neljä erilaista versiota. Ensin oli Alku-Kalevala, sitten syntyi 1835 varsinainen Kalevala, joka uusien runolöytöjen jälkeen täydentyi vuonna 1849 ns. "Uudeksi Kalevalaksi". Viimeksi mainittu versio on tunnetuksi tullut Kalevalan teksti. Neljäs Lönnrotin tekemistä Kalevaloista oli vielä Lyhyt Kalevala, johon on tiivistetty koululaisia varten keskeisiä asioita Karjalan laulumaiden eeppisistä runoelmista.

Suomalaista mytologiaa on näiden tekstien pohjalta luotu monta kertaa. Tunnetuin 1900-luvun mytografisti ja mytologi on ollut kansanrunouden professorina ja runoilija Mustapäänä tunnettu folkloristiikan akateemikko Martti Haavio, muita mitenkään vähättelemättä. Eepostulkintaa ovat harrastaneet antaumuksella mm. kansanrunouden professori Matti Kuusi ja E.N. Setälä. Myös uskontotieteilijä ja suomalais-ugrilaisen perinteen tutkija Uno Harva (Holmberg) on laatinut oman versionsa suomalaisesta mytologiasta. Unohtaa ei sovi myöskään Julius ja Kaarle Krohnin viitoitusta tällä saralla. Myös taidehistorioitsija Onni Okkonen on muodostanut oman tulkintansa kalevalaisesta maailmasta.

Kaikilla mainituilla tutkimuksilla on ollut vertaileva tutkimusote. Vertailtu on milloin mihinkin vieraaseen kulttuuriin, useimmiten vertailukohteet ovat löytyneet idän myyteistä, antiikin mytologioista tai suomalais-ugrilaisuudesta. Ideanani on ollut tarkastella jo sanottujen ja

tulkittujen tekstien käsitystä suomalaisten muinaisuskomusten maailmasta ja verrata sitä agraarisen arkistoaineksen antiin. Kerätyt tallenteet uskomuksista ulottuvat muistitietona pääsääntöisesti 1800-luvulta 1900-luvun alkupuolelle. Kieli ja kansan käsitykset ovat noista ajoista sen verran muuttuneet, että uusi tulkinta on paikallaan ennen kuin merkitykset täysin katoavat ja hämärtyvät. Perinteessä on paljon lainautuvaa ainesta, mutta tässä tekstissä en ota kantaa siihen, mistä vaikutteet ovat tulleet. Sen sijaan pyrin selkeyttämään suomalaisen mytologian monivivahteisuutta, kirjavuutta ja sen sanasujuvuutta syvämerkityksineen.

Kalevalakin voi tulkkiutua toisin, sitä ei pidä kavahtaa, koska teos on sekä keruuaineksena että Lönnrotin kompiloimana Kalevala-koosteena taiteellisen mielikuvituksen ja puhetaituruuden suomen kielen ja mielen muistomerkki.

2.1 Jättiurakan alkutahdit

Idea työhön lähti Vilmos Voigtin Imatran semiotiikan kesäkongressissa 1999 luennossaan esittämästä ajatuksesta. Tuolloin professori Voigt totesi, että Elias Lönnrotin sanakirja on Kalevalan veroinen aarre suomalaisille, ja saman ajatuksen on esittänyt myös uskontotieteilijä Juha Pentkäinen. Lönnrotin mytologiaa on tarkasteltu pääsääntöisesti Kalevalan runojen perusteella. Tahdoin tarkistaa, muodostuuko mytologiasta kenties erilainen kuva, jos asiaa tarkastellaan nurinkurisesti, viimeisimmistä tuotoksesta käsin, joita olivat Lönnrotin loitsurunousantologia "Suomalaiset syntyloitsut" sekä magnum opus Suomalais-ruotsalainen sanakirja, johon Lönnrot oli merkinnyt asialliseksi katsomiensa sanojen yhteyteen (myt.) tai (loits.) Aloitin työn poimimalla nuo mytologian sanat kyseisestä sanakirjasta. Pikahavaintona saattoi todeta, että kaikkia selvästikin kansanuskoon ja siten mahdollisesti myös mytologiaan kuuluvia sanoja ei oltu luokiteltu mytologisiksi.

Vertailu on sitkeästi juurtunut suomalaiseen kansanrunouden tutkimuksen traditioon, joten päätin verrata minäkin saatua aineistoa johonkin. Tarkastelin Porthanin ja hänen oppilaidensa kirjoituksista mahdollisesti löytyviä mainintoja 1600-luvun jumalista, jolloin saattoi muodostua jonkinlainen yleiskuva suomalaisen mytologian kehityksestä. Mitä eri aikoina siihen on sisällytetty ja miten tulkittu. Päämääränä oli myös katsoa, onko joku jumaluus pitänyt merkityksensä meidän päiviimme 2000-luvulle saakka, ja jos, niin minkä nimisenä.

Pääinformantteina ovat eri vuosisatoina olleet:

1500-luku	Mikael Agricola
1600-luku	Henrik Gabriel Porthan
1700-luku	Christfried Ganander
1800-luku	Elias Lönnrot ja Kaarle Krohn
1900-luku	Martti Haavio ja Uno Harva

2000-luku Anna-Leena Siikala ja Juha Pentikäinen.

Mainitut henkilöt eivät suinkaan ole olleet ainoita merkittäviä alan tutkijoita ja tietoaineksen kerääjiä, mutta epäilemättä alansa ja aikansa merkittävimmät skribentit luettelossa on. Alustavissa kartoituksissa havaitsin, että tutkijoilla on ollut painotuksensa ja mytologia on tulkkiutunut milloin itäisen, milloin läntisen, milloin pohjoisen prisman läpi suodattuneena, mutta hyvin vähän on pohdittu sitä, mikä on todella suomalaista, keskeistä essentiaa. Onko sitä kenties etsittävä reuna- ja laita-alueiden sijasta Savon sydämestä ja Keski-Suomesta, vaikka nuo seudut ovat mytologisesti olleet vähäisen kiinnostuksen kohteena. Kattavaa vertailua maassa vallitsevasta uskomuskirjosta ei ollut ennen kulttuuriantropologi Martti Sarmelan Perinneatlasta, mutta koska mainittu teos kattaa moninaisia kansankulttuurin alueita, siinä ei ole voitu tyhjentävästi käsitellä koko muinaisuskon kirjoa.

Aikanaan 1900-luvun alussa monien toimiensa lisäksi myös kansanrunouden professorina kunnostautunut puuhamies Edvard Nestor Setälä laati kattavan vertailevan tutkimuksen Sampo-tulkinnoista, mutta muu aiottu selvitys jäi suuntaviivoiksi. Suuntaviivoja aiotulle suomalaisen mytologian perusselvitykselle Setälä viitoitti teoksessa Kaukovälähdyksiä.

Päätin käyttää hyväkseni jo esitettyjä pohdintoja ja katsoa sanakirjoista, mikä tulisi olemaan totuus suomalaisista jumalhahmoista. Löytyisikö tarkkaan katsomalla ja lähiluvulla mitään uutta näkökulmaa jo kuluneiksi käyneisiin ja nykypolvelle epäkiinnostavaksi käyneisiin jumalraiskoihin. Samalla minulla on ollut oma lehmä ojassa. Tahdoin tutustua omaan ajatteluprosessiini tiedon alalla, jota olin harrastanut enemmän tai vähemmän tiiviisti kymmenvuotiaasta lähtien. Kun tilaisuus tarjoutui omistautua pelkästään kirjoitus- ja ajatustyölle, sanoin kohtalolleni "Kyllä kiitos".

Esitystapa polveilee eli mutkittelee. Tekstissä on tarkoituksellisesti vanhoja sanoja vaikka millä mitalla, joukossa vilahtelee sivistyssanoja ja kirosanojakin sulassa sekamelskassa. Ulamola on paikka, tunnettu paikka - se on Pohjolan synonyymi. Pohjola on mielletty pohjoisessa sijaitsevaksi Kalevalan heimoa vastustavaksi paikaksi.

Vaikka Elias Lönnrot pitääkin Ulamolaa Pohjolan toisintonimenä, niin olen valinnut tuon suhteellisen tuntemattoman sanan tarkoittamaan koko mytologista suomalaisuutta, jossa aikaa ja paikkaa ei voida niin kovin tarkasti määrittää., ja missä elämä etenee taivaanvalojen määrittämän vuorokausirytmin ja luonnon määräämien vuotuiskiertotöiden mukaan.

2.2 Myyttinen aluejako

Suomi alueena on alkujaan tarkoittanut lähinnä Hämettä ja Satakuntaa. Nykyisen Suomen koordinaatistot pitäisi keikauttaa mytologiassa pystysuunnasta vinosuuntaiseksi. Suomalaiset semiootikot J.V. Snellmaniin vedoten puhuvat itäisestä ja ja läntisestä suomalaisuudesta. Kalevalan jännite rakentuu Pohjolan ja Kalevalan alueisiin eli alueelliseen kahtiajakoon. Tarkempi kuva suomalaisesta mytologiasta tosin muodostuu, jos sitä systemaattisesti tarkasteltaisiin viiden alueen pohjalta.

1. Pohjola = Pohjanmaa, Lappi
2. Kalevala = Raja-Karjala, Aunus
3. Suomi = Häme, Satakunta
4. Viro = Uusimaa, Inkeri
5. Saari = Sisäsuomi

Tästä arkaaisesta aluejaosta on pitänyt tehdä myönnytyksiä ja aasinsiltoja, koska rajat ovat historiallisena aikana muuttuneet moneen kertaan, jääkaudet ovat muotoilleet rantaviivaa ja elinoloja. Aluetulkinta on tehtävä väljästi. Pohjolan alueen mytologiaan kuuluvat Pohjanmaa ja Lappi noitineen, Kalevalan alue on itäsuomalaisten erämiesten ja runonlaulajien seutuja. Lounaissuomeen sijoittuu "Suomi", jolle ovat tyypillistä rajatilaisuus menneen ja nykyisen, kirjoitetun ja puhutun perinteen muotojen välillä. Alueelta on kirjattu kristillis-skandinaavis vaikutteista kansanrunoutta kuten Henrik-piispan surma ja Elinan surma. Surmasta kertoo myös Turun kauppakaupunkiin sijoitettu Antikaisen virsi. En ihmettelisi, vaikka sanonta "ei suurin surminkaan" olisi kotoisin noilta alueilta. Sanonnoista ja uskomuksista on hankala saada varmuutta, mistä ne ovat kotoisin. Sammon ohella tutkija E.N. Setälää askarrutti kysymys Vironkannaksesta. Suomenlahdella on käynyt vilkas kauppaliikenne ja eteläiset rannikot olivat virolaisten hallinta-aluetta. Hieman omavaltaisesti olen nimennyt keskiön Suomen mytologian perinnekartastossa Saareksi, koska kansanrunot puhuvat usein saareen menosta. Runollinen ilmaisu ei aina tee tarkkaa selkoa, onko kyse meren saaresta vai metsäsaarekkeesta, onko sini taivaansineä, vedensineä vai sinertäviä vaaroja eli sinimäkiä, joita ruotsiksi nimitetään blåkullaksi.

3. Sanalippujen säläsanat

Sälä tarkoittaa suomen kielessä sekalaista, vähäarvoista pikkutavaraa, irtorojua tairomua. se on sekalaista pikkutavaraa, kamaa, rojua, roinaa, rihkamaa, krääsää. Kuvaannollisesti sanoen sälällä tarkoitetaan irrallisia pikkuseikkoja. Näistä arkistojen osin hylkäämistä aineksista olen koonnut keräelmän, jossa on yhteensä yli 2000 hakusanaa, jositakin aiheista on useampia sanalipukkeita ja vastaavasti jotku lipukkeet sisältävä useampia aiheita. Keräelmän olen koodannut markkerilla HS 1_52 ja niissä ja nimennyt kunkin kuvakkeen asiasanalla. Keräelmä kohdistuu uskomuksellisiin sanoihin, joit arkisto innolla keräsivät 1930-luvulla.

Tulkinta-avaimena on alan kirjallisuuden sijasta vernakulaarisen kulttuurin arkistoihin kertyneet kansanselitykset ja käsitykset. Synteesinä voi sanoa otsikon mukaisesti suomalaisen mytologian perustuvan pääsääntöisesti sanoihin ja sanan voimaan, ei niinkään sankaritarinoihin. Suomalainen kansanrunous on loitsuvoittoista, koska tietäjän kuului tietää syntysanat, jotta hän olisi voinut vaikuttaa syihin.

Rakennuksessa on sisäänkäynti käy oven kautta, mutta joskus ovi on lukittu eikä sinne ole helppoa murtautua. Myyttien aarreluolien ovet on varjeltu vankalla salasanalla, suomalaisten aarrekätköt verhasanoilla. Oven, tiedon, aarteen avaamiseen tarvitaan salasana. Säläsanoilla on mytosemantiikassa tärkeä rooli. Kansalliseepoksen Kalevalan sanastosta tai sankarien seikkailuista ei voi muodostaa suomalaisen mytologian koko kuvaa, eikä digitoidut ainekset avaudu ellei tiedä täsmälleen sopivaa hakusanaa.

Eräänlasita säläsanastoa edustavat eri lähteiden hakemistot ja muut viitetiedot, joita nimitän reisteriksi. Mytologian kokonaiskuvan hahmottaminen on ensisijaisesti ontologinen ongelma. Esimerkkinä tästä on esim. uskomusolennot, joita kutsutaan faaraon lapsiksi. Jos käytetään elementaarijakoa, faaraon lapset kuuluvat veden väkeen. Kauko on muutakin kuin propri.

3.1 Faraon lapset

Kotolainen tunnetaan uskomusaineistoissa paremmin lintukotolaisena, joka on sijoittunut luokittelussa säläaineistoon. Faaraon lapset antavat kaksi vihjettä, kansan kielen mukaan hukkuneet ovat kotolaisia ja kauko on karhu. Faaraon lapsista kertova lipuke mainitsee järvessä elävän kotolaisia, jotka syntyivät kun faarao ajoi takaa israelilaisia. Takaa-ajossa faarao sotaväkineen hukkui ja noista hukkuneista sotamiehistä tuli kotolaisia. Tieto on Kirvusta. Tämä yksittäinen raamattuaiheinen tarina juontaa semanttiset juurensa kahtaalle.

Keitä ovat nuo mystiset ”kotolaiset”. Sana tunnetaankin paremmin lintukotolaisina. Yhtä tunnettu on tarina pääskysten talvehtimisesta veden alla. Kyseessä on kielellinen merkityksen hämärtyminen peiteilmaisujen meressä. Pääsky on salakan peitenimi. Talven veden alla talvehtivat pääskyt ovat salakoita, kaloja ja kesäisin pesimään tulleet linnut ovat pääskyjä ja muita muuttolintuja. Sodankylästä on tieto, jossa faaraon lasten kerrotaan olleen ihmelintuja, jotka syntyivät hukkuneista faaraon sotajoukoista. Suunta toki oli oikea, vain selite silkkaa mielikuvitusta. Lapissa noita lintuja nimitettiin ”tohhimuksiksi”. Koska lisähuomautus mainitsee joka linnun olevan eri näköinen, on tuo ihmelintu ilmeisesti suokukko (Calidris pugnax). Joidenkin tulkintojen mukaan ”varajoonin” kansasta on karhukin kotoisin. Maalle jäänyt **sotajoukko muuttui karhuksi** ja hukkuneet vainajiksi. Faaraon lapsiksi kutsuttiin myös alleja, haikaloja ja mystisiä meripiispoja, jotka muistuttavat ihmistä, koska niiltä on ihmisen yläruumis ja hiukset, mutta alaruumis on kalanpyrstöinen. Yhteistä näissä kertomuksissa on kehyskertomus israelilaisten takaa-ajosta, kun he pakenivat Egyptistä sekö faaraon sotaväen hukkuminen.

3.2 Kaukon ja koukon mysteeri

Varsin omalaatuiselta vaikuttava karhun syntytaru hukkuneista voi selittyä sillä, että kyseessä on eksoottisuus suomalaismetsissä, kulttuurisesti kaikkein eniten merkitsevä eläin, karhu, jota joissain tapauksissa on kutsuttu kaukoksi tai koukoksi. Kaukomatkaajana tuonpuoleiseen karhua ilmeisesti pidettiin, kun se vetäytyi syksyisin unten maille kuolemankaltaiseen talviuneen, horrokseen kuten käärmekin. Koska tämän tutkielman

tavoitteena on pohtia, voiko löytyä yhtäläisyyksiä myyttien ja uskomusten välillä, Kauko on nimenä kiinnostava. Kauko koukona on sekä täin, jättiläisen, kuoleman ja karhun nimitys. Koljo, kaukon synonyymi on merkinnyt jättiläistä.

Kielessä on jäljellä rippeet kotolaisista ja kaukomaista, jonne muuttolinnut muuttavat. Kansanrunouden muistikuvat on Lönnrot yhdistänyt viittaamaan Lieto Lemminkäiseen, josta käytetään rinnakkaisnimiä Ahti Saarelainen ja Vietrikka Verevä tai Kaunis Kaukomieli. Sanaoppaat määrittävät Kaukamoisen yhdeksi Lemminkäisen lempinimistä. Kuten Uno Harva Muinaisuskossaan toteaa, niin Kaukamoinen on aktorikvaliteetiltaan. ulkoiselta olemukseltaan kähärpää (kiharatukkainen) Kalevan poika, mutta viittausten viittaukset ovat hankalia todennettavia. Muinaisuskoa käsittelevässä työssään Harva mainitsee Kaarle Krohniin vedoten /Viite[7] / juomingit, joissa sattui ja tapahtui: Pidot alkoivat toden teolla, kun Kalevinpoika kantoi kappakaupalla olutta pöytään, minkä seurauksena juopui Ahti, juopui Kauko ja juopui Vetrikka verevä noissa Saarialan juomingeissa, joita kutsuttiin myös kirjoverkojen vakoiksi.

Kun tarpeeksi humalassa oltiin, Vetrikka humaltui ja kaatoi kapan olutta Kaukamoisen kaavun päälle. Siitä Kauko suuttui ja vihastui sotasaaliinsa pilaamisesta. Eripura selvitettiin miekan mittelöllä, jossa Vetrikka saa surmansa Kaukamoisen kädestä. Kolmikosta jäi jäljelle enää kaksi. Saarelainen ja Kaukamoinen jatkoivat seikkailujaan, kun vietrikka oli joukosta poissa. Koska kyseessä on toisen käden tieto, on syytä palata alkulähteille ja yrittää saada selkoa kansanrunokorpuksesta, miten asian laita oli. Kuka tappoi kenet ja miksi? Kähäräpää löytyy runosta 1430, joka kertoo kolmesta kosijasta, joista kähäräpää saa huonoimman kohtelun, ”Mielotsuukku” parhaan. Runossa 761 Latvajärveltä vuodelta 1836 kerrotaan kolmikosta Kauko, Ahti ja Veitikkä eli kolmikosta, joka asui ja seikkaili yhdessä.

Asuinpaikkakin määritellään sijaintina samaan tapaan kuin mitä juominkikutsujen lähettäjä Pohjolassa/Päivölässä sen kuivailee. Ahti asui saarella, Veitikka niemen nenässä ja Kauko saaren kainalossa. Kauko ja Ahti kuvataan tässä runossa saman saaren eri kohtien asukkaiksi, ja veitikkä vastarannalla asujaksi. Tutkimus on ristinyt virren sekä Kaukamoisen että Lemminkäisen virreksi, joten tulkinnassa on katsottu veitikän vastaavan Lemminkäistä ja Kaukon Kaukamoista. Jos vaikka runoissa Kauko tappoikin Lemmin pojan Vietrikan, niin Lemminkäisen meemi vei voiton jälkipolvien mielissä. Monet nimet ovat hämärtyneet ajan myötä ja menettäneet yhteyden alkuperäiseen merkitykseensä, Kauko karhuna on yksi tällainen. Faaraon lapset kaikessa moninaisuudessaan ja viittauksissaan ilmentävät talvehtijoita, tuonelan tuvilla tai kaukomailla kävijöitä.

[7] Ks. Kaarle Krohn, FFC n:o 67, 25 s

Kuva 2. Tutkimustoimintaa työssä ja kotona. Sergei Rajaisen muistokirjasto ja uusi digikamera.

4. Uskomusperinnelajit

Suomalainen uskomusperinnelajien luokittelu perustuu 1900-luvun alkupuolella tehtyihin kansanperinteen ja kansankielen kyselyihin ja kerääjäverkostoa varten tehtyihin keruuoppaisiin. Niiden tuloksena päädyttiin 15-kohtaiseen luokitteluun, joka ei ole läheskään kaiken kattava kuten myöhemmin osoittautuu.

A Enteet, kohtalo
B Kummittelu
C Kalma, vainaja
E Piru, paholainen
F Taburikkomus
G Kulttuurihaltijat
H Varallisuuden kartuttajat
K Metsänhaltijat
L Vedenhaltijat
M Peikot, maahiset
N Jättiläiset
O Tietäjät, noidat
P Aarteet
Q Taudit, tautidemonit
R Supranormaalit eläimet

Uskomusperinne on hankala tutkittava, koska sen juuret ovat osin taikauskossa, osin perinnäistavoissa. Suomessa on tehty kolme kertomusperinteen kyselyopasta, joiden avulla

saadun aineiston avulla perinneluokitus on tehty. Oppaat ja niiden tekijät:

1) Taikanuotta. Opas taikojen kerääjille, O.A.F Mustonen, SKS 1894
2) Tarinaopas, Martti Haavio, SKS 1936
3) Kertomusperinteen opas, Urpo Vento, SKS 1971.

Käytän jaottelussa Haavion ja Vennon laatimaa perinneluokitusten määrittelyä, koska ne kattavat kaikki viisitoista perinnelajia. Kolmas ja vanhin opas Taikanuotta sisältää kohteen laadun vuoksi vain neljä perinnelajiosiota. Enteet ja ennustaminen, kategoria A on taikanuotassa mainittu kuoleman enteinä kysely kohdassa XVI. Perinnelajeissa haltijat on mainittu kolmessa eri lajissa, kotipiirin, metsän ja vedenhaltijoina. Taikanuotassa puhutaan haltijoista ”väkenä”, mikä viittaa jättiläisten väkivahvuuteen. Toki voimamieskin voi olla väkivahva. Ongelmat voivat nousta jättimäisiin mittoihin, joskin nykysuomen metaforakuvastossa puhutaan virtahevosta olohuoneessa.

A) Enteet, ennustaminen / TAIKANUOTTA Kuolema XVI
G) Kotopiirin haltijat / TAIKANUOTTA FOKUS: XI haltijat VÄET
O) Tietäjät, noidat trullit / TAIKANUOTTA X
Q) Yliluonnolliset taudin aiheuttajat / TAIKANUOTTA XV terveys, sairaus.

Erikseen on vielä yhtymäkohdat kansanrunouteen ja myyttisiin olentoihin kuten rahko, hattara ja ajattara. Rahko liitetään kansanuskomuksissa kuuhun sekä rautaan ja hattara pilviin ja noitiin. Ajattaralla on vastineensa Runtamassa. Rajanveto myyttisen tai uskomusolennon välillä on paikoin hämärä, siksi olen nimittänyt myyttisiä toimijoita jumalhaltijoiksi. Ydinkysymys on, mitä jäppiläisillä on alun perin tarkoitettu? Jättiläinen ei ehkä ole aivan relevantti käännös tälle käsitteelle. Haltijoista puhutaan paljon, jättiläisistä ei omaperäisiä myyttisiä tarinoita ole. Koska kalevanpoikien mainitaan olleen jättiläisiä, niin saattaa olla että jäppiset on luokiteltava jumalhaltijoiksi, joista sitten tuli vuorten, säiden ja aarteiden haltijoita. Nekin merkityksensä menettäneenä.

4.1 Kyselyillä kansan pariin

Sanakirjasäätiön keruuverkon lehdessä Sanastajassa on kyselysarjoja, joista tämän hankkeen kannalta mainittakoon sarjat a) Mielenkiintoisia sanoja ja b) Outoja sanoja. Näistä muutama esimerkki. Kuikanrasva on vesi; hevoslykky on miestä vanhempi vaimo; kajahdus on painuva suo; ilveksen pettu on kun kuu paistaa, orava on epäusko. Sanojen etymologia on osa

metasemantiikkaa, mutta rajaan sen alueen pois tästä tutkimuksesta ja jätän alan ammattilaiselle pohtimisen. Sanakirjasäätiön toimesta tehtiin 1930-luvulla kaksi mittavaa

uskomuksellisten sanojen kyselysarjaa, toinen on Toivo Kaukorannan laatima tärkeimpiä uskomuksellisia sanoja koskeva tiedustelu sanastonkerääjän apuneuvona no 3. Kyselyssä tiedusteltiin Vanhojen uskomusten ja mytologisten käsitteiden alalle kuuluvia tietoja. E.N. Setälän kyselyt Sana- ja asiatiedusteluja vanhojen uskomusten alalta, Sanastonkerääjän apuneuvoja I. Lisäksi Martti Haavio keräsi Kansanrunousarkistoon (Perinteen ja nykykulttuurin kokoelma) Kansantieto-lehdessä julkaistulla kymmenosaisella kyselysarjalla tietoja yliluonnollisia voimia ja olentoja koskevasta kansantiedosta.

Kokoamaani sanalippujen kertymään tuli yhteensä 52 tiedostoa, jotka nimesin hakusanoiksi. Näistä tehty kooste toimii tässä työssä perusdatana, selitteinä on mm. jo aiemmin esitettyjä tekstejä, mutta myös uuspohdintoja. Tavoitteena on prosessin kuluessa luoda uskomussanojen elonkaavan mukaiset prinsiipit, joiden perustana on käytetty perinteistä lajiluokittelua. Näin uumoilen, näin on aana tässä vaiheessa.

Varhaisin uskomusperinteen keruuopas on 1900-luvun alussa julkaistu Taikanuotta, jossa tiedusteltiin perinnelajeista neljää kategoriaa, 1) kuoleman merkkejä, jotka kuuluvat perinnelajiin A Enteet, ennustaminen. Toiseksi 2) kysytään haltijoista, joita keruuopas nimittää väeksi, kysely kohdistuu perinnelajiin G Kotopiirin haltijat. Kolmanneksi 3) kyselyn kohteena ovat tietäjät, noidat ja trullit, nämä olennot sijoittuvat perinnelajiin O. Neljänneksi 4) Taikanuotta tiedustelee terveyttä ja sairautta koskevia seikkoja, aihepiiri kuuluu perinnelajeissa kohtaa Q Yliluonnolliset taudin aiheuttajat.

Yhteensä perinnelajiluokkia on viisitoista. Tätä jakoa käyttivät kyselyoppaissaan sekä Urpo Vento että Martti Haavio.

Johdatuksena tulkintaan on mainittujen oppaiden ohjaavat määrittelyt kustakin perinnelajista.

Tulkinta keskittyy kuitenkin säläaineiston antiin. Yhtenä tavoitteena työssä on luoda uskomusperinteen prinsiipit. Haltijausko on selvästi vahvimmin esillä, koska keruuoppaissa on kolme eri lajia haltijoille, G kulttuurihaltijat, K metsänhaltijat ja L vedenhaltijat. Esiselvitys osoitti, että näistä vanhinta uskomusperinnettä ovat metsän ja vedenhaltijoihin liittyvä tarinasto. Tavoitteen saavuttamiseksi on etsittävä jokaisesta uskomusperinnelajista kaksi tulkintapäälinjaa tai merkittävää uskomusolentoa, joiden mukaan prinsiipin voi nimetä. Vain fokusprinsiippi 31:stä prinsiipistä on selvillä ja se P25 Sälä, joka käsittelee abjektiaiheita ja unohdukseen painuneita ja painuvia uskomusaineksia.

Kohta yliluonnolliset eläimet tarkoittaa myyttisiä eläimiä, jotka yleensä ovat luonnossa eläviä todellisia eläimiä, mutta joihin liitetään erilaisia uskomuksia ja ne esiintyvät myös kansanrunoissa. Mitä myyttisempi ja/tai tunnetumpi eläin on, sitä enemmän siitä on käytetty ja muistetaan peite- ja kierto- tai toisintonimiä. Kategoria R Yliluonnolliset eläimet antaa hyvän alun prinsiippien määrittelylle, koska käärme ja karhu ovat ylivoimaisesti eniten merkittävimmät myyttiset eläimet, mikä ilmeisesti johtuu näiden eläinten talvihorroksesta. Molempia eläimiä voidaan nimittää syköksi, joka on myös elävä suomalainen sukunimi.

4.2 Sälästä prinsiipeiksi

Kootun säläaineiston ja luokitteluni perusteella perinnelajien keskeisiksi toimijoiksi voidaan nimetä seuraavat toimijat.

A Enteet, kohtalo	AANA, UNIKAKKIAINEN
B Kummittelu	AAVE, HAAMU
C Kalma, vainaja	KEKRI, KARSIKKO
E piru, paholainen	VIHTAHOUSU, KEHNO
F taburikkomus	PYHÄ, JOULU
G kulttuurihaltijat	TONTTU, HALTIJA
H varallis. Kartuttajat	PARA, PIRITYS
K metsänhaltijat	TAPIO, HIISI
L vedenhaltijat	AHTI, NÄKKI
M peikot, maahiset	MENNINKÄINEN, KEIJU
N jättiläiset	KALEVANPOIKA, KOLJO
O tietäjät, noidat	VELHO, NÄKIJÄ
P aarteet	AARNI, VIRVATULET
Q taudit, tautidem.	LETTI, PUTKENPOLTTAMA
R supranorm. Eläimet	LOHIKÄÄRME, VIRONSUSI.

Vaikka pähkinänkuoressa edellä esitetty kertoo oleellisen erityyppisistä uskomuksista, niin lisättävää tähän listaan on. Ne säläsanat, jotka eivät täysin sopineet perinnelajiluokitukseen olen olen luokittanut erikseen kahdeksitoista kategoriaksi. Yhdessä viisitoista ja kaksitoista uskomusolentolajia muodostavat perusjoukon, jossa on 27 osatekijää, mistä on muodostettavissa yhdeksän perusmoduulia.

I) AANA, UNIKAKKIAINEN -> MERKKIPÄIVÄT

II) VIHTAHOUSU, KEHNO -> HATTARA

III) PYHÄ, JOULU -> UKKO

IV) TONTTU, HALTIJA -> ALJO (kivi,puu,eläin)

V) PARA, PIRITYS -> SAMPO

VI) TAPIO, HIISI -> LIEKKIÖ

VII) AHTI, NÄKKI -> RAHKO

VIII) MENNINKÄINEN, KEIJU -> LINTUKOTO

IX) KALEVANPOIKA, KOLJO -> MAHNA

X) VELHO, NÄKIJÄ -> VIRO

XI) LETTI, PUTKENPOLTTAMA -> PÖPÖ

XII) LOHIKÄÄRME, VIRONSUSI -> KOUKO

Ryhmittely isompiin yksiköihin ei ole yksiselitteinen käytettiinpä mitä kriteeristöä tahansa. Seuraavassa jaottelussa on säläsanojen kaksitoista ryhmää täydennetty edellä esitetyn perinnelajien muodostuksen lajeilla B, C ja P eli aaveiden, kalman ja aarnin kategorioilla. Osin hyvällä syyllä henkimaailman ilmiöiden piiriin luokitellut ilmiöt ja toimijat ovat kansanuskossa myös haltijoita, kuteen aarteenhaltija tai kalmanhaltija. Vainajausko on vanhinta uskomuskerrosta ja siksi henkimaailman piiri on erityislaadussaan erillään erotuksena tunnetuista haltijaryhmistä, kodin, metsän ja vedenhaltijoista, joille perinnelajiluokitus on jokaiselle suonut omat kategoriansa.

Henkimaailman piiri:

B AAVE, HAAMU

C KEKRI, KARSIKKO

P AARNI, VIRVATULET

Haltijoiden piiri:

G) TONTTU, HALTIJA -> LYYLI

K) TAPIO, HIISI -> LIEKKIÖ

L) AHTI, NÄKKI -> RAHKO

Tietuoinnin piiri:

A) AANA, UNIKAKKIAINEN -> MERKKIPÄIVÄT

O VELHO, NÄKIJÄ -> VIRO

Q LETTI, PUTKENPOLTTAMA -> PÖPÖ

Pyhän ja pahan piiri:

E) VIHTAHOUSU, KEHNO -> HATTARA (piru)

R) LOHIKÄÄRME, VIRONSUSI -> KOUKO

F) PYHÄ, JOULU -> UKKO (jumala)

Myyttien ja uskomusten piiri:

N) KALEVANPOIKA, KOLJO -> MAHNA

M) MENNINKÄINEN, KEIJU -> LINTUKOTO

H) PARA, PIRITYS -> SAMPO

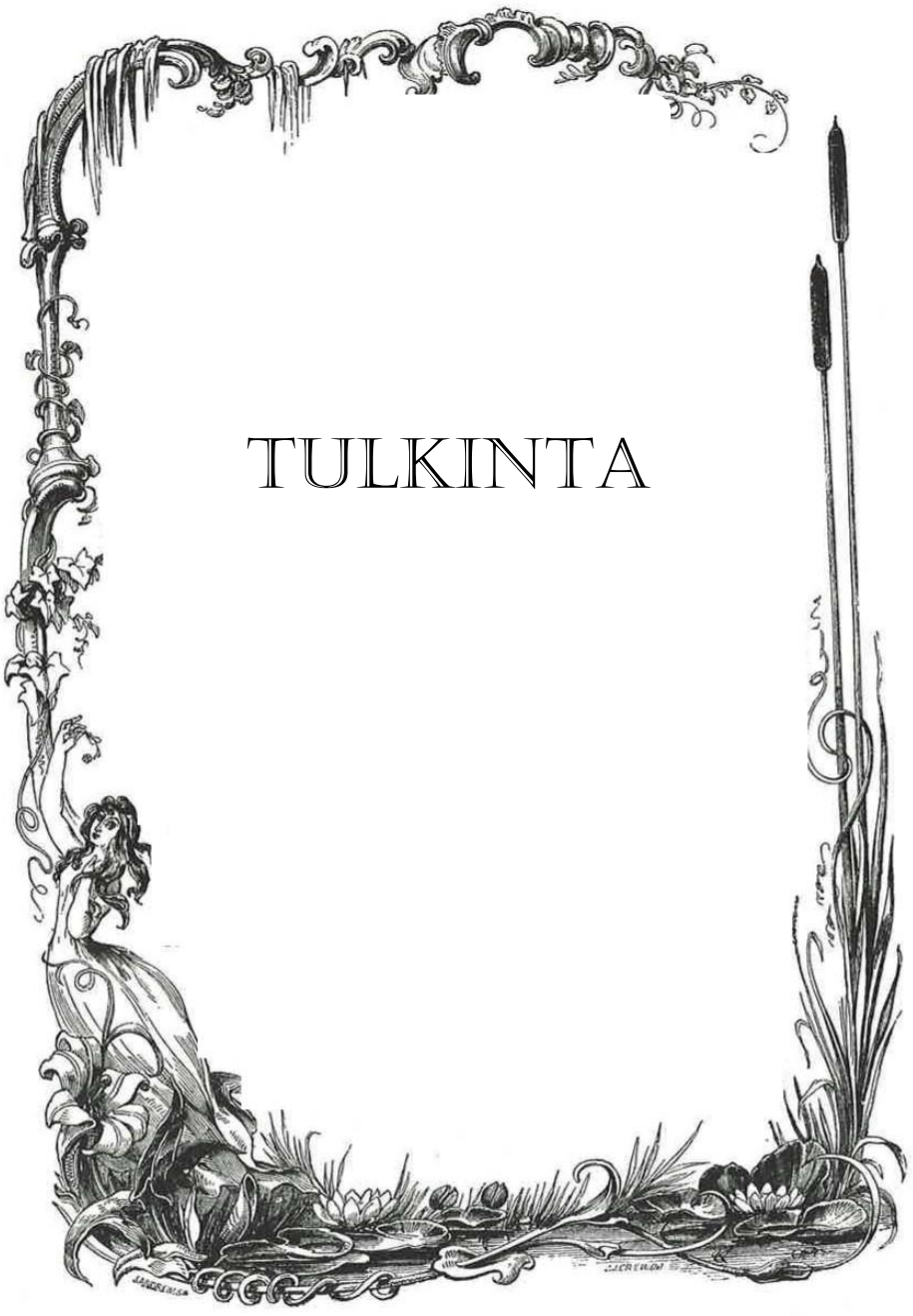
4.3 Henkimaailman asioita

Henkimaailman piiriin liittyvät kaikki vainajauskoon liittyvät olennot ja paikat kuten kalmistot ja haudat sekä kirkonväet ja kummitukset. Aarnivalkeat ovat kangastuksiin liittyviä uskomuksia. Varsinaisia haltijalajeja tunnetaan luonnonhaltijoista metsän ja vedenhaltijat sekä kotipiirin haltijat. Lisäksi on maan ja vuorenhaltijoita. Rahko on varsinaisesti kuuhun liittyvä uskomusolento, mutta se voidaan rinnastaa vesielementtiin mm. vuorovesivaikutuksen vuoksi. Tietuoinnin piiriin on sijoitettu enneunet, joita unikakkiainen näyttää sekä kaikenlaiset aavistelut. Keskeinen tietuointikohde on uskomusperinteessä ollut sääenteet, joita on tarkkailtu tiettyinä juhlapyhinä ja merkkipäivinä. Tietäjä on tarvinnut transsia tai muuta keinoa selvitellessään taudin aiheuttajaa. Pyhän ja paha piiriin kuuluvat niin piru kuin taburikkomuksetkin ja muu moraalittomuus kuten hattara vihjaa. Viimeisenä asetelmassa on myyttien piiri, jossa ovat mm. jättiläiset kalevanpojat, joita kansanrunoudessa edustavat

Kalevalan sankarit, menninkäiset peikkoina edustavat peikkoja, mutta kääpiöinä pidetään lintukotolaisia. Kalevalan ja suomalaisen kansanrunouden myyttinen kestoarvoitus on sampo. Onpa Kalevalaa sanottu Sampo-eepokseksikin.

Jos halutaan etsiä uskomusolennoille vastineita myyttisistä jumalhaltijaolennoista ovat ne haltijoiden piiriin kuuluvia, myyttien piirin kalevalaiset sankarit ovat kansanrunoissa erilaisia kuin uskomuksissa olevat jättiläiset. Sammon tarina heijastuu uskomustarinoiden aarretarinoihin ja muihin taikaolentoihin kuten para ja piritys. Listauksesta erottuu kuvio, jossa suomalainen myyttinen mielenmaisema ei ole ollut kiinnostunut aaveista, jättiläisistä eikä kääpiöistä, mutta pirusta ja varallisuudesta sitäkin enemmän.

Seuraavassa tulkinta on jäsennetty prinsiippeinä jossa on alkuideana ollut Kalevalan, suomalaisen kansalliseepoksen ja sen vaalijoiden katras siten että prinsiippi no. 1 edustaa korpusta(teosta ja P10 myyteistä kiinnostuneiden joukkoa

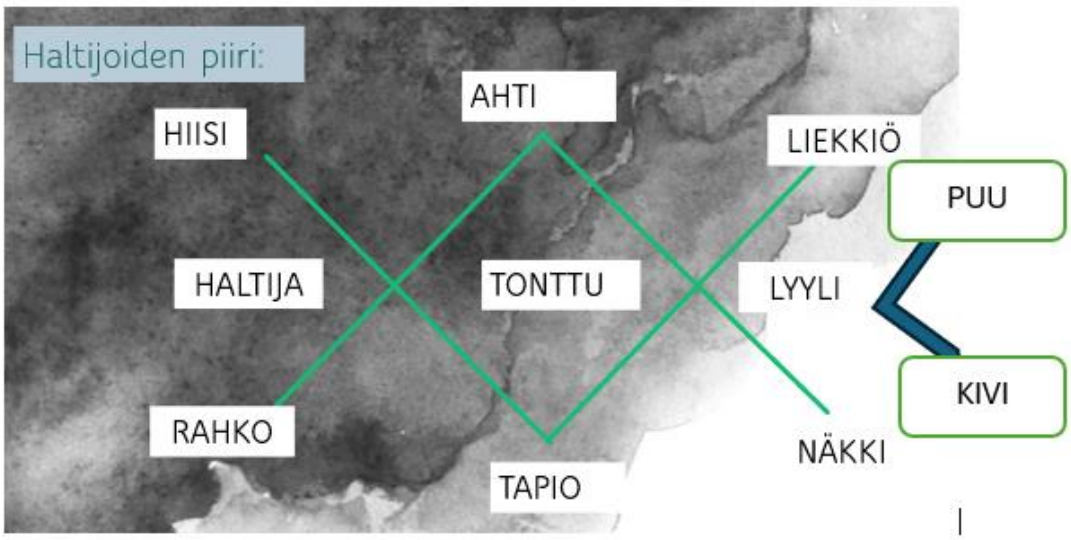
TULKINTA

TULKINTA

5. Haltijoiden piiri

Haltijoiden piiriin on edellä määritetty uskomusperinnelajien perusteella kodin, metsän ja veden haltijat. Tämä muodostaa yhdeksän osatekijän joukon, jota voi tulkita myös ugramena siten, että säläainekset lyyli, liekkiö ja rahko sijoittuvat horisontaaliselle tasolle keskelle. Vedenhaltija-akselilla ovat Ahti, Rahko ja näkki. Metsänhaltija-akselin kärjessä on Tapio, kumppaneina hiisi ja liekkiö, jota voisi nimittää myös Ajattareksi. Myyttisistä nen- ja tar/tär-pääteisistä nimistä näin ollen erottuu kaksi nimeä: Ajatar ja Rahkonen.

Hennot semanttiset säikeet oikeuttavat kodinhaltijalinjalle lyylin kulttuurihaltijoiden kahden tunnusprinsiipin tonttu ja haltija perustoiminnoksi, koska luonnonhaltijoita on lyylitelty puiden ja kivien luona. Kodinhaltijoista riihenhaltijalle laitettiin uhriateria riihen kynnykselle, tontupöytään. Metsässä usein ateria tai muu lahjus pantiin tapionöydälle, jota myös tontunpöydäksi kutsuttiin. Kalansaalista pyydettiin mm. verkko- ja kouraisukivillä ja uhrikivelle myös kiitos, osa saaliista annettiin. Uskomusperinteessä kerrotaan usein näkin istuvan kivellä, milloin soittaen tai hiuksiaan harjaten. Lyylipuu on aljopuu, joka on talon onnen tae ja vartija ja jolle tuodaan uutisia, ensianteja ja muita uhrilahjoja talon onnen turvaamiseksi. Uhrikivet tunnetaan paremmin kuppikivinä tai seitoina. Liekkiön toiminta-aluetta on metsä.

Kuvio 2. Haltijoiden piirin haltijat, keskijanalla vaakasuoraan kodinhaltija-akseli.

5.1 Haltijaprinsiippi P26

Haltijuudessa minulla on tavallaan kotikenttäetu, koska sukunimessäni on ”Rå” , jonka Grimmin mytologiakin mainitsee haltijana. Suomalaisessa perinnelajiluokittelussa kaikkia haltijoita ei niputeta samaan sarjaan, erikseen on kodinhaltijat ja erikseen luonnonhaltija, kuten vedenhaltijat ja metsänhaltijat. Säläaineistossani on huomioitu kulttuuripiirin haltijoista saunan, rajan, uunin, myllyn, kaivoksen ja kodinhaltijat. Kirjassani Kielastaja – Supisuomalainen mytologia olen liitteessä myyttisistä nimistä koonnut Elias Lönnrotin ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassa mainitsemat haltijaselitykset, joista olen poiminut pois eläimiin, metsään ja veteen kuuluvat maininnat. Listaus antaa hyvän kuvan siitä, millaisia haltijoita 1800-luvun lopulla vielä on jollain tavoin muistettu.

Selitysten epämääräisyys ja jotkut melko epäilyttävät ja vajavaiset selitykset kertovat kansanuskon haltijoiden olleen jo mennyttä aikaa. Haltijat ovat yhteistä perintöä suomalaisille ja saamelaisille, jotka kutsuvat kirjatietojen mukaan haltijaa muodossa Haldi hälde häldi. Suomen lappalaisten väitetään tunteneen vielä 1900-luvulla erilaisia haltijoita 55-60 kpl joista omaperäisiä oli yli neljäkymmentä. Alla olevaan listaukseen on poimittu sanaselityksistä haltijoita koskevat maininnat, jotta tietomassan epämääräisyys tulisi selvästi esiin ja samalla listaus osoittaa selvää sekavuutta ja sekoittumista uskomuksellisten ja myyttisten olentojen välillä. Koska perinnelajiluokituksessa on erikseen kulttuurihaltijat ja veden ja metsänhaltijat, niin tarkasteltavaan joukkoon on hyväksytty elementeistä maan ja ilman haltijat, vaikka ne luonnonhaltijoina ovat samaa sarjaa kuin metsän ja vedenhaltijat. Metsänhaltijuutta on tulkinnoissa erotisoitu, mutta viehkeyttä on myös nähty maaston muodoissa. Kiehtovat kumpareet, tunturit ovat saaneet nimen Nattaset (naisen povi). Nunnuset ovat naisen nännit tai lehmän nännit. Povella on yhteys maahan mytosemanttisesti, kun ihminen haudataan maan poveen tai luonnottaret lypsävät povestaan rautaa, järvimalmia. Myyttien luonnottaret ja kansanuskon maan ja aarteiden haltijat muodostavat jatkumon suomalaisten muinaisuskossa.

Kalevalan selitysoppaan mukaan **Luonnotar** tai luonnottaret esiintyvät Kalevalassa ja kansanrunoissa epämääräisinä 'kapeina', naispuolisina luonnonolentoina, joihin vedotaan vaikeuksissa. Lönnrot on sijoittanut Luonnottaren 1. runossa Väinämöisen synnyttäjättäreksi, Ilmattaren synonyymiksi. Ganander korosti luonnotarten asemaa mustan, valkean ja punaisen

maidon lypsäjinä ja raudan synnyn emohahmoina. Sama tehtävä heillä on Kalevalan 9. runossa. Luonnottaret varoittavat vaaralliselle matkalle lähtevää sankaria. Lapsivaimon loitsussa myös muodossa Luojattaret, epiteettinä Synnyttäret.

5.2 Sanakirjapoiminta haltijaolennoista

ahvatar = naishaltija hoiti kevättuulta
akka manterenalainen = mannun eukko maan emäntä haltijaolento
auteretar = autereinen; löylyn haltija
auterinen = löylynhaltija parantava ja terveeksi tekevä jumalolento
haltia = isä äiti haltiat = vanhemmat; henkihaltia esiintyi eri muodoissa (käärme kääpiö lintu kala)
haltiakäärme = kuningaskäärme suurin käärme kasassa
haltiapuu = haltiaorsi; haltiaoksa suuri oksa pääoksa; haltiaparru on lattian keskikohdalla
haltiatar = hallitsijatar eli suojelusjumalatar. vrt. haltija suojelijahenki tonttu hallitsija
haltiaväki = isäntäväki
haltio = halti = haltia
heinätär = ruohon haltijatar
hyypiö = jääsohjon yms. haltijatar
häikiö (häikä) = paha henki, häijy haltija
ilotar = ilon haltija
ruhjatatar = hevosten haltijatar
jäämo = jähmö jään haltija
kimmahatar = kiven haltijatar
koiska = syövän haltija
lännetär = länsituulen haltijatar länsituuli.
länsitär = lännetär
maanemäntä = maan naispuolinen päähaltija jonka puoleen avunpyynnöin käännyttiin; akka manterenalainen
maanpitävä = maanhaltia
maamelainen = kivenhaltija
mahatar = kivenhaltija kivi on mahattaren maksan pää
mannun eukko = maan naispuolinen haltija; maassa kuviteltiin piilevän voimakkaita haltijoita loitsuissa ja kansanuskomuksissa maan emännällä on varsin keskeinen asema vaikka maan kunnioittamista kaiken elävän äitinä voitaneenkin pitää suomalaisilla myöhäisenä ja vierasperäisenä.

manuhutar = maan emäntä; manuhutar maan emäntä pieni karjapiikanen manuala = manala
manutar maan emäntä
penkereetär perehen äiti
melutar = mielivaimo on lemmenhaltijatar -> sukkamieli (mielisairas)
munnu = naispuolinen jumaluusolento, silmänlääkinnän haltijatar; neitonen
munnus = munnu; ilman tytär
mäenisäntä = mäkehinen
mäkehinen = mäkihitto = mäkimies = hiidenkiuas paha henki piru.
mäkeinen = mäkihiisi mäkimies vuorenhaltija
mäkihinen = mäkehinen = mäkihitto

näräppä = kylmänhaltija
ollervikko = osmolainen eli kalevainen
pakkanen pakka = reisipakka linnunpakka kalanpakka pakko kylmänhaltija
panuttar = panutar: aiheutti kirvelyä ja kipua; häntä kutsutaan myös; tulenhaltijatar panun tytär.
penkereetär penkeretär = mainitaan manuttaren ja kunnottaren rinnalla ? kunnottaren rinnakkaisnimi kuvattu maanhaltijan lepytyksessä.
punotar = punatar niittyjen haltija jonka apua tarvittiin punavärjäyksessä ja joka hoiti maan punaisia kukkia.
päivätär = auringon tai päivän haltija; auringon tytär tai aurinkoneitonen; toisinaan hallussaan kivuttaren kintaat; yksi suden kasvattajista. samoin päivän pukija kaunotar joka pelasti auringon ja kuun ilkeän kapeen kynsistä; päivän tyttö neitsyt marian nimitys
reuskopitkäinen = ukonilman jumala.
reuskopitkänen = ukonilman haltija
ronkoteus = rukiin suojelija viljan haltija
ruojutar rojuatar = suomalmin ja soiden synnyttäjä; raudan haltijatar
ruostehetar = suomalmin haltijatar
suvetar = syöjätär kesän ja aurinkoisen sään haltija
synnytär/synnytätär = isötär; raudanvalmistuksen haltija; käärmeiden synnyttäjä; piti huolta synnytyksestä.
tahvanus rukotiivi rimante = hevosten haltija
tanhuttila = kodanhaltija
Terna = haltija, joka sai aikaan tauteja ja muuta pahaa.
unikakkias = unikekko= unenhaltia nimityksinä myös kirkonkakkiainen ja metsänkakkiainen
unikakkinen = unennäkö unenkakkia kaikkiainen
unikaukari = unenhaltija haudanneito
unto = untamo unen ja unien haltija
vammatar = vaimmotar = sairauden vaivojen ja tuskien haltijatar; vammojen haltiatar vammoja parantava
vuolaatar = naisolento raudanhaltija; sama kuin vuolahatar
vuolahainen = järvimalmin haltija raudan epiteeeti
geddeges-akko kätkäläinen; sään ja tuulen haltija
Haldi hälde häldi; haltija haldo kanas. Saamelaistutkija Itkosen mukaan Suomen lappalaiset tunsivat vielä 1900-luvulla erilaisia haltijoita 55-60 kpl joista omaperäisiä on yli neljäkymmentä.
Paik´jielli asuinkentän haltija

SÄLÄSANAT murteet	MYYTTISET NIMET sanakirja EL	UUTTU KALLE Lappi
aarteenhaltija	asuinkentän haltija	Korremas, lihansyöjähaltia
kaivoshaltija	halti, haldo	Mäisä, petojen haltia
kreekkiläinen	henkihaltia	Skuorru, kateuden haltia
Kotohaltija	kevättuulen haltija	Vuorru, paha haltia
kauran haltija	kodanhaltija	Albatsas, räkän haltia
kova haltija	kylmänhaltija	Rundamas, lemmenhaltia
varjohaltija	lemmenhaltija	Taalo, ilkeä haltia
emuu = haltija	löylyn haltija	
myllynhaltija	maanhaltija	Miethis-Hosjens, suuntavaiston haltia
rajahaltija	niittyjen haltija	Lotzenstan, muuttolintujen haltia
saunanhaltija	päivän haltija	Jäkäläpääukko, tervasjuurakon haltia
uuninhaltija	raudan haltija	Kentänpään ukko
vuorenhaltija	raudanvalmistuksen haltija	onnen haltia
	ruohonhaltija	
	häijy haltija	
	ilon haltija	
	jään haltija	
	länsituulen haltija	
	maanhaltia	
	kivenhaltija	
	suomalmin haltija	
	tuulen haltija	
	säänhaltija	
	taudin haltija	
	tulenhaltija	
	unenhaltia	
	unien haltija	
	vammojen haltia	
	viljanhaltija	
	vuorenhaltija	

Taulukko 2. Vertailu haltioista murresanoissa, sanakirjassa ja tarinoissa.

5.3 Monenlaisia haltijoita

Moneen kertaan on jo todettu, pelkkä sanakirjamainen listaus ei selitä riittävästi, ainoastaan antaa aineksia kokonaiskuvan luomiseksi. Murrearkistosta poimimani säläsanat muodostavat haltijuuden osatekijät vuoren, saunan, uunin, myllynhaltijoiden perusteella. Lisäksi ovat raja-, koto- ja kaivoshaltija. Tutkimuskirjallisuudessa mainitaan lisäksi aarteenhaltija, kova haltija ja kauran haltija sekä varjohaltija. Lisäksi emuut ovat eläinten haltijoita. Ennen säläsanoja on syytä kartoittaa em. uskomus- ja myyttisanalistan ontologisia perusteita. Haltijat ovat kansanuskossa keskeisiä toimijoita, eepoksissa toiminta pyörii sankareiden tekojen rinnalla, mutta jotain yhteistä on mahdollista löytää jumalsankareiden ja jumalhaltijoiden toimissa – kenties. Vertaan haltijakäsityksiä Lönnrotin sanakirjassaan konstruoimiin selityksiin suhteessa omaan murrearkistokeräelmääni. Jacob Grimm on maininnut haltijat sanoilla rå ja ding.

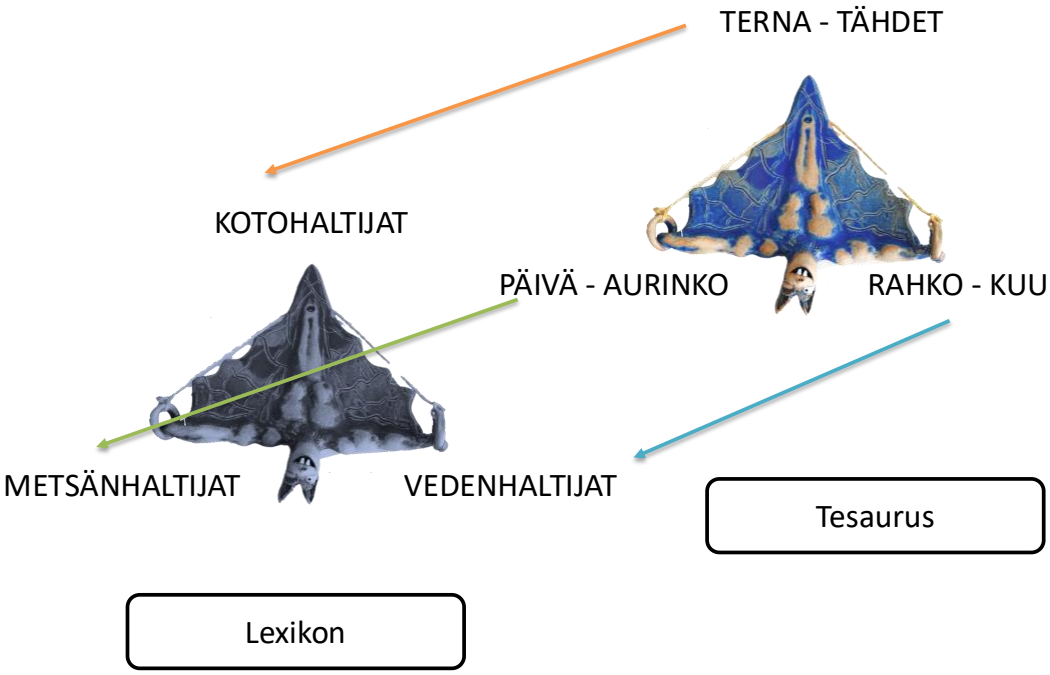
Lönnrotin sanakirjassa haltijat ovat pääsääntöisesti nimetty ja mielletty naispuolisiksi, koska nimessä on -tar/tär pääte- Asia ei silti ole ihan niin yksioikonen, koska monet haltijanimet muodostavat perhekuntia, joissa on myös maskuliininen toimija ja muita samaan toiminnan piiriin kuuluvia haltiahahmoja. Kielastajassa olen esittänyt listauksen löytämistäni vastinpareista, joskin rinnastukset myteemilajeihin oli vain ajatusleikki, mutta todisti kuitenkin, että melko vaivattomasti oli löydettävissä 3x17 eli viisikymmentäyksi (51) nimiparia jumalhaltijoista. Nimien sisältämä käsiteavaruus on sitten jo työläämpi selvitettävä, koska monissa nimimuodoissa on samankaltaisuutta tehtävän suhteen. Esimerkiksi murresanaston saunanhaltija on Lönnrotin sanakirjassa löydettävissä Gananderin perua olevasta löylynhaltijasta auteretar/autereinen.

Metasemanttista tietämystä tarvitaan, jotta voisi rinnastaa maanhaltijan ja rajahaltijan. Suomalaisessa perinteessä ruotsalaisperäinen ”rå” liitetään ensisijaisesti metsänhaltijuuteen ja maarajojen haltijuuteen (rågångsropare). Haltit, haldot ja haltijat säätelevät monia eri elämänaloja. Sanakirjalistauksessa korostuvat säihin ja mahan liittyvät haltijat, mikä sinänsä on luonnollinen ja ymmärrettävä jako. Säihin ja vuodenajan vaihteluihin liittyvä haltijoita ovat: kevättuulen haltija, kylmänhaltija, jään haltija, länsituulen haltija, päivän haltija, tuulen haltija, säänhaltija. Maahan ja maaperään liittyviä haltijoita ovat: kivenhaltija, maanhaltija, niittyjen haltija, raudanvalmistuksen haltija, ruohonhaltija, maanhaltia, kivenhaltija, raudanhaltija, suomalmin haltija. Limoniitin eli suo- tai järvimalmin teollinen nosto päättyi Suomessa 1800- ja 1900-lukujen taitteessa, saman tien meni myös tarve uskoa suomalmin tai

raudanhaltijoihin. Haltijuus on asianomistajuutta, kun elinkeinorakenne tai ympäristö muuttuu, katoaa myös tarve uskoa haltioihin, suojelushenkiin tai jumaliin. Uskomusolennot katoavat unhon yöhön tarpeettomina, kuin seitakivi, joka voidaan tehottomana särkeä tai upottaa järveen.
Aivan kuten säläsanoissa perustekijöiksi osoittautuivat Ukko ja Pekko, niin haltijakysymyksessäkin painotus on maa-ilmassa, maan ja ilman haltioissa. Huomattakoon, että suomeksi ilma usein tarkoittaa säätä.

Sanasälässä laajalti Suomea samonnut Lauri Pääkkönen ilmoittaa Inarin ja Oulun välisen seudun olleen vielä 1900-luvun alussa haltioiden alutta. Ihminen sairastuu, jos haltia lähtee esim. säikähdyksen vuoksi. Haltian menetys onkin tyyppiselitys taudille parantajan diagnoosissa. Pääkkösen mukaan Raja-Karjalassa haltiakäsitys miltei sama kuin Perä-Pohjolassa nimityksiä myöten. Tässä myyttisten muistojen maassa eräopas Uuttu-Kallen mukaan ”seitat” ovat paljon laulaneet vanhaan Lapin aikaan, tonttuaikakautena. Yökaudet laulettiin silloin kun revontulet Pohjan puolella säkenöivät. Silloin seitat lauloivat: Tiijukka, tiijukka, tuljujuu, tiijukka, tiijukka, tuljujuu! Ja toinen seita vastasi samalla lailla toiselle. Lappi oli silloin suuri tarujen maa ja siellä oli paljon haltijoita aikojen alussa. Lapin maan haltijoitten määrä oli rajaton. Joka asentopaikalla, kotakummulla, tievalla, kerolla, vaaralla, vedellä ja järvellä oli omat haltijansa, joka ihmisellä oli oma haltijansa, henkilökohtainen haltija, seuralaishaltija, joka varoitti ihmistä vaaroista ja neuvo oikeaan suuntaan, kun metsään mentiin elämässä tai metsäretkellä. Uuttu-Kalle ja lappologi Itkonen ovat yhtä mieltä Lapinmaan haltiarunsaudesta, paljon oli haltioita ennen vanhaa, nimitettyjäkin erilaatuisia ja eri tarkoituksiin niitä oli.

Jo 1500-luvulla Agricolan jumalluettelo päättyy painotukseen, jossa moitittiin suomalaisten palvoneen aurinkoa, tähtiä ja kuuta, sekä paljon muuta. Haltijalistaus kaikessa epätäydellisyydessään osoittaa, että ilmeisesti tuo ”paljon muuta” tarkoitti haltijauskoa, joka oli astraalimytologian perua.

Kuvio 3. Perinnelajiluokkien ja säläsanojen suhde haltiakysymyksessä.

Osittain vaihtoehtonäkemykset nykyajan kansanperinteessä osuvat yksiin menneen kansanuskon kanssa. Nimitys vain on vaihtunut haltijoista ja tontuista enkeleiksi. Säläsanoissa on joukossa myös Kansanrunousarkistosta koottuja tietoja, ja sieltä napatun tiedon mukaan sekalaisia haltijoita ovat: Aitanjumala eli aitanhaltija, Papu-Pekko eli papumaanhaltija, sotatantereen haltija, esineenhaltija, kivenhaltija, humalikonhaltija, raudanhaltija, yöakka, piri, riena, houna, ravile, tarhan haltijat, pönttihiisi, pönthiitinen, tuulenhaltija, naukka, etelätär, varjohaltija. Näistä haltijoista osa on lastenpelotteluja.

Ihmisen varjohaltia tunnetaan paremmin eelläkulkijana ja etiäisenä, koska se käveli ihmisen edellä ja joskus kolistellen ilmoitti hänen kotiin tai vieraillulle tulonsa. Martti Haavio on tehnyt kattavan arkistoperusteisen tutkimuksen kodinhaltijoista, mutta kansankielessä puhutaan mieluummin kotohaltijoista, mikä onkin sattuvampi nimitys kuin koti, tai sanotaanko kotisampi, omakielisempi termi. Myöhäsyntyinen ja kirjallinen muoto on myös haltija, kansan keskuudessa puhuttiin haltiasta tai haldista.

Haltija oli kansanuskon yliluonnollinen olento, jonka kuviteltiin asustavan luonnonhaltijoina erilaisissa luonnon paikoissa, kotohaltijana rakennuksissa. Se oli suojeluhenki; kotohaltija eli kotitonttu; hengenvoima, luonto (luontio, luntio), rohkeus, uskallus. Joillain ihmisillä oli kova haltija, kun vain katsoi, niin kaikki tottelivat. Toisin sanoen kovan haltijan, luonnon omistajalla oli luontaista auktoriteettia.

Puhutaan myös haltiaisista. Haltiainen on taloissa, joissa on välikatto ja se voi olla hyvä tai paha, milloin minkin muotoinen, joskus se näyttäytyy jopa koiran muodossa. Mikäli jokin seikka tai tapahtuma sai huoneenhaltian levottomaksi, kuului huoneesta alituiseen sipsuttelemista ja naukumista. Toisinaan haltia oli niinkin paha, ettei se antanut vieraan nukkua huoneessa, vaan ajoi vieraan pois pelottavilla äänillä.
Mieshaltijaa pidettiin parempana onnen tuojana kuin naishaltiaa.

Jokaisella ilmansuunnalla oli haltija ja niillä puolisot. Kun pohjoinen tuuli kovasti päivällä ja yöksi tyyntyi, sanottiin sen menneen akkansa viereen maata. Ilmansuunnilla oli hyvin kauniit akat ja muutenkin hyvälaatuiset. Kun talvella kävi oikein kova tuulinen pyry, lunta pyörittelevä myräkkä, niin tuulen mukana kulki pahoja henkiä, joskin hyvät henget suojelivat, ettei niiden voima pääse pahojaan tekemään.

Maanhaltijaan eli maanpitävään liittyy erityinen haltiatyyppi rajanhaltija, jota myös rajamöröksi, rajapiruksi tai rajaäijäksi tai rajalaiseksi kutsutaan. Joskus yli rajojen loikkijaa rajanhaltija kuljetteli pitkin rajaa, ja meno oli niin hurjaa, että kuljetettu oli seuraavana päivänä mielipuoli.
Rajalainen kulki joskus pitkin rajaa niin että puut ryskivät ja huojuivat . Jos eri kylien rajalaiset kohtasivat toisensa ne tappelivat kuin tontut. Rajamörkö ei vain ryskä, se myös saattoi huutaa yökaudet, jos rajavääryys oli tapahtunut. Toisinaan taas rajapiru ei tyytynyt ainoastaan huutamaan, vaan lennätti kulkijan kuormineen tiehensä. Kerrankin erästä olkikuormaa kuljetettiin kylän rajan takaa, ja vaikka tie edessä oli hyvä kulkea, niin äkkiä mies huomasi olevansa tiheässä metsässä.

Kerrotaan rajahaltijan liikkuneen ratsuhevosella, ja jos raja oli vedetty väärin, se huuteli: Uudet rajat! Ulkomuodolta rajahaltia oli edestä kuin ihminen ja takana ei ollut mitään näkyvää, jos tällaisen rajahaltijan sattui kohtaamaan, saattoi näky tehdä näkijästä puhumattoman pitkäksi aikaa. Näin ei usein tapahdu, sillä jos menee näitä miehenkaltaisia olentoja lähelle, ne katoavat.

1 AHAVATAR
2 METSÄMAARIA
3 PENITAR
4 PIHLAJATAR
5 VUORENHALTIJA
6 KODINHALTIJA
7 MYLLYNHALTIJA
8 PASKATONTTU
9 RIIHITONTTU
10 TONTTU
11 AHTI
12 NIKKI
13 NÄKKI
14 VEDENEMÄNTÄ
15 VEDENHALTIJA
16 VETEHINEN
17 MAANHALTIJA
18 MANNUN EUKKO
19 MENNINGÄISET
20 TUULENHALTIJA
21 UNENHALTIJA

YDINJOUKOT		
LUONTO	KOTIPIIRI	ERITYISET
Haltijat	Tontut	Väki
Vedenhaltijat:	**Kotitonttu**	**Väki**
AHTI	RIIHITONTTU	väki
NIKKI	*TONTTU*	haltiaväki
NÄKKI	PASKATONTTU	Hautausmaanväki
VEDENEMÄNTÄ	*KODINHALTIJA*	Hetteenväki
VEDENHALTIJA	MYLLYNHALTIJA	Kallionväki
VETEHINEN	haltia	Koskenväki
nikki	Kotiniekka	Sotatanteren väki
nikki-näkki	tanhuttila = koda	Tulenväki
näkki = nätti;		Tuulenväki
veden ahti		*Vanha väki*
veden kuningas		Vedenväki
vedenemäntä		vuorenväki
vedenhaltia		
vedenisäntä		
vedenkunigas		
vellamo		

Taulukko 3. Kolmenlaista väkeä haltijakentällä.

5.4 Kautta kiven Ja kannon

Suomalaisille on tuttu lastenloruista hokema, kautta kiven ja kannon, minä lupaan ja vannon. Sananparsi on tyypillinen muistuma entisajan uskomuksista, jossa kiven tai puunhaltijalle luvataan jokin lyyli tai muu palkkio, jos pyytäjä saa pyytämänsä palvoskiven so. haltijan välityksellä. Joitakin haltijakiviä kutsutaan nimellä tonttukivi, joskin hiidenkivi on tutumpi nimitys. Erona on se, että hiidenkivet kuuluvat tarinoissa enemmän jättiläistarinoihin, kun taas tonttukivet ovat haltijatarinoita seita- ja muista palvoskivistä.

Siirtolohkareet ovat kotoisin kalliosta, ja kallioon Louhi saamansa sammon kätki. Koska sampo on tulkittu myös rahapajaksi, ovat metallit osa elinkeino-onnen merkityskolmiota, sillä sampo loi rikkautta yhteisölleen, samaa funktiota palvelivat seitakivet ja muut palvoskivet kautta Suomen. Samaa tehtävää ovat palvelleet myös aljo- ja palvospuut sillä erotuksella, että pihapuu saattoi olla samalla palvospuu, kodinhaltijan puu, mutta palvoskivet olivat kauempana. Sekä pyhät kivet että puut voivat olla joko henkilökohtaisia tai yhteisöllisiä rukousten ja pyyntöjen kohteita. Onnistuneesta saaliista tai toiveen toteutumisesta annettiin lyyli, se annettiin hyvitykseksi myös, mikäli arveltiin haltijaa loukatun ja sen vuoksi epäonnen vainoavan.

Sanastossa on vannomiskäytänteestä myös jälkiä. Voidaan väittää vuorenvarmasti, jolloin vakuutetaan väitteen olevan totta. Tai joku väittää kiven kovaan jonkin olevan totta. Sanaketjussa kivi, tuottaa teonsanat kivittää, kivistää, kivetä. Kaikki semantiikaltaan toisistaan poikkeavia. Kivittäminen on kivien heittelyä, Tarinaperinne ei kivitä, vaan ruoskii.
Raipat tuottavat kipua, mutta niin tuottaa kivistäminenkin, kun raajoja tai muuta kohtaa .kehosta särkee tai koskee. Kivetä on urbanisoitumisen myötä tullut uudistermi mm. kaupungin katujen kiveämisenä, kivillä pinnoittamisena. Kivimuurit voidaan purkaa niin perusteellisesti, ettei jää kiveä kiven päälle. Kivet ja luolat liittyvät myös muinaisiin hautaustapoihin, mutta se on jo toinen tarina.

Kansanperinteen ja tämän työn kannalta on oleellista kivistäminen, ja sen myötä kipukivet ja kipuvuoret, kipuilu. Kivitarinat usein liittyvät siirtolohkareisiin, joita on runsaasti maastossa jääkauden jäljiltä. Pohdin seuraavassa kivimystiikkaa peilaamalla keräämääni arkistoaineistoa Jacob Grimmin ja Viron aineistoon pyhistä kivistä. Peruteellisen siirtolohkareiden kartoituksen ovat tehneet Tuomo Kesäläinen ja Aimo Kejonen kirjassaan Suomen lohkareet ja tarinakivet. Kirjassa on esitelty tunnetuimmat siirtolohkareet ja niistä kerrotut uskomustarinat. Tämän

tutkimuksen kannalta kiinnostavinta on kuitenkin kivien nimet, jotka kertovat omaa tarinaansa. Tässä yhteydessä on syytä mainita kalevanpoikia pidetyn alkuun jumalina, jotka toimivat dioskuureina, kulttuuriheeroksina, sitten jättiläisinä ja lopulta sankareina. Kalevalankin mukaan Väinämöinen väitti olleensa mukana luomassa vesistöjä ja niiden kalahautoja, Ilmarinen ilmoitti takoneensa taivasta. Hiisi oli kalevanpoika, jota pidetään palvosmetsikköjen ohella vuoren ja kivenhaltijana, joten monia siirtolohkareita nimitetään hiidenkiviksi. Nuo taivaalliset kalevanpoikien (planeettojen, tähtien?) jumalhahmot ”celestial bodies” muodostavat peruskolmikon. Hiisi on Suomen kallioperän ja jääkautisen metsäluonnon arkkiolento. Kiven ja veden liitto ilmenee mm. lastenleikissä näkkileipää vesihiidelle, sekä vesikivissä, joilla tarkoitetaan järvessä tai koskessa olevaa suurta siirtolohkaretta tai veden ääressä olevaa laakeaa palvos kiveä ”akkaa”. Vesikivellä istuen saattoi saada tiettyjä taikamenettelyjä noudattaen soittotaidon, ja opettajana on milloin piru, milloin näkki. Alkuperäinen vesikivellä istuja oli Väinämöinen, joka soitteli vesikivellä kanneltaan luomakuntaa lumoten. Vesikivelle uidessaan Aino hukkui.

- näkinkaivo on sellainen lähde, jossa on näkki nähty ja jossa on näkille useita kertoja uhratut = uhrilähde. Näkinkuoppa on metsässä oleva luonnon tekemä syvä kuilu, jossa näkki on näyttäytynyt

- uimaan mentäessä uhrataan näkille puupalikka, ruohotukko ja sanotaan uhri sulle, älä minua vie- Tai sanotaan uhraamisen jälkeen ”Kyllä minä tämän paikan muistan/kyllä minä tämän päivän muistan. Kun tällä tavalla itsensä varaa ei näkki tee mitään paha,eikä mitkään vaivat vedestä tartu.(Antrea)

- vedessä on vesinäkki ja metsässä on metsänäkki, näkit mainitaan siis erikseen.

Sammon kohdalla ei arvailujen sarjaan ole lisättävää, mutta kalliokuviin sampo saattaa liittyä, koska Ilmarinen toteaa voivansa takoa sammon, koska on taivastakin takonut. Tämän on tulkittu viittaavaan kalliokuvien edustavan tähtitaivasta, samoin kuppikiven kuoppien on joissain tapauksissa todettu muodostavan tähtikuvioita, erityisesti Otavan. Viitteitä kivien ja tähtitaivaan yhteyteen siis on, joskaan ei pitäviä todisteita.

Kalliokuvien yleisiin symboleihin kuuluvat hirvi ja veneet, jotka usein on kuvattu kaksoiskuvana. Aikanaan toivoin hirvikronikoista löytyvän jäänteitä kalliokuvien hirviaineksen selittämiseen, mutta aie tuotti vesiperän. Sen sijaan Uralilaisen mytologian ensyklopedia tuotti tulosta. Aivan sattumalta osui silmiini hakusana ”kasne-xap” mansien rituaalinen venekilpailu. Rituaali kesti seitsemän päivää ennen kesän vierailua ylijumala Tōram-kanin luo. Jokaisessa soutujoukkueessa oli kaksitoista jäsentä, jotka soutivat erityisissä rituaalia varten tehdyissä veneissä. Airomiesten lisäksi veneessä oli perämies joka määräsi soututahdin ja muusikko keulassa. Hänen tehtävänään oli auttaa soutajia pysymään tahdissa soudun aikana. Useiden kilpakierrosten jälkeen, voittaja sai palkinnoksi poron.

Tämä riitti suoritettiin kesällä soutaen ja soitellen. Kerrotaan myös toisesta mansien riitistä, joka

suoritettiin syksyllä. Kahdessa veneessä oli kummassakin kuusi miestä, jotka sauvoivat venettä seisoen ja peränpitäjä, kun matkattiin pyhään paikkaan. Kun oli saavutettu määränpää, kaikki soutajat kääntyivät ympäri ja peränpitäjästä tuli kokkamies, joka istui/seisoi edessä. Myös kalastuskauden päätteeksi mansit järjestivät kesäkuun alussa festivaalin ”kasne porat ”kilpailun aika”, joka oli venekilpailu. Suomalaisten kalliokuvien runsaat hirvi- ja venekuvat ilmeisestikin ovat ugrilaista ja mansien ja hantien perua olevia riittikuvauksia palvos menoista, jotka liittyivät vuodenaikariitteihin. Pystyasennossa soudulla ilmeisesti symboloitiin talvikautta ja lehtipuiden lehdettömyyttä, kun taas istuma-asentoiset soutajat kuvaavat havupuita. Tällä kuvastolla oli ikivihreyden merkitys, kevätkesällä lintujen laulu, luonnon musiikki ja lehtivihreys palasi, oli aika suorittaa juhlamenot kunniaksi Luojan ja ylijumalan. Por-fratrian rinnakkaismuoto on Pori, ja sen jäsenten toteemieläin on ollut karhu. Sattumoisin Suomessa on karhuniminen kaupunki Pori/Bjärneborg, mutta mos-fratrian vastinetta on etsittävä itärajan takaa Mantsinsaaresta, jossa tiettävästi pidettiin viimeinen uhririt uaali, jossa uhrattiin ”härkä” eli hirvi- tai peurauros sekä Ilomantsista. Porin lisäksi por-heimo käytti sanaa päre, joka suomeksi tarkoittaa rahkossa pidettävää puulastua, jota polttamalla saatiin valoa pirttiin iltapuhdetöihin. Rahko on myös taivaallisen valon, kuun haltija. Päreen sivumerkitys on hermot, kun sanotaan päreiden palavan niin tarkoitetaan kiivastumista, tulistumista.

- Rääkkylästä on tarina kadonneesta paimenpojasta vuodelta 1923. Venturihovista katosi paimenpoika paimenessa ollessaan. Pojan löysivät paikalliset kalastajat Pyhäselän saaresta sattumalta, siellä poika oli suuren paaden päälklä ja kertoi paasikivellä tulleensa yli selän Venturinrannasta. Kun rantaa tarkastettiin oli paasi kadonnut ja se löytyi saaresta. Kuljettaja oli ollut hyvi musta mies, joka oli syöttänyt ja juottanut hyvin kaiken aikaa. Kiveä kutsutaan vielä nykyäänkin mustan näkin kiveksi.

TIETOHIPPU

Heracleum Sibiricum - Karhunputki

Tietohippu -kehikko on luotu korostamaan joitain kohtia tai antamaan lisätietoja sanottuun tai tehtyyn. Kirjasarjan 17 osaa on ollut valmistelua ja esitöitä päätavoitetta kohti. Kirjoittamalla ja tekstit julkaisemalla olen haravoinut myyttisen tiedon sarkaa, jotta voisin löytää oman tapani tulkita vaikeaselkoiseksi käynyttä myyttistä tietämystä, joka on pikapikaa katoamassa olevaa tietoutta ja monien kerrostumien, väärinkäsitysten sekä tiedonsirpaleiden ohittamisen runtelemaa. Tietohippu -kuvakkeen tekijänä on kuvataiteilija Samuli Råman, se symboloi sekä kulmikasta että hiottua, neliötä ja palloa, valoa ja varjoa. Dikotomiat ovat sanojen merkityksen peruselementti.

Yksittäiset sanat voivat olla avain johonkin, kun tarpeeksi onnekkaasti eri tiedon sirpaleet ja sanareliktit osuvat yhteen. Tästä hyvänä esimerkkinä on Kielastajassa (sarjan 2. osa) olen vastoin jopa omaa järkeäni laatinut selvityksen mm. kasvien toisintonimistä. Alkuun irrationaaliseksi tulkittava teko osoittautuukin tässä päättöosassa Jättiurakka täysin relevantiksi kartoitukseksi.

Karhun toisintonimi putki, putkinen, putkitar ilmeisesti pohjimmiltaan viittaa yhteiseen ugrilaiseen pohjaan ja vogulien toteemiseen kasviin Heracleum sibiricum, joka Lönnrotin keräelmässä on nimillä karhunputki, karhunyrtti, sepel, ukontorvi. Karhu on obinugrilaisen por-fratrian eläintoteemi, karhunputki sen kasvitoteemi. Sinnikäs toisintonimien vatvominen tuottaa tässä myös lisätuloksen, koska Lönnrotin mukaan karhunputkea on kansa nimittänyt myös sepeliksi. Kansanrunoudessa sepelkaula voi olla joko vanha karhu tai koira, jolla on valkea rantu kaulan kohdalla. Valkoisesta kaulan kohdalla olevasta renkaasta myös sepelkyyhky on saanut nimensä. Sepel on syvämerkitykseltään valkokauluksinen, ”herra”, mikä sopii karhuun, joka on herra ja ylhäisyys mytologiassa, metsässä, taivaan ja tuonpuoleisen tuvissa.

Intuitiivinen merkitykselliseksi katsomani tietomassan, sälän käyttöarvo on sattumanvaraista, mutta onnistuneimmillaan varsin hyödyllistä. Viime kädessä neulan etsimistä heinäsuovasta, jossa työn lisäksi tarvitaan sanavaistoa ja onnea. Silti paljon jää selvitettävää, jos tahdotaan tietää miten merkitys ja merkitysten muunnokset etenevät sepelikaulasta obinugrilaiseen fratriaan alkuvihjeenä obinugrilaisen fratrian toteemikasvi Heracleum Sibiricum, ”Siperian ukonputki”.

Por- ja Moš -fratriat ovat rinnakkaisia sukulinujoja, jossa myyttinen aines nimissä ja myyteisssä teemasta raaka ja keitetty vaihtelevat. Jonkinlainen vihje piilee myös kasvissa, joka suomeksi tunnetaan nimellä karhunputki, ja jolla lapset leikkivät pyssyleikkejä, ammuksina herneet. Kyseessä on Angelica sylvestris: karhunyrtti, rytiputki, seppele, ukontorvi.

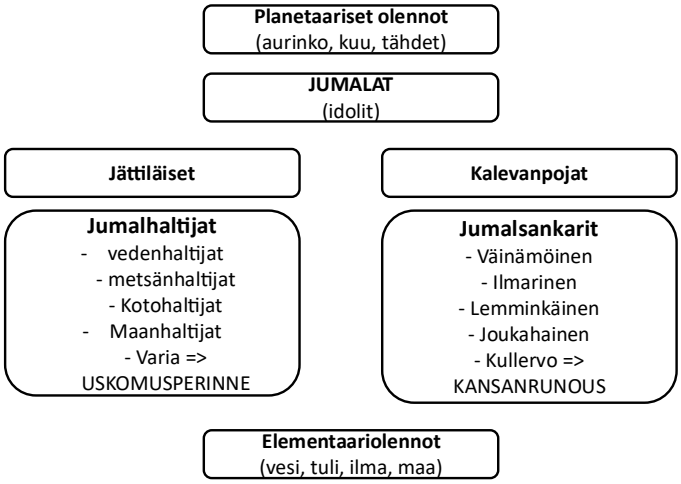
5.5 Haltijauskon coda

Supisuomalaisen mytologian kartoitus on työlästä ja hankalaa, koska saamelainen ja karjalainen uskomuskerros on kansan todistuksen mukaan ollut vielä 1900-luvun alussa melko yhteneväinen uskomusolentojensa puolesta. Haltijat voidaan hahmottaa elementaariolentoina. Perinnelajiluokitus sisältää kolme kategoriaa haltijoita, kotopiirin, veden ja metsän haltijat, mutta kuten yllä esitetyistä listauksista näkee, suuri joukko haltijaperinnettä jää tällä tavoin luokitellun haltiajoukon ulkopuolelle. Lisäksi erilaiset hajamuistumat haltioiden lajeista, tehtävistä ja olemuksesta eivät auta hahmottamaan, mistä loppujen lopuksi haltijauskossa on kyse.

On enemmästä kuin ensivaikutelmana voisi olettaa. Jättiurakkani päätavoitteena oli etsiä sanasälän, abjektikohteiksi jääneiden arkistoainesten perusteella, voisiko kansanomaiset käsitykset auttaa muodostamaan luotettavampaa kuvaa kansanuskon myyttisestä ulottuvuudesta kuin mihin akateeminen tutkimus on yltänyt. Nejännesvuosisadan tulos on tässä. Teksti ja kokonaiskuva on hioutunut aineskeruusta lopputulemiin. Kielastajassa on esitetty mm. Uuttu-Kallen konstruointi saamelaisten haltijoista. Valikoima heijastelee selvästi ympäristöä ja sen suomia olosuhteita, kuten heijastelee myös kodinhaltijoiden piiri suomalaisessa aineistossa. Itäsuomalainen haltijaperinne painottuu enemmän metsänhaltijoiden toiminnan piiriin olivathan monet etevimmistä runonlaulajista myös eteviä erämiehiä.

Lemminkäinen on rajakarjalainen myyttinen runohahmo, josta ei läntisiä runoversioita löydy. Lemminkäistä on pidetty myös auringonpoikana tai auringonjumalana. Sanasälässä tätä sankarihahmoa vastaa liekkiön mystinen hahmo. Kuun myyttivastine on Rahko, ja tähtikuvioita vastaa sanasälän ”terna”, joka parhaiten tunnetaan yhdyssanana ternimaito. Agricolan ajoista on tiedetty suomalaisten palvoneen taivaanvaloja, mutta sen verran kaukaisina tonttuaikoina ettei tarkempaa tietoa menoista ole säilynyt, joitain fragmentteja vain. Eläinradan kaltaista systeemiä tuskin on ollut, sillä vaikuttaa siltä, että suomalaisen mytologian tähtitaivas sisältää vain Pohjantähden maailman kiintopisteenä, Kointähden eli Venuksen aamu- ja iltatähtenä, Otavan ajannäyttäjänä ja Plejadit eli seulaset verkkokuviona, jota ilmeisesti on kuvattu kallioihin keltaisena okranvärisenä ristikkona ja symboloi jollain tavoin viljavuutta, kasvu. Taivaanvaloista tunnetaan kansanrunoissa mm. taivaankosijat, joina ovat aurinko, kuu ja

tähdet. Revontuletkin ovat taivaanvaloja, mutta niitä ei voi katsoa planetaarisiksi olennoiksi, tähtitaivaan personifioitumiseksi. Seuraavassa kuviossa on hahmoteltu, miksi Porthanin aikoina kansa nimitti kalevalaisia sankareita milloin jumaliksi, toisinaan jättiläisiksi tai kalevanpojiksi. Varmaa käsitystä ei enää ollut, sekalaisia muistumia vain.

Kuvio 4. Kehitys pyhästä pahaksi, sakraalista sekulaariksi.

Uskomusolennoilla ja eeppisillä sankareilla on perustansa astraalimytologiassa yhdessä luonnon kanssa. Maaelementti edustaa ympäristöä, ja kuten Kaarina Kailo on sen oivaltanut, suomalaisille ympäristö, jossa elämme on maailma, ilman ja maan elementtien yhdistelmä maa-ilma. Sen vastapoolina on vesi ja tuli, puhdistavia elementtejä kumpikin. Tuli hävittää kuonan ja karstan, karkottaa demonit, vedessä peseydytään, vesi on elämänehto.

5.6 Haltijan toimiala

Kun saavuttiin 2000-luvulle haltijamaininnat alan kirjallisuudessa vähenivät. Otan malliksi Anna-Leena Siikalan ja Lotte Tarkan teokset Itämerensuomalaisten mytologia ja Rajarahvaan laulu mainitsevat reisterissään haltiauskon, haltiat, haltioitumisen, tietäjän haltioitumisen, metsänhaltijat ja vedenhaltijat, mutta sekä näkki että tonttu ovat jääneet hakusanoista pois. Tämä selittynee sillä että Rajarahvaan laulun korpusaines koskee vienankarjalaista runoutta, Siikalan kooste inkeriläis-karjalaista runoutta. Sekä näkki että tonttu polveutuvat suomenruotsalaisesta perinteestä, sanoista ”näcken” ja ”tomten”.

Länsisuomalaisina turkulaisina tutkijoina Haavio ja Harva ovat huomioineet nämä hahmot, mutta karjalaisempaan aineistoon keskittyneet tutkijat eivät. Tyypillinen esimerkki motiiviatraktiosta, joka syntyy elin- ja kasvuympäristön myötä. Mutta muutakin niputtamista on tapahtunut, painopiste on haltioissa ja haltioitumisessa.
Erityiskysymyksen haltijoiden joukossa tuottaa kalman haltija, jota Jacob Grimm mytologia teoksessaan kutsuu kuoleman jumalaksi. Kaarle Krohn puhuu hautausmaan väestä ja haltioista. Kaarina Koski kirkonväestä ja kirkonhaltioista. Karsikoita ja hautausmaita kuviteltiin maanalaiseksi yhteisöksi, joka kokonaisuutena saattoi lähteä liikkeelle päättömänä tai raajarikkona, mutta jos hautausmaan väkeä tahdottiin tahallaan nostattaa menemällä ruumisarkkuun makaamaan, niin nostoväki näytti riepunukeilta ja kuului natinaa, maa tuli täyteen tiaisen jälkiä. Tämä kalmanväki on säilynyt Tonionjokilaaksossa omituisena sananpartena – Tiaiset ne maraselle tekee klasinpenkille pesää. Kyse ei ole tiaisten tallipalleroista ikkunalaudalla, vaan nostetun kalmanväen kotoutumisesta taloon. Yöaikana tämä väki sitten ilmentyy painajaisena, marana unessa. Kirkonväkeä sai käyttöönsä myös ruumiinmullikka, jotka ostettiin rahalla ja laitettiin noitapussukkaan.

Haltijaa vastaava ruotsinkielinen nimitys juontaa merkityksensä sanasta ”råda”, josta johdokset rådande, rådare, råd, rå. Nykyinen haltijaontologia ja perinnelajiluokitus perustuu paikallishaltijakäsityksiin. Usein paikalla ensimmäisenä kuollut vainaja tuli kuolinpaikan haltijaksi. Kuolema surma saattoi tapahtua tapaturmaisesti, hukkumalla, palamalla, taistelussa tai luonnollisesti vanhuuteen. Kaarle Krohn toteaa paikallistuneista vainajista syntyneen kolme pääryhmää, asuntomaan, metsän ja vedenhaltijat. Vainajia kutsuttiin myös vanhaksi väeksi.
Reisterin mukaan kulttuuripiirin haltijoita ovat myös ennuskääkät ja unikakkaiset. Koosteessa unenhaltijoita ovat unikaukari ja unto, untamo. Selkeästi haltijan paikkasidonnaisuudesta kertoo nimitys tanhuttila = kodanhaltija. Tanhu on tarkoittanut pihapiiriä tai muuta piiritanssimiseen sopivaa luonnonkaunista paikkaa.

6. Kotohaltijat, perinnelaji G

6.1 Tonttu

Haltija-asetelman keskiöön fokukseksi on nimetty tonttu, jota on lyylitelty puuroaterioin. Tyyppitarina tontun lyylin turmelemisesta kertoo rengistä, joka nälissään söi tontulle oven kynnykselle asetetun puuron ja teki sen sijaan tarpeensa kuppiin. Vimmastunut tonttu poltti riihen, ja siihen päättyi talon menestys ja onni. Perinnekyselyt osoittavat selvästi tonttukäsitteen hajonneen moneen suuntaan jo 1900-luvun alussa. Grimmin hahmottelemasta teutonisessa mytologiassa on haltija-kategoriassa mainittu tomte, tomte-karl käsitteenä ”homesprite”. Kodinhaltijat ovat Grimminkin tekstissä monenlaisia, koska hän on poiminut käsitteen alle monissa eri maiden mytologioissa olevia hahmoja.

Tonttujen ja haltijoiden toisintonimityksiä	
Suomalainen kansanusko	Grimm Teutoninen mytologia
haperus, hassu heihei heikko hullu höntti höpsö höyly kaako kahelo kakko kollo liekkiö näkki paha silmä paskatonttu piritys prökö, pökkö pökö rahatonttu riihitonttu tavaratonttu tonttu vanha fetu vitikaalo välikaton fetu,	belewitte (homesprite) bildukkas (homesprite) cluricaun (homesprite) coboldus (homesprite) futter-männchen (homesprite) gobelin (homesprite) , haize-mänscher (homesprite) heck-männchen (homesprite) hus-got (homesprite) hûsing (homesprite) in-goumo (homesprite) Iskrycki (homesprite) klopfer, knocker (homesprite) kobolt (homesprite) - koltki (homesprites) laug-hiite (homesprite) puk, puki (homesprite) rutin (homesprite) skûr-god(homesprite) straszydlo (homesprite) tomte, tomte-karl (homesprite)

Taulukko 4. Tonttumielikuvia kansankielessä 1900-luvun Suomessa ja Grimmin mytologiassa.

Tontut ovat jo kauan olleet lastenperinnettä satukirjoissa ja joulunvieton kuvastossa, eikä tonttukäsitykset edes tutkijoiden mielissä ole säilöneet kaikkia kansantulkintojen muunnelmia. Yllä olevaan taulukkoon on tarkoituksella tonttu rinnastettu jättiläiseen, piruun, yksisilmäiseen varallisuuden kartuttajaan (kratti), kummittelevaan olentoon ja vaihdokkaaseen. Arkistoista poimittavat tiedot ovat liian hajanaisia, jotta niistä voisi muodostaa kehityksen kulusta luotettavaa kuvaa. Ikaalisissa oli 1900-luvun alussa vielä käsitys tontusta kuviteltuna henkiolentona, joka oli tummaihoinen, yksisilmäinen, miespuolinen, taloon onnea tuova olio.

Toisinaan tontut olivat suurikokoisia, ja vanhimpaan uskomuskerrostumaan yksisilmäisyyden ohella viittaa uskomus tonttuista jättiläisinä, jotka kantoivat sammalta järveen, ja niin syntyivät suot. Kerrottu viittaa kansan tuntemaan mystiseen tonttuaikakauteen eli alkuaikoihin. Voitaneen ajatella, että tonttu jättiläisenä oli ensimmäinen kulttuurikerros, toisessa tarinakerroksessa tonttu-jättiläiset heittelivät kiviä kohti kirkkoja, ja kolmannessa kulttuurisedimentissä tontuista tuli kotipiirin ja riihen haltijoita, josta sitten uskomusperinne vähitellen taantui lastenperinteeksi ja viihdekuvastoksi.

Unohtuneita ovat myös tonttuperäiset soimasanat, sellaiset kuin ”Sinä sen tontun kelkka”. Tonttuvertauksia on ollut runsaasti, ja ne kuvastavat osaltaan, mitä tontuista on ajateltu. Tontusta sanotaan mm. seuraavaa: Kantaa kuin tonttu, katselee kuin tonttu, musta kuin tonttu, muistamaton kuin tonttu, vähäjärkinen kuin tonttu, ilkeä kuin kuin tonttu, mykkä kuin tonttu, höperö kuin tonttu, ja hutilo kuin tonttu sekä varkauteen taipuvaisesta voitiin sanoa vie kuin tonttu. Tontun mustuus viittaa riihen orrella säilytettävään tonttusiikkoon, joka vuoden mittaan muuttui aivan mustaksi. Tonttusiikkoa riihessä säilytettiin, jotta viljaa riittäisi talossa. Tonttusiikko ei saanut pudota lattialle tai sato epäonnistui.

Tonttua pidettiin isännän haltijana, joka toi vaurautta taloon, emännän vastaava olento oli joko piritys tai para. Yksisilmäisyyden ohella tontun ulkomuotoa kuvailtiin tarkemminkin. Tontulla oli lyhyet sääret, pitkät kädet ja suuri pää ja ne olivat pieniä, ja vaikka ne olivat ihmisen näköisiä, olivat ne silti hiuksia nostattavan kummallisia, yöaikaan liikkuvia noidan lähettämiä olentoja. Tontut saattoivat tuoda eloa taloon, mutta aiheuttivat myös köyhyyttä ja sairautta. Välikaton fetu tai vanha fetu on lastenpelote, joka viittaa tontunkammareihin, koska talon välikaton tai ullakon kulmaukset olivat tonttujen asuntoja.

6.2 Tonttuprinsiippi P1

Ensimmäinen prinsiippipari osuu haltijoiden piiriin ja tonttuun. Alkuna kehitteelle P1 edustaa Kansalliseeposta, kun asiaa tarkastellaan myyttien kannalta, P10 edustaa kansanrunouden tutkijoiden, hyödyntäjien ja harrastajien joukkoa. Uskomustarinastossa vastaavasti P1 on murrearkistosta poimittu uskomussanasto, säläkorpus ja P10 sanastajien joukko. Näiden mainittujen prinsiippien aisapari kuuluu merkityslajiin I Yleisyys eli yleisen näkemiseen yksittäisestä, jota voi pohdiskella Danilo Dolcin sanoin: Mitä vähemmän ymmärtää, sitä huonommin pystyy ratkaisemaan ongelmia ja vaikeuksia, joita joutuu kohtaamaan.

Taikanuotan kyselyoppaassa kotopiirin haltijat on nimetty väeksi, ja esimerkkinä on mainittu kodin, karjasuojan, saunan, riihen, metsäsaunan ja autiomajan haltijat. Kodinhaltijat ovat näin ollen rakennetun ympäristön rakennuskohtaisia haltijoita, karjasuojan haltijoihin kuuluu mm. tallitonttu tai pohjoisessa tunnettu jättimäinen, noitamainen lihatontta, joka vaani lapsia pulkkamäessä. Tarinoissa sekoittuvat paran ja tontun käsitteet. Heinolassa 1930-luvulla tonttu tunnettiin olentona, joka kuljetti toisesta talosta toiseen tavaraan. Kerran kaksi tonttua oli tullut vastakkain sillalla. Toisella tontulla oli ollut halkotaakka selässä ja toisella rukiita. Siitä tuli riita, ja toinen tonttu löi toista sillä seurauksella, että lyöty putosi salmeen kantamuksineen ja voittaja jatkoi matkaansa.

Uskomus esittää tarinan supranormaalista eli yliluonnollisesta olennosta, jonkin yhteisössä yleisen väitteen muodossa. Vaikkapa muodossa: Riihessä on haltija, joka ei anna kenenkään yöpyä siellä. Uskomusperinteen yleinen käsitys kiteytyy uskomuksiin, mutta uskomukset ja uskomusolennot säilyvät hengissä omakohtaisten kokemusten kautta. Näitä kertomuksia kansanperinne nimittää memoraateiksi. Usko tonttuihin ja joulupukkiin on uskomusperinnettä ja nykyään myös osa kansankulttuuriin pohjautuvaa kaupallista lastenperinnettä, mutta aina ei ole ollut. Ennen lastenperinteeksi ja folklorismiksi mataloitumista, usko on elänyt vahvana maaseutuyhteisöissä. Vielä sata vuotta sitten usko tonttuihin eli kodin- ja luonnonhaltijoihin oli yleinen ja järkkymätön. Ovatko tontut kadonneet luonnon saastumisen takia, kuten Tapio Kaitaharju sen tahtoo ymmärtää, vai ihmisten epäuskon ja mielikuvituksettomuuden takia, siihen en pysty vastaamaan. Olettaisin kuitenkin, että kaupungistuminen ja kirjaviisaus ovat loitontaneet ja ehkä samalla myös köyhdyttäneet ihmisten mielikuvastoa, joten antakaamme ihmisten pitää usko joulun ihmeeseen, tonttuihin ja joulupukkiin tai mihin kukin vain tuntee tarvetta, jotta hyvä tahto ei olisi vain tyhjänpäiväinen joulufraasi.

Tonttu on keskeisin uskomushahmo, joka liittyy vanhan joulun eli kekriperinteen vanhimpiin kerrostumiin. Elias Lönnrotin sanakirjassa tonttu määritellään ruotsiksi sanoilla ”tomte, tomteguppe, husets skyddsande; spöke”. Tonttu on tonttu-ukko, talon suojelushenki; kummitus. Tässä meillä on katkeamaton linkki tuhansien vuosien takaa Kyöpelin sinivuorten uumenien vuoripeippojen ja kraavilaisten kummien ajoista nykypäivän lastenkammareihin. Tonttu on kummitus, kummitus on vainajahenki. Mutta tässä huimassa jatkumossa on välivaihe, joka toimii myös kekrinvieton päänäyttämönä, nimittäin karjasuoja. Vanhin agraarinen suomalainen kirjattu uskomusten muistiaines ajoittuu 1500-luvulle Ruotsiin, jonne Suomen Rautalammilta muutti tuolloin uudisasukkaita Värmlantiin. Siellä perinnettä muistissaan säilytti Kaisa Vilhunen, jonka käsityksen mukaan para antoi ja kantoi maitoa toisen navetasta emännän kirnuun. Vilhusen mukaan para tehtiin kolmena torstai-iltana peräkkäin. Kun para oli valmis sanottiin:
”Kuka kuulemassa, kuka keksimässä, kun ei para synny. Synny para synnyttäissäin.” Tämän jälkeen puistallettiin paraa selässä ja niin oli navettatonttu valmis. Toimintakyky outoon olioon saatiin pahoilta hengiltä, mutta muu fyysinen olemus tuli seuraavasti. Piti olla tikku (päre), jota poltettiin kahdesta kohti, tästä tiksuta tuli paralle rinta. Oli muistettava, ettei tikkua saanut katkaista. Mahaksi pistettiin virtsarakko, jossa para sitten maidon kantoi emäntänsä kirnuun. Sääret saatiin emännän sukkapuikoista. Parantekotaito oli opittu Lapin suomalaiselta.

Kaisa Vilhunen ei tuntenut sanaa kekri. Hänelle kekri oli köyri, mutta erikoisessa muodossa. Kaksi puuta jos kihnutti yhteen, niin siitä tiedettiin köyrin asuvan puussa. Siellä köyri äänteli, erityisen kovaääninen se oli kovalla tuulella. Itse asiassa tämä köyri oli tapaturmaisesti kuolleen henki. Siksi köyripuulle vietiin ruokauhreja. Tämä muistuttaa nykyistä joulun ja pyhäinmiesten päivän perinnettä, jossa poisnukkuneita muistetaan kynttilöin ja seppelein. Köyri oli siten vainajahenki, joka odotteli määränsä täyttymistä kotipuussa. Köyri saattoi ilmestyä omaisille unessa, ja esittää jonkin toivomuksen tai tehtävän, jotta vainaja saisi rauhan, sillä villiaikaan so. väärään aikaan eli ennen aikojaan kuolleen tuli odottaa hänelle määrättyjen päivien loppumista.

Köyrinpäivän tarkkaa ajankohtaa Kaisa Vilhunen ei muistanut, mutta arveli sen hyvinkin voivan olla palvelijain muuttopäivä, jota isäntäväki kutsui köyrinpäiväksi. Tämä nimi tuli tietenkin siitä, että palvelijoilla oli vuoden lopussa mahdollisuus vaihtaa pestiä talosta toiseen, ja samalla se on analogia siihen, että köyrinpäivänä haltijapuun köyri saattoi vapautua ikeestään kohti korkeampia vainajoloita Ukon hoiviin. Kristillisessä mielessä olemme samalla tavoin maahan sidottuja henkiä, jotka odottavat vapautumistaan. Ihmisten sielujen vapautumisen hetki koitti, kun Jumalan poika syntyi sijaiskärsijäksi maailmaan. Vilhusella oli tosin väljä käsitys köyrin päivän ajankohdasta tai sitten metsäsuomalaiset viettivät köyriä Mikkelinpäivänä, joka oli ”muuttopäivä orjille”. Joka tapauksessa muuttopäivänä annettiin uhrilahjat köyrille.

Värmlantilainen uskomusperinne oli säilyttänyt jotain vanhasta vainajauskosta ja siinä kuulsi jo orastava maatalousperinne, vanha joulu eli kekrinvietto, joka lopullisesti muunsi vainajahenget ja metsätontut kodinhaltijoiksi ja lopulta joulutontuiksi. Meillä on kadoksissa vielä kuitenkin se myyttisin tonttuhistorian puoli, johon kuuluvat yksisilmäiset jättiläiset, lihatontat ja muut myyttiset olennot. Ensin kuitenkin katsaus murrekeruiden myötä tulleisiin tiedonantoihin. Sanalippujen yhteydessä on pyydetty antamaan esimerkkejä ja muita selvityksiä nimen tai sanan merkityksestä. Annettujen selitysten mukaan noin sata vuotta sitten kansalla oli tontuista seuraava käsitys. Tontta, tonttu ja tontti tarkoittivat monin paikoin samaa, koska maanhaltijasta tuli säännön mukaan sen hallussa olevalle tontille rakennetun asumuksen haltija ja hengetär. Värmlannissa 1930-luvun alussa perinnekeruuta tehnyt maisteri Maija Juvas sai tietää ihmeitä ja kummia. Tonttu-usko edellytti tiettyjä varotoimia.

6.2.1 Tontanpaikka

Kun metsäsuomalainen valitsi tontanpaikkaa ja oli löytänyt mieleisensä paikan, hän vei veljensä ja akkansa sitä arvostelemaan. Jos paikka hyväksi havaittiin, sitten vasta rakentaja alkoi taikatoimin ottaa selvää paikan sopivuudesta. Ensin piti maanhaltijoilta kysyä neuvoa, koska maanihmiset asuivat siinä, mihin aiottiin rakentaa, erityisesti silloin kun kyseessä oli korkea mäki. Vielä ennen talon rakentamista oli ensin maattava yö aiotulla rakennuspaikalla. Vasta sitten sopi panna puuta ristiin ja salvostaa nurkkia. Kotoa lähtiessään ei saanut katsoa taakseen. Lähtijän perään potkaistiin jotain tai viskattiin esim. höylä, vasara tai muu työkalu. Viime mainittu toimenpide muistuttaa kiireisen joulupukin toimia joka viskaa tavarat huoneeseen oviaukosta samoin kuin tapa, jolla tontanhaltijaa ennen tuli tervehtiä. Tontanpaikalle tullessa piti tervehtiä ”hyvää iltaa” ja lakki oli otettava pois päästä, minkä jälkeen piti kiertää jokin puu, ”tonttupassari”, joka yleensä oli Östermarkissa Värmlannissa kuusi.

Hyvä maanhaltijakaan ei auttanut, jos tonttapaikkaa etsiessä ehti kurki laulaa luikauttaa lykyn pois. Silloin piti jättää siltä päivältä paikan katsonta. Kotitontun tehtävät alkoivat jo ennen kuin rakennusta oli pystytetty. Tonttuhaltija ilmoitti rakennustyöhön aikovalle unessa, millainen siihen paikkaan rakennetulla kodilla onni, menestys ja muu lapsilykky tulisi olemaan. Uniherkkyyttä tehosti, jos uudisrakennuksen lattialle meni paljaaltaan pakalle eli alasti lattialle nukkumaan.

Kaikenlaisia talontonttu-unia nähtiin, mutta aamulla, heti kun heräsi, oli lähdettävä pois, ja nätisti hyvästi sanottava. Nähty uni oli kerrottava toisille, ja jos oli nähnyt hyvää unta, sitä piti kiitellä, jos pahaa unta oli nähnyt, asiaan kuului aprikointi siitä, voiko paikalle lainkaan rakentaa, jos kerta paikka oli niin hirmullista maata. Tontanpaikan haltijat olivat pieniä punalakkisia kupeja, pikku-

ukkoja, jotka saattoivat auliisti kehua paikkaa, jos vain haltijaa ei suututeta. Joskus hyväntahdon eleenä unessa tontta ilmoitti, mistä kohden maasta rahakätkö oli kaivettavissa.

Kun asumuksen paikka vihdoin oli valittu, oli syytä juhlia ja samalla hyviteltiin tulevaa kotihaltijaa, maanukkoa. Juhlan nimi oli tontanpohjanen. Pidot pidettiin, kun uuden rakennuksen alin hirsikerta oli pantu paikoilleen. Haltia sai osansa tontanpohjaisista, eikä se voinut kieltäytyä, koska tämä ns. loiskausuhri kaadetiin maahan, vastaan oli olettava mitä annettiin. Juhlajuomat, olut toisessa laukussa ja viina toisessa laukussa mentiin rakennuspaikalle, ja joka nurkan sisäpuolelle maahan kaadettiin kumpaakin lajia kuin firman pikkujouluissa. Kaikki kaadettiin maahan mitä mukana oli, sillä tavoin uskottiin saatavan rakennushankkeelle hyvä onni ja menestys. Ennen kaatotoimitusta olut ja viina, tontta eli tontti kierrettiin olut ja viina-astiat kädessä kolmasti myötäpäivään. Lisäksi kädessä piti olla kirves, terä ulospäin.
Viimeksi mainittu toimenpide tarvittiin suojaksi kirveen vihoja eli veistossa sattuvia työtapaturmia vastaan. Ellei tontapohjaisia annettu haltijalle, niin talossa ei vallinnut onni eikä siinä karja menestynyt.

Seuraavan kerran juhlittiin kun tonttahirret oli saatu paikoilleen, jolloin mentiin kotiin pitoja syömään. Pitoruuaksi piti olla vesilintua tai metsälintua. Lykkylemmiin ullakolle pantiin haltijaa varten lihamurena linnun täkkää, ja lisäksi taas oli tarjolla olutta ja viinaa. Muutakin vanhaa lihaa oli tarjolla sekä leppäleipää eli veripalttua. Paljon ei kutienkaan juotu, ei juovuksiin asti. Ensimmäisiä tonttahirsiä, rakennuksen alimmaisia maata tai kivijalkaa vasten olevia hirsiä veistettäessä otettiin muutama lastu talteen. Kun oli kotona keikkaat, juhlat pidetty, lastut poltettiin keskellä tuvantonttia. Tällä varmistettiin, etteivät luteet tulleet huoneisiin, kun luveluukku, luteenkoti poltettiin säestäen tointa Luteen sanoilla:

Lutikka latikka luteenpää,
seinänpersus älä minua pure,
minun lihani kiveä
kovempaa sun hampaissas.

Ennen kuin ensimmäinen puu tonttahirttä varten kaadettiin, oli syleiltävä talon paikkaa kolmesta kohtaa, ja tiedusteltava tontulta mielepdiettä: Tuvan tonttu, mitäs sanot? Minkä jälkeen oli mentävä kotiin takaisin, haettava kirves ja tultava puita kaatamaan. Vielä samana päivänä oli ainakin kolme puuta kaadettava. Ensimmäinen puu oli kaadettava etelästä. Oli myös sanottava, mihin tarkoitukseen puu tuli ja nöyrästi pyydettäviä metsänemännältä rakennusainetta.

*6.2.2 T*onttaaminen

TONTATA = asettaa uuden rakennuksen tonttahirret eli alimmainen hirsikerta paikoilleen. Tontulle piti olla mieleen rakennushanke ja sitä määrittivät monenlaiset uskomukset. Perjantaina ei saanut aloittaa rakentamista. Alkaessa piti olla yläkuu eli täysikuu, ja alkajaispäivänä tehtiin rakentajalle jotain parempaa ruokaa. Mutta tontussa oli sen verran pahalaista, että sille oli ilmeisesti mieleen sunnuntainen aherrus, sillä jos tonttasi sunnuntaina, kun pappi oli saarnastuolissa, ei rakennus mennyt kuuna päivänä vinksalleen. Vahvatahtoisimmat kävivät kirkonmaasta miehen sääriluun ja panivat sen keskelle tonttia pystyyn, jotta asunnosta olisi tullut vakaa ja kestävä.

Haltijatonttu oli otettava huomioon jo ennen rakennushanketta. Hirsiä tontille tuodessaan rakentaja lupasi mehtäkupille (= metsänhaltijalle) hopeaa, jos se auttaisi rakentamisessa. Apu rakennuksella on tarpeen, rakennusprojektit eivät ole mehtäkupin ajoista tässä suhteessa muuttuneet. Muihin valmisteleviin toimiin kuului mittaaminen. Rakentamishanketta aloitettaessa piti sylin mitalla mitata koko tontin ympärys. Pöydänpäiseen nurkkaan kivien väliin alimmaisen salvoksen alle pantiin kuparia maksuksi kotitontulle ja alkuperäiselle maanomistajalle, maanimmeiselle. Ja jos etelätuulet puhalsivat ensimmäisen hirsikerroksen noustessa, niin rakennuskustannukset pysyivät aisoissa. Kun tontinpaikka oli löydetty, kierrettiin se kolme kertaa kirves kädessä. Kirveen terän tuli olla ulospäin, samalla kadettiin viinaa ja olutta maahan.

6.2.3 Tontta ja lihatontta

Metsäsuomalaisilla Vermlannissa kaikki oli toisin. Tontta oli tonttu eli haltija ja talonpaikka, mutta se mitä me nykyisin nimitämme rakennuspaikaksi, tontiksi, oli esi-isillemme tontta. Tontti kantoi konttia, niin väitettiin. Tontti oli heille myös satujen jättiläinen, pirun tapainen yksisilmäinen satuolio, joka oli hieman yksinkertainen tai vähäjärkinen muutoinkin. Kaukana joulupukin vikkelä-älyisestä pikkuapulaisesta. Tästä uskomuksesta elää vieläkin vertaus: on kuin vanha tonttu, ja tarkoitetaan höpsöä, tyhmää ihmistä. Hartolassa Heinolan tien varressa kerrotaan olevan kaksi tonttuhautaa, joiden välillä on maapenger Nämä tontit ovat olleet suurikokoisia, sillä paikalle on ikuistunut kymmenen metriä leveät pakaran jäljet. Tontut olivat niin suurikokoisia.

Jos joku ahmi ruokaa, häntäkin verrattiin tonttuun. Jättiläismäisyys, tyhmyys ja ahmattius yhdistää tontin vanhaan aikaan ja lappalaiseen jouluperinteeseen, joka tuntee joulutontan lapsia syövänä lihatonttana. Lihatontta vaani Lapissa joululeikeissä mäkeä laskevia lapsia ja sieppasi

näitä suuhunsa, mutta tontti oli toisaalta tyhmä kuin taalo ja helposti petettävissä. Joidenkin mukaan tämä tonttitonttu oli vallan ihmisen sorttinen, vain sillä erotuksella, että sillä oli toinen jalka kuin hevosen kavio.

Muistuma lihatontasta on joulun sokkoleikissä Tonttusilla, jossa yksi istu kyykkysillään pirtin lattialla, johon toinen tulee eteen seisomaan ja laskettelee lorua:
tonttu istuu aulas
rämppäkello kaulas,
söisikös puuroo
söisikös vellii
vai söisikös ihmisiä?

Lihatontta oli ahmatti ja jättiläinen, ja sillä oli vain yksi silmä keskellä otsaa. Hän on kuin satujen kyklooppi, ja tinanvalannan perinne juontaakin monet juurensa myöskin tontun ainoan silmän sokaisemiseen. Eikä tätä tonttua todellakaan voinut pitää minään herttaisena joulutonttuna tai köyrihaltijana tai köyrittärenä, vaan pahalaisena, joka toimitti määräyksestä kaikenlaista pahaa toisille: eläinten kuolemista ja niukahduksia ja jalkojen katkeamisia. Mellasti karjassa pahemmin kuin trulli. Tontti oli pirun esikuva karvaisine hevosjalkoineen.

Tonttuun liittyy monia vainajien juhlaan köyriin eli kekriin liitettyjä asioita. Kaikki juhlapyhät ovat uskomusmaailmassa otollista aikaa taikuudelle, jolloin para, kontinkantajatonttu eli varallisuudenkartuttajaa voitiin lähettää asioille pitkine hihoineen, johon saattoi kätevästi kääriä tavaraa; hyvällä onnella tonttu saatiin tonttu poikkeamaan taloon omaksi kotitontuksi. Tontut saattoivat olla myös ilkeitä ja pahoja, vaikkakin useimmiten tyhmiä, mykkiä tuijottajia.

6.3 Talonhaltija

Taloa asettaessa piti lyödä arpaa, mihin paikkaan saa talon tehdä, ettei olisi maassa pahoja haltijoita eivätkä syöpäläiset vaivaisi talon asukkaita.

On kerran satanut taivaasta ihmisiä kuolleena maalle kuin rakeita kolme päivää ja niitä ruumiita makaa maa ja meri ja meren saaret joka paikka täynnä; niin mihin on langennut mahalleen, niin se ei ota taloa selkäänsä; vaan johon on langennut selälleen, niin se ottaa. Sitten kuin on saatu paikka tietoon, mihin saadaan ruveta tekemään niin pannaan elävää hopeaa kynään ja se pannaan toisen ja kolmannen kynän sisään. Ja niihin jokaiseen kynään pannaan kiven silmästä otettuja ohrajauhoja ja se haudataan maahan niin syvään, ettei tule milloinkaan liikutettavaksi ja

pirtti tehdään niin että panos tulee keskelle pirttiä. Sitten otetaan päästäinen ja pannaan kahden hiiren sisään ja haudataan uunin sijalle kolmanteen multakerrokseen, niin sitten ei sikiä mitkään syöpäläiset. Sitten otetaan pieniä rahoja ja jyviä sekaisin ja niitä kylvetään koko kartanon maalle ja sanotaan: Niitä tässä kasvakoon,
Mitä tähän kylvetään! Sitten vasta ruvetaan tekemään taloa. /Viite [8] /

Tutkijoiden tonttu/haltijagalleriassa on eri aikoina vilahdellut erilaisia tonttuja, mutta niiden joukossa ei ole joulutonttua. Joulutonttu kuuluu lasten satukirjoihin, mutta ei kansanperinteeseen. Sen sijaan köyrittärille annettiin juhlakestitys kekriaattona, tuona juhlan aikana, jolloin tuvan pöytä pistettiin koreaksi haltijaa varten, kun talonväki meni aattosaunaan tai saunomisen jälkeen vietiin saunanhaltijalle kekriruokia.
Joulusauna ja tonttujen jouluyön kestit ovat siirtyneet kekrinviettotavoista, ja niihin liitetyistä uskomuksista osaksi nykyistä jouluperinnettä monin tavoin sekoittuen. Martti Haavio puhuu kirjassaan Kodinhaltijat sekä tontuista että haltijoista synonyymisinä olentoina. Hänelle kotitonttu ja kodinhaltija tarkoittavat kuta kuinkin samanlaista olentoa.

HAAVIO 1942	**JAUHIAINEN 1999**	**JUVAS 1931**	**HARVA 1948**
karjasuojanhaltia	tallitonttu		
kodinhaltia	kotitonttu	paskatonttu	kodinhaltija
	saunatonttu	tontti (piru, jätti)	maahaltja
poltergeist	tontut (jättiläisiä)	rahatonttu	kasvillisuudenhaltija
riihenhaltia	metsätonttu	tavaratonttu	metsänhaltija
tonttu (yksisilm)äinen	myllytonttu	riihitonttu	vedenhaltija
viljatonttu	riihitonttu		viljatonttu (para)

Taulukko 5. Tutkimuskirjallisuudessa esiintyviä haltijoiden ja tonttujen lajeja.

Listasta voi havaita selvän kahtiajaon, tonttuja on sekä kulttuurihaltijoina että luonnonhaltijoina, osin tontut ovat synonyymi haltijoille, mutta täysin itsenäisiäkin haltijoita on kuten aarteenhaltija. Vernakulaarissa kulttuurissa tonttu on merkinnyt paljon muutakin kuin vain joulutonttua, joka kehottaa lapsia elämään siivosti ja kiltisti joulun alla. Tonttujen joukosta puuttuu mm. lihatontta. Tämä kahtiajako näkyy selvästi myös nykyajan postikorteissa, joissa esiintyy molempia tasapuolisesti. Tontut hoitavat sekä kotieläimiä että metsäneläimiä ja syövät puuroa kuin köyrihönttänät konsanaan.

[8] SKVR I4 1992. Heikki Meriläinen, Viena

Viljaan ja karjaan liittyy suoraan tai epäsuorasti suurin osa tonttu-uskomuksista. Jaon kiteyttää selvimmin vermlantilainen sanonta, jonka mukaan riihessä on tonttu ja talossa haltia. Mutta Karjalassa se oli kuitenkin tonttu, jolle vietiin ullakolle herkkuja, juustoa, voileipiä, viiniä ja olutta.

6.3.1 Ovessa kolisteleva tonttu

Tonttu ei ollut aina rauhallinen, se saattoi kolistella muuten vain, tai jos sitä oli häväisty tai muutoin kaltoin kohdeltu tai talossa kenties oli vietetty jumalatonta elämää. Tontun kolistelu saattoi enteillä talolle jotain jotain pahaa tapahtuvaksi. Koputukset saattoivat kuulua ullakolta, uunilta tai seinistä. Tavallista oli sekin, että koputus kuului eteisovesta, mutta kukaan ei ollut tulossa sisään. Tontut paiskoivat tavaroita, joskus lennähti kivenmurikkakin, pienemmistä esineistä puhumattakaan, ja yleensä tonttu aktivoitui hämärän tullen.
Muuramessa oli muinoin tonttu, joka oli kotiutunut taloon sen vuoksi, että talon isäntä oli erään perheenjäsenen sairauden vuoksi hakenut hautuumaalta ruumiinmultaa ja luita, joita säilytti pienessä vaatepussissa eräällä pellollaan olevalla maakivellä. Kerran isännän kotoa poissa ollessa oli renki tuota peltoa kyntäessään tietämättömyydessään kyntänyt nuo pussit peltoon. Siitäpä tuli tonttu taloon ja nähtiin se monenlaisena, mutta aina miehenmuotoisena muuten paitsi että sillä oli toinen jalka toisinaan kuin hevosella ja toisinaan kuten linnulla. Tämä kotitonttu teki kaikenlaisia kolttosia. Kerran haettiin pappi karkottamaan tonttua. Papin saavuttua taloon tuli isännän näköinen mies pappia tervehtimään venevalkamaan. Mutta kun pappi lähti seuraamaan isäntää taloon, huomasi pappi, että isännän toinen jalka oli hevosen jalka, ja vaikka pappi talossa siunaili ja koetti karkottaa tonttua, ei se lähtenyt pois. Vasta aikojen kuluttua ja isäntäväenkin muutettua katosi tonttu talosta.

Joulun hippaleikit ovat perua tonttuleikistä, jossa mentiin tonttua karkuun. Leikkijöistä se, joka saatiin kiinni joutui tontuksi. Tätä hippaleikkiä leikittiin ulkona. Liikkeelle lähdettiin kun leikkijä, joka oli tonttu huusi, kaikki pinkoivat välimaastossa kohti lähintä aitaa, sillä se joka ehti tarttua aitaan tai aitan seinään kiinni, oli turvassa tontulta. Tonttua myös heitettiin. Tiellä heitettiin keppiä niin pitkälle kuin jaksettiin, ja se joka jäi kauimmaksi maalista, oli tonttu, ja leikin loputtua tontulta sidottiin silmät ja annettiin keppi käteen. Keila asetettiin jonnekin, minkä jälkeen tontun oli etsittävä keila ja kaadettava se kumoon. (Viitasaari)

6.3.2 Riihitonttu

Riihessä oli tonttu –pikkuinen harmaa äijä, jolla oli iso hattu päässä, Iso-Fetu, jolla lapsia peloteltiin: Älkää menkö ulos siellä on tonttu! Ja vaikka kukaan ei tonttua nähnyt, sitä pelättiin. Kekrinä oli tapana ruokkia kodinhaltijoita ja sillä tavoin muistettiin samalla myös manan majoille menneitä esi-isiä, mutta myöhemmin toimi muuttui joissain taloissa jokapäiväiseksi. Puuroa vintillä asustavalle tontulle vietiin joka päivä. Riihitontun ulkomuoto vaihteli. Jotkut näkivät sen repaleisena olentona, väliin se oli mikä milloinkin.

Tonttu oli päivät näkymättömissä, ja asui mielellään riihessä. Viljatonttu, para oli musta, mutta nimi ei tule pimeyden voimista, vaan noesta, joka lopulta peitti tonttusitoman riihen parrella lähes kokonaan. Tonttusitoma oli lyhde, joka sijoitettiin tonttahirren päälle riiheen. Paikoittain esim. Urjalassa oli tapana tehdä ruisviljasta tämä pikimustaksi muuttuva ”riihitonttu”, jonka kohtalona oli tulla ulosviskatuksi seuraavaa riihtä puitaessa, mutta paikoin tonttu säilyi kerran synnyttyään vuodesta vuoteen koskemattomana. Kihniössä riihen nurkassa säilytettiin vuodesta vuoteen puimatonta lyhdettä, tonttusiikkoa eli tonttoa, jotta vilja piisaisi talossa aina. Parkanossa tämä tontto säilytettiin syksystä toiseen kevääseen. Tontunsiikkoa ei saanut pudottaa parrelta, koska siitä oli pahoja seurauksia talolle.

Riihet olivat rakennetut peltojen pientareille ja niiden ovet ja akkunat seisoivat auki selkoselällään kaiken riihenpuinti väliajan, jotta pellon jumala ”poika pellervoinen” saa riihessä asua, joskin yleensä uskottiin riihessä asuva olento tontuksi. Saattaakin olla, että Ulvilassa tonttu oli pellonjumalan toinen nimi, ja siksi viljalyhdettä kutsuttiin tonttusitomaksi. Riihi yhdistyy syksyiseen vainajia kunnioittavaan juhlaan kekriin siten, että riihi oli entisaikaan ruumiiden säilytyspaikka, jota pelättiin vainajan viimeisenä leposijana. Riihi oli noesta musta kuin syksyinen

7. Luonnonhaltijat

Myteemeinä tarkasteltuna metsänhaltija Tapio kuuluu pastoraalimyteemien joukkoon. Meeminä pastoraalissa toimivat metsä, niityt, pellot ja karja sekä karjan eläintaudit, joista uskomusperinteessä usein mainitaan mara hevosten ja lehmien kiusaajana. Metsä koetaan rauhoittavana elementtinä, metsä on suomalaiselle rakas joskin osittain pelottava kaikkine petoineen ja olentoineen, jos metsään eksyy.

Koska luontomyteemi rinnastuu metsänhaltijan perinnelajiin Tapioon, niin koosteessa kiinnostavin on kohta, jossa pitkänen on salaman ohella ”Ylin tukki seinässä lähinnä kattoa, (öfversta stocken i en vägg närmast taket)” . Selite on nykykielessä outo, edes Vanhan rakentajan sanakirja ei tunnista pitkästä tässä merkityksessä. Kyse on ilmeisesti kurkihirtenä tunnettu parru eli kattoa kannatteleva kattohirsi. Alkuvihjeenä jättiläisten maailmaan pitkänen rakennustoimissa kyllä käy, koska taivaalliset voimat lienevät rinnastuneet kalevanpojiksi, jättiläisiksi (celestial bodies), jotka hallitsivat myös maanpäällisen elämän luonnonvoimia. Taivaalle on sijoitetut Pohjantähteen myös kouko eli karhu. Karhua voi pitää kyllä väkivahvana, mutta ei kuitenkaan jättiläisenä. Kouko sen sijaan rinnastuu tuonpuoleisen olentoihin mm. Koljoon. Karhusta on käytetty peitenimeä kurki, joka rakennuskielessä rakennuskielessä esiintyy kannattelevan tukipuuna nimellä kurjenjalka, kurki on pystyvarsi. Ennen rakennusjuhla, joka nykyään tunnetaan harjannostajaisena on ollut kurkiainen. Juhla on sama, mutta viesti eri. Sekä kurkiaisessa että harjannostajaisissa juhlitaan samaa asiaa, rakennusvaiheen etenemistä harjakorkeuteen, eli kurkihirren pysytyikseen saakka, mutta harjannostajainen tulee merkistä. Harja katolla viestii, ettei kestitystä oltu tehty. Monissa jättitaruissa viitataan kirkon tai muun suuren rakennuksen rakentamiseen. Suoraan jättiläisten maailmaan kuuluu rakennustermi kyklooppimuuri, joka on saanut nimensä isoista epäsäännöllisistä kivilohkareista tehdystä kivimuurista.

Taivaan halkova pitkänen on jättisalama. Pitkä on moniulotteinen sana, sillä pitkä voi olla sekä korkeus että vaakasuunnassa, mutta myös aika pitkä. Pitkänen on siis kronotooppi luonteeltaan. Salamasta, pitkäsestä puhutaan salamannopeutena. Matkan pituutta pohditaan sekä aikana että pituutena. Aika voi käydä pitkäksi kokemuksellisesti, kun pitkästyttää. Lönnrotin sanakirja mainitsee Pakkasen synonyymiksi Pakko. Luontomyteemiin on luokiteltu myös hyytämöinen kylmäntuojan jääntuojan merkityksessä. Kansanrunoissa puhutaan pakkopojasta. Pakottamisella on kaksi merkitystä, jokin koskee eli tuottaa kipua tai joku painostetaan väkivalloin tekemään jotain.

Kun lastenlaulu kyselee pii-pii pikkuinen lintu, /pakottaako jalkojas, / koivun oksalla ollessas / varvun varrella maatessaa? Kyse on kivistämisestä kylmän seurauksena ja pakottaminen on tässä tapauksessa kylmäämistä, joka jäätäessään tuottaa tulenpolttavaa kipua kuin myös, jos jäätynyt raaja alkaa sulaa. Usein pakotus on sekä että, kun kidutuksella puristetaan tunnustus josta kusta. Se mihin Pakkanen pakottaa, on suojautuminen kylmältä ja jäätymiseltä. Joskus pakkaa tulemaan kylmä.

Vielä on luontomyteemin sanakirjaotteen keskeisin ja lausumatta jäänyt implisiittinen tieto salaman ja tulen välisestä yhteydestä, joka liittyy hiiteen. Eräässä hirvikronikassa mainitaan hirvestä että se oli suuri kuin hiisi, joskus kansa puhuu jättimäisistä metsän puiden korkuisista hiisistä. Hiisi on siten kansankielessä ollut suurta, jättimäistä edustava. Pitkää ihmistä on sanottu hongankolistajaksi. Sanan on arveltu tulevan vanhasta tavasta, jossa puuta kaadettaessa tuli kopauttaa puuta, jotta siinä asuva panuhenki voisi paeta. Mutta onkohan näin sittenkään pohjimmiltaan, kun hongankolistajalla on tarkoitettu pitkäkasvuista ihmistä ja hiittä. Näillä tulkinnoin voi todeta ensiarvauksen osuneen melko hyvin kohdalleen. Taivaan jumalasukit, pakenivat ison härän tapossa puihin pakoon. Hiisi mainitaan sekä metsänä että kalevanpoikana eli jättiläisenä. Myyttisellä tasolla hiisi on jättiläinen, josta se on tullut metsän uskomusolennoksi, ja palvonnan kohteeksi uhrilehtoina.

Tärkein havainto kahden aineksen, uskomuksellisten sanojen ja sanakirja-aineksen sekä tutkimustulkintojen välillä on Hiiden merkityksen arvoitus. Lähtökohta on se, että Porthanin aikana muistettiin vielä tulkinta Hiidestä yhtenä Kalevan jättipojista, mutta tämä tulkinta jäi vähitellen taka-alalle ja kiinnostuttiin Hiidestä uhrilehdon merkityksessä. Kuvaavaa on, että myös palvospuu saattoi saada nimen hiisipuu. Antropologeja, uskontotieteilijöitä ja folkloristeja on erityisesti kiinnostanut palvospuut, jotka yleisen tavan mukaan on nimetty pyhiksi puiksi, aiemmin näistä puista käytettiin hiisipuu nimitystä, myöhemmin puista tuli yksilölliseen käyttöön haltijapuita, ja sen myötä nimitykset moninaistuivat. Perinnelajina metsänhaltija sisältää mytosemanttisessa systeemissä kaksi prinsiippiä P16 on Tapio ja P13 on Hiisi. Molemmat ovat suomalaisen metsäluonnon arkkihahmoja. Tapio edustaa metsää riistan ja puiden jumalhaltijana, Hiisi on suurta alkuperää olevana sekä pyhättö, palvospaikka että pahaksi koettu paikka. Hiisi on suurta sukua.

K Metsänhaltija: P16 Tapio + P13 Hiisi => Luontomyteemi

Luontomyyttinen sanakirjaote Elias Lönnrotin sanakirjasta ei voi kattaa kaikkea metsänhaltijuuteen liittyvää, tavoitteena on ollut saada suuntaviivat tulkinnoille, miksi suomalaisille metsä on rakas ja miksi metsän hiljaisuuteen hakeudutaan palautumaan. Metsä on paikka, jossa suomalainen kohtaa luontonsa ja hartaan mielen, mieltä ylentävän ja kohottavan tunnelman.

PASTORAALIMYTEEMIT – TAPIO

Meeminä pastoraalissa toimivat metsä, niityt, pellot ja karja sekä karjan eläintaudit, joista uskomusperinteessä usein mainitaan mara hevosten ja lehmien kiusaajana. Metsä koetaan rauhoittavana elementtinä, metsä on suomalaiselle rakas joskin osittain pelottava kaikkine petoineen ja olentoineen, jos metsään eksyy.

Lönnrotin sanakirjan myytti- ja loitsusanat

1) Sanakirjapainotus 1800-luku

Tutkijavapaalla kartoitetuista myyttisistä nimistä eli
Lönnrotin sanakirjasta poimitut ”myth” ja ”loits” sanat seeä tutkimuskirjallisuudessa esiintyviä sanoja, josita edustavin on Kaarle Krohnin Suomalaisten runojen uskonto 1908.

2) Mytologiareisteri- eli hakemistopainotus

Reisterin valittujen mytologioiden ja hakuteosten hakemistossa mainitut myyttiset nimet ja hahmot, reisteri muodostettu 2025.

3) Vernakulaarinen uskomuspainotus 1900-luku

SMSA Suomen murteiden sana-arkistosta tutkijavapaalla keräämäni uskomuksellisten sanojen kokoelma ja työstäminen 2026, joita tässä työssä kutsun sanoilla säläsanat.

Tavoitteena on ollut seuloa sanoista myyttinen ydin esiin, eli ne sanat, jotka esiintyvät kaikissa kolmessa eri koosteessa ja abjektisanat, joilla voi olla myyttistä merkittävyyttä tulkintojen kannalta. LIITE 3

Alfana jättiurakassa oli opinnäytteessäni esittämä eeposstruktuuri, jolla on Intiassa monituhatvuotinen tutkimusperinne. Tämän jaottelun mukaan eeppinen kerronta sisältää viisi teemaa: I Konsultaatio, II Viestintä, III Matkat, IV Sota ja V sankariteot. Pääsääntöisesti eeposten sisältö keskittyy sankareihin ja heidän tekemisiinsä. Eeposstruktuuri on jättiurakan eli neljännesvuosisadan mittaan testautunut toimissani moneen eri aineistoon.

eeposstruktuuri	funktiointi/prinsiipit	teemat
I Konsultaatio	**Hirvestysfunktiot**	luonto
	Järjestöfunktiot	kulttuuri
	Pelifunktiot	myytti
II Viestintä	**Menestysfunktiot**	luonto
	Projektihallintafunktiot	kulttuuri
	Laatufunktiot	myytti
III Matkat	**Elämäkertafunktiot**	luonto
	Elinkaarifunktiot	kulttuuri
	Satukaavafunktiot	myytti
IV Sota	**Palofunktiot**	luonto
	Laihdutusfunktiot	kulttuuri
	Emootiofunktiot	myytti
V Sankariteot	**Kalevalafunktiot**	luonto (runomatriisi)
	Tietotyöfunktiot	kulttuuri (scrum)
	Kirjallisuusfunktiot	myytti (kirjallisuus)

Taulukko 6. Kehitteitä ja sovelluksia Proppin satukaavaan vv. 2002-2026

Kun SMSA:n, reistereiden ja sanakirja-annin tulokset yhdistetään saadaan rajattu joukko keskeisiä myyttisiä nimiä, yhteensä 25 nimeä, jotka ovat sattumalta sama määrä kuin viisinkertainen meemikaava 55 osatekijää. Saadut keskeiset sanat ovat:
Perinnelajit K ja L sisältävät luonnonhaltijoiden pääjoukon, jotka tässä tarkastelussa jakaantuvat vedenhaltijoihin Ahtiin ja Näkki sekä metsänhaltijoihin Tapio ja Hiisi joukkoineen. Tunnettu klisee on sanapari Mielikki metsän emäntä, toisin sanoen Mielikkiä pidetään Tapion, metsän haltijan puolisona.

Sen sijaan kadonnut yleisestä tietoisuudesta on vanha käsitys Ahdin naispuolisesta ja negatiivisesta puolesta, joka Näkkinä tunnetaan. Vedenhaltija Ahti sisältää siten haitallisen puolen uskomuksissa, kun metsänhaltija aiheuttaa passiivista harmia eikä salli saalista miehen etsivän etehen.

Metsälläkin on kylä alkujaan pirullinen puolensa, metsäpiru Ajattaro tai Ajatar, joka eksyttää metsässä kulkijaa ja vie hänet hiiden kätköön alias metsän peittoon. Näkki hukuttaa uhrinsa virtaan, veteen tai kaivoon. Pääjako luonnonhaltijoissa kulkee suomalaisittain metsänhaltijoissa ja vedenhaltijoissa, muitakin haltijoita on, mutta ne eivät ole kovin merkittävässä roolissa myyttihahmoina, joten seuraavassa keskityn mainittujen luonnonhaltijoiden keskeisiin hahmoihin.

Tapion tulkinta perustuu säläsana-aineiston sanomisiin, Hiiden osalta keskityn metsänpeittoon, jota kutsutaan myös hiidenkätköksi. Metsää voikin pitää ydinkäsitteenä, joka jakautuu kahteen osioon Tapion toiminnan piiriin ja Hiiden toiminnan piiriin. Vedenhaltijoista tunnettuja ovat Ahdin toiminnan piiri ja Näkki, viime mainittu on paremmin tunnettu uskomustarinoista.

7.1 Metsänhaltijat, perinnelaji K

Metsänhaltijan perinnelaji K perustuu arkistokyselyihin, joissa on mm. seuraavanlaista infoa.

Torppari Matti Eljaksenpoika Haapaniemi, Teiskon pitäjän Hatanpäänkylästä, kuollut 80-vuotiaan vuonna 1894, on aikoinaan esittänyt vanhan kansan uskomuksia puista ja näitä uskomuksia hän oman kokemuksensa perusteella oli käytäntöön soveltuviksi huomannut täydellä luonnonlain oikeudella. On olemassa haltiapuita, joita ei saa kaikkia kaataa. Pitää aina jättää suurempia puita pystyyn, että ne pyhittää metsän. Haltiapuu iskee juurensa lujasti maahan joka puolelta ja samoin joka puolelta juuret nousee rungonvahvikkeeksi tyvestä noin kyynärän tai puolen sylen korkeudelta. Semmoinen puu ei minkään tuulen painosta mene longalleen eikä muodostu vääräksi lylypuuksi. Se on ikiparasta puun lajia. Pyhittämisellä merkittiin hyödyttämistä, haltiapuut siementävät metsän ja suojaavat alametsää tuulilta. Puut ovat luonnon rikkautta. Joka haltiapuun hävittää, hän varastaa tulevaisuuden kansalta. Se on rikos, joka rangaistaan siten, että puiden hävittäjää kohtaa niin vastahakoinen onni, että häviää mailtaan ja taloiltaan pois. /Viite [9] /

Informantti Färmillä oli paljon sanottavaa Matti Haapaniemen metsäkäsityksistä. Metsän hävittäjä häviää, tämä oli Matti Haapaniemelle täysi selviö, josta ei toisin ajattelija voinut väitellä; mitäs selviöstä väitellään.

[9] Säläsana HALTIJAPUU (046) K.H. Y. Färm. Teisko 13.3.1929

Raitapensaat ja pihlajapensaat eivät saaneet olla pellon ulkoreunaa lähempänä kun viisikymmentä kyynärää. Raitaa ja pihlajaa tarvittiin lohien pyytämiseen. Lehdet riivittiin puusta ennen kellastumista. Sellaiset lehdet olivat terveellisiä lehmille. Niitä syötettiin kuiviltaan heinien kanssa, tai sekoitettiin ruumeniin ja haudottiin kuumalla vedellä.

Raitapensas ja pihlajapensas olivat hyödyllisiä puulajeja ja pyhittivät maata. Näitä pensaita ei saanut hävittää, joka vuosi lehtiä antoivat ilman ihmisen apua. Semmoinen oli luonnon viisas järjestys. Niin esitteli Matti Haapaniemi. Kumpikin saa olla omalla paikallaan, pelto asemallaan ja pensas omalla asemallaan. Niitty on pellon emä, ja niin kivisellä maalla, jossa ei voi niittyä saada, kasvaa raitapensas ja pihlajapensas; niiden lehdet jatkaa niityn antimia, heiniä. Näin hyödyttää, pyhittää maata raitapensas ja pihlajapensas. Sanottiin: ”raitapensaat ja pihlajapensaat ovat Haapaniemen pyhiä puita.” Haapaniemelle ”pyhittäminen” tarkoitti hyödyttämistä. Kuitenkin piili siinä jokin salaisuus, kun näitä pensaita ei saanut hävittää, sillä joka niin teki, että pensaita hävitti, hänelle tuli onni vastahakoiseksi. Semmoinen oli Matti Haapaniemen esi-isiltään peritty uskomus, ja sen hän vakaasti piti. Haapaniemen torppa oli tehty kiviselle mäelle ja pellot olivat tasaisissa notkelmissa vähän ulompana talosta. Lähellä asuinhuoneita oli haltiapuita joka lajia.

Matti Haapaniemen mielestä pellon ja varsinaisen metsämaan väli piti olla eläinten suvilaitumena ja maata vähintäänkin sadanviidenkymmenen kyyrän /Viite [10] / levyinen alue, koska metsä ei saa olla pellon päällä. Laidunmaalla ei saanut laisinkaan olla minkään laista puuta, vaan se tuiki tarkoin nyhdettiin pois. Piti olla vapaata ilmaa metsän ja pellon välillä. Varsinainen metsämaa oli pyhitetty alue. Ei saanut koskaan kaataa puita niin järjestään, että metsä olisi tullut vitsiloiseksi kun lauhtianketo, vaan piti pienempiä puita jätettämän aina vähän väliä kasvamaan ja oli katsottava että haltiapuita säästettiin.

Haapaniemen torppa oli Hatanpäänkylässä. Hatanpään kartanon omistaja Idman-suku v. 1894 myi tukkipuut tästä metsästä ja Matti Haapaniemen kaikki haltiapuut, myöskin sen suuren hongan, jonka kanto oli kolme kyynärää läpimitaltaan. Matti Haapaniemi sairastui ja kuoli samana vuonna. Sitä ennen ennätti ennustaa, että Idman-suku joutuu Hatanpäältä pois, kun metsät niin hävittää. Nyt kun Hatanpään kartano on joutunut toisille omistajille on Matti Haapaniemen jälkeen jääneet tuttavat vakuuttuneet uskomuksesta, että näkymättömät hengenvoimat luonnonlain mukaan suosivat metsän säilyttämistä tulevaisuuden kansalle. Ja on herännyt kysymys: Mahtoiko Haaparannan honka olla pakanallisten esi-isäimme lyylipuita?

[10] Kyyrä tarkoittanee tässä kyynärää, yksi kyynärä = mitta kyynärpäästä keskisormeen noin 45–70 cm; K.H. Färm, Teisko 13.3.1929

7.2 Metsän nenä

Gradussani Hirvikronikkain semiopoetiikka hahmottelin jo alustavasti suomen kielen semanttisia piirteitä, jotka juontavat juurensa sijamuotojen käytöstä. Sijamuodot osoittautuivat merkittäväksi näkökulmaksi myös kansanrunouskorpuksen hakusanoina yhdessä murremuotojen kanssa. Gradussa sovelsin Vladimir Proppin satukaavaa, jossa funktio F21 edusti jahti-tapahtumaa ajometsästyksenä. Sittemmin muutin kaavaa yleispätevämmäksi. Tässä työssä prinsiippi P21 on tästä työstä pois suljettu perinnelaji R Eläimet, joiden alakategoriaksi on päätynyt lohikäärme ja vironsusi. Luokittelumyteemissä kyse on satumaailmasta, ja suomalaisissa kansansaduissa ovat metsän eläimet karhu, susi ja kettu hyvin edustettuina.

Hirvikronikoiden eli peijaisrunojen keskeisin aihe on jahtitapahtumat. Kuinkas muuten. Kiteytin opinnäytteessäni jahtitapahtumat sijamuoto-rakenteeksi seuraavasti:

F23 -> metsällä

F11-> metsälle F20-> metsältä

F15-> metsässä F19-> metsään.

Kiistelyyn suomen kielen vaikeudesta tai helppoudesta käy metsäesimerkki hyvin. Kun metsästäjä tulee metsältä, niin hän palaa metsästysretkeltä, mutta marjastaja tai sienestäjä palaa metsästä, vaikka onkin retkellään esim. marjametsällä. Takana on täten pitkä tutkimusprosessi vuodesta 1998 vuoteen 2026. Miten prinsiippiajattelu sopii alkuaihioon ja käsillä olevaan mytologiseen säläsana-aineistoon, kun kyseessä ei ole juonellinen tarina-aines, vaan sekavaksi sirpaloitunut myyttinen sanasälä, jossa kaikkien sanojen merkitys ei enää ole lainkaan selviö. Analogiaksi muodostuu seuraavaa.

Kun metsäiset hirvikronikkafunktiot suhteutetaan perinnelajien pirnsiippeihin niin kuten arvata voi, satunnaisesti muodostettu asia-sanalista ei vastaa satukaavan funktiointia alku-arviolta lainkaan. Metasemantiikka pyrkii syvempään näkemykseen. Aihepiirit rakentuvat kulloisenkin korpuksen mukaan, prinsiippi-esimerkissä on kyse meta-semanttisesta mytologiajaosta. Keskeistekijä P23 menninkäinen on osatekijä perinnelaji M Peikkokategoriasta, joten jokainen osatekijä voidaan palauttaa perinnelajiksi. Uusi asetelma näyttäisi tältä:

P23 menninkäinen -> M peikot
P11 kekri -> C kalma
P20 karsikko -> C kalma
P15 letti -> Q taudit, tautidemonit
P19 putkenpolttama -> Q taudit, tautidemonit

Kurinalaisuutta osoittaa se, että systeemi on kuta kuinkin pitänyt sisäisen koherenssinsa monista muutoksista huolimatta. Analoginen tarkastelu osoittaa metsäperinteeseen liittyvän monenmoista ilmiötä ja oliota. Metsällä oltaessa ja varsinkin siellä yövyttäessä metsästäjä voi nähdä menninkäisiä, jotka joskus liikkuvat muurahaisenkin muodossa, mutta tavallisempaa on metsänneidon tai viettelevän ajattaron kohtaaminen. Metsänneidoilla on eräs erityispiirre, mistä sen tunnistaa. Edestä ajattarot ovat kauniita, takaa rumia, rosoisen puun näköisiä tai täysin näkymättömiä tai onttoja kuin haapio. Jos naispuolisen olennon takapuolesta puhutaan, sillä tarkoitetaan peppua, takamusta. Metsänneidoilla ei takamusta näy, vaikka etumus onkin hehkeä. Etupuolelta kyse etumuksesta, ryntäistä, rinnoista. Rintoja nähdään maastonmuodostuksessakin. Pohjoisen tunturit nattaset ovat saaneet nimensä naisen rinnoista.

Perinnelajipalautus supistuu kahteen perinnelaji-luokkaan, C- ja Q-kategorioihin eli tauteihin ja kalmaan. Miten nämä liittyvät haltijapiiriin? Kekri on vainajain juhla, jossa huomioidaan kotieläimet erityisesti, etteivät metsän pedot tai karjataudit kohtaisi tärkeää elinkeinoa. Karsikko on vainajain koti, joka sijaitsi metsässä karsikossa, vanhan ajan hautausmaalla, usein kuusikon suojassa. Metsästä voi tarttua metsän nenä tai metsän vihat, joista tietäjä/noita voi päästää eli parantaa potilaan.

P23 menninkäinen -> M peikot
P11 kekri -> C kalma
P20 karsikko -> C kalma
P15 letti -> Q taudit, tautidemonit
P19 putkenpolttama -> Q taudit, tautidemonit

F23 -> metsällä peikot
F11-> metsälle lyyli F20-> metsältä taudit
F15-> metsässä kalma F19-> metsään menee jkn.

Menettelyä voisi nimittää modernilla termillä muuntojoustavuus. Analoginen mekaaninen soveltaminen ei osu yksiin alkuperäisen sijamuotoidean kanssa. SKVR-korpuksen metatietojen perusteella muodostuu selkeämpi kuva metsän syväsemanttisista ulottuvuuksista kansan käsityksissä. Tartunnaisten, metsän nenän lisäksi metsään eksymistä eli metsän peittoa pelättiin. Metsään saattoi eksyä. Näin saadaan sana-analogiaan yksi osuma lisää F19 metsään -> on semantiikaltaan korjattuna P19 -> metsänkätkö tai metsänpeitto.

On vielä ratkaistava, mikä assosioituu funktioon F11 alias P11. Funktio ja prinsiippi tulisi edustaa kaavan mukaisesti lähtöä, alkutilannetta, tarkastelun lähtökohtaa. Korpuksen metatiedoista metsälle osoitetaan kunnioitusta seuraavilla tavoilla: 1) Ansoja laittamaan mennessä paikassa, johon ansoja aiottiin laittaa tervehdittiin metsää ja metsän haltijaa. 2) Hyvän metsästysonnen sai, kun metsälle lähtiessä luki tarvittavat loitsusanat. 3) Jos metsälle lähtijällä ei ollut pajaa, jossa voisi itsensä varata, niin piti mennä sellaiselle kosken kivelle, josta kosken aalto lyö yli ja otettiin kosken pohjasta kolme pientä kiveä ja loihdittiin metsäloitsu. 4) Kun lähdettiin metsälle, piti ottaa pyssy seinältä oikealle olalle ja astua vasemmalla jalalla ulos kynnyksen yli. Pihalle tultua piti sitten sanella metsälle lähtijän sanat. 5) Kun ensikertalainen läksi metsälle, piti peseytyä ja laittaa puhtaat vaatteet, ja kun ensimmäisen viljan (riistan) sai, saaliseläimen verta tiputettiin muurahaiskekoon. 6) Syksyllä metsälle lähtiessä ammuttiin kuuskilainen (kuusanka, metsänemännän lintu), sen sydän poltettiin kiven päällä tuhkaksi ja tuhkat sekoitettiin ruutiin, seos pistettiin metsästyssarveen, josta ei saanut ruuti loppua.

Metatietojen avulla semanttinen kuvio selkeytyy. Keskeistä haltijain piirissä mytologisesti eivät ole kodinhaltijat, jotka kuuluvat agraaristen uskomusten piiriin. Sen sijaan luonnonhaltijat muodostavat myyttisen perustan, vaikka nimeämällä metsänhaltijaksi Tapio ja vedenhaltijaksi Ahti kavennetaan käsitteen alaa. Metsänpeikot, ajattarot ja ajattaret ovat myös metsän haltijaväkeä.

F23 -> metsällä peikot => HALTIJA

F11-> metsälle uhri, riiti F20-> metsältä tartunnaiset

F15-> metsässä kalma F19-> metsään eksyminen, hiidenkätkö

Metsällä on haltijansa, Tapion ja Ahdin väkeen kuuluu useita erilaisia toimijoita. Kun karjaeläin tai ihminen eksyy metsään, sanotaan hänen joutuneen metsänpeittoon, hiidenkätköön tai joron jäljille. Metsästä voi saada erilaisia tauteja, mm. metsännenän tai metsänvihat.

Petoineen metsä on vaarallinen, mutta metsänväki voi myös houkuttaa syvälle metsään, saa suuntavaiston sekaisin, eksyttää:

Ja vieläkin pahempaa, metsässä kulkijaa saattaa kohdata outo kokemus, kulkija saa eräänlaisen halvauksen niin ettei hän voi puhua eikä liikkua ja on näkymätön kadonneen etsijöille. Lapissa näitä eksyttäjiä kutsuttiin nimellä nampalaiset, sen emät, kun jäljissä oli mukana pukinsorkka.

Eksymistä kansa nimitti metsänpeitoksi tai hiidenkätköksi ja syyksi sanottiin metsänhaltija, joka kätkee metsään sekä ihmisen että eläimen, tai riistan metsästäjien silmiltä huomaamattomaksi tai karjaeläimen etsijöiltä näkymättömäksi. Eläimen palauttaminen tehtiin taikakeinoin tai tietäjän toimesta, kun eläin päästettiin metsänhaltija lumouksesta ja kahleista. Metatiedoissa esitetään monenlaisia keinoja metsältä päästämiseksi, yhdessä loitsuista kutsutaan metsänhaltijaa tyhjäseksi, metsän ukoksi ja metsän akaksi, metsän kuuluisaksi kuninkaaksi. Tyhjönen viittaa selvästi käsitykseen metsänhaltijasta mielikuvitusolentona ja Ajattaron tyhjään, onttoon ruuhimaiseen puuselkään.

Metsän nenä jos tarttui ihmiseen, pestiin potilas taiotulla vedellä, pyyhittiin vastalla sekä luettiin päästösanat, minkä jälkeen pesuvesi saatettiin viedä hongan juureen Hengettärelle. Koska neniä saattoi tarttua monesta eri paikasta, niin parannustoimien alkutoimena tietuoitiin, mistä nenä oli tullut. Vedestäkö, kannostako…? Tauti saattoi tarttua myös maanhaltijan toimesta maasta kuten maahisen sanoissa kerrotaan.

Maastako maahinen kohosi,
punapilpero pihoista?
Maastapa maahinen kohosi,
punapilpero pihoista.
Tämä tauti tappavainen,
miehen vievänen manalle,
jos ei tiedä tohtoria
tälle taudille pahalle,
miehen vieväsen manalle. SKVR VII4 loitsut 2463 yk

Taudin alkuperää tiedusteltiin myös näin.
Mistä tähän pulma puuttui,
Mistä taikio tapahtui?
Kivestäkö, kannostako,
Vaiko vatturauniosta,
Vaiko kuollehen kodista,
Ikimennehen ihosta,
Manalaisen maksan päältä?
Vaiko sie tuulelta tulit,
Vaiko sie tuolta tulit
Salanaarojen sanoista,
Hivuspitkän himmehistä,
Vaiko lienet tuolta tullut
Pakinoista partasuiden,
Jouhileukojen johdosta. SKVR I4 500 yk

Vastauksen perusteella tehtiin hoitotoimet. Jos vaikka metsän nenä oli tarttunut silmiin, otettiin umpihetteestä vettä kattilaan, lähteelle vuoltiin hopeata maksuksi. Lisäksi pesuveteen murennettiin raidan lahopuuta. Aina ei metsännenä ilmennyt tautina, se saattoi käydä taloksi ja ryhtyi vaivaamaan talon väkeä. Sen sai lähtemään talosta ottamalla muurahaiskeosta neulasia kattilaan, johon otettiin kolmesta lähteestä vettä. Näin valmistetulla vedellä ja taikasanoilla vihmottiin huoneet metsän nenästä vapautuminen tavoitteena. Joskus joku pahanilkinen tahtoi toimittaa metsän nenän taloon, mikä saatiin aikaan ottamalla muurahaiskeosta muurahaisen lehmiä ja viemällä huoneen nurkan alle loitsusanoin.

Metsän nenän lisäksi tunnettiin kannon nenä eli kaadetun kannon näkyvä sahauspinta, kannon pää. Kannoissa kasvavaa valkeaa ainetta hakattiin kiven nenässä, kiven päällä ja lopulta heitettiin kolmeen suuntaan samalla sylkien. Metsän nenään syyksi parantajat usein nimesivät säikähdyksen. Nenästä puhutaan myös nuotion nenänä tai muurahaiskeon nenänä, jolloin kyse on kekomaisesta muodostelmasta. Jollain lailla idioomi ”ottaa nokkiinsa” eli loukkaantua, pistää pahakseen, pahastua juontaa juurensa metsänhaltijoiden loukkaantumisista, mielen pahoittumisesta, jolloin ihmistä tai eläintä saattoi kohdata tauti ja eksyminen, metsänhaltijan kosto.

Toisin paikoin metsännenää nimitetään vikahiseksi, joka tarttuu metsästä tai vedestä ihmiseen. Metsää lepytettiin taikakeinoin, jotka olivat varsin monimutkaisia. Piti esimerkiksi ottaa punaista lankaa, lepän varpuja, kananmuna, mustia villoja, yhdeksän hyvin pientä leivän murusta ja yhdeksän ohran jyvää, pennin raha sekä yhdeksän pellavan siementä. Nämä ainekset pantiin puhtaaseen nenäliinaan tai lautaselle. Nämä ainekset vietiin muurahaiskekoon samalla lausuen. Hyvä metsä, kaunis metsä, jos sinä säikähdyksen vuoksi kiusaat ja vaivaat tätä ihmistä, niin asetu ja lepy, kun lepytellään! Kehotetaan ottamaan antimet, minkä jälkeen lepänvarvuilla sivellään säikähtänyt ja poistuttiin taakse katsomatta. Vaihtoehtoisesti sairas vietiin metsään ja häntä pyyhittiin koivun oksilla kolmesti ylhäältä alaspäin pitkin ruumista, kolmesta kohden koivunoksien latvoilla.

7.2.1 Metsän nenästä päästäminen

Nenästä päästämisen tapoja on monia, mutta yleensä riittiin kuuluu lyyli ja taikasanat, vuollaan hopeaa muurahaispesään ja kolmen kuusen oksalle samalla lausuttiin sanat, jotka oli ositettu metsänhaltijalle: Metsän Metsän ukko halliparta, Tule omasi ottamaan, Pahasi perumaan! Moniin metsännenästä päästämiseen kuuluvat lähdetyssanat, joissa nenä sidotaan vaikkapa linnun sulkaan, ”lentäjälle kynään” tai ”juoksijalle sorkkaan”. joka sitten menee Hiiteen tai helvettiin eli kyseessä on hirvi.

Toisin paikoin metsännenää nimitetään vikahiseksi, joka tarttuu metsästä tai vedestä ihmiseen. Parannuskeinona sairas vietiin metsään ja häntä pyyhittiin koivun oksilla kolmesti ylhäältä alaspäin pitkin ruumista, kolmesta kohden koivunoksien latvoilla. Metsännenään parannustehoa haettiin myös metsäkanojen höyhenistä, koska metsäkanat käyvät kalmistoissakin. Aikansa salatieto ”Lapin raamattu” opettaa parantamaan metsää pelästynyttä eli sairastunutta sanoilla:

Metsän ukko, metsän akka,
Metsän hilla halliparta,
Metsän kultainen kuningas,
Vie vitaan vihasi,
Haon alle hampahasi,
Se metsä kielellesi,
Haaskas hampaillesi!

Sitten voidellaan viinalla särkevää kohtaa. Polvijärvellä metsännenästä päästäjää kutsuttiin vallanpopaksi eli velhoksi. Metsän kiroista päästäjä oli myös tietoniekka ja poppamies. Karjalassa kipua sanottiin metsän kullaksi ja terveyttä omaksi pahaksi, metsänhaltijoita pidettiin pahoina, piruina. Kun jonkun silmät, korvat tai muut ruumiin osat ovat kipeät ja kivun synnyttäjäksi arvellaan metsänhaltijaa, jonka aiheuttamaa tautia sanotaan metsännenäksi, menee sairas poppamiehen

kanssa metsään, missä he pysähtyvät muurahaispesän luo. Poppamies pitää sairasta kädestä ja lausuu tervehdyssanat. Sitten alkaa käänteinen puhe, jossa taudin sanotaan olevan metsän lahjan ja terveyden johtuvan omasta pahuudesta. Näin imartelemalla uskottiin pahoina pidettyjen metsänhaltijoiden ottavan tauti pois ja potilaan terveys takaisin.

7.2.2 Ankeloisen tapaus

Metsänneniin kuuluvat myös paiseet, jonka parannustoimiin tarvitaan mm. muurahaiskekoa ja kesueen kantoa sekä tietenkin sanoja.
Paha on olla paisehissa,/Vaiva vammoissa eleä./
Punitar punainen neito, / Punilan talon miniä,
Ainut tyttö ankeloisen, / Puno nuoraa punaista,
Jolla juuria sitoisin / Rupia rutistaessa, /Paisehia painellessa! Näissä loitsusanoissa on kolme myyttistä nimeä, Punitar, Punila ja Ankeloinen.

Viime mainittu on sanaselityksissä mainittu outona sanana, ja sen tulkittu merkitsevän ankeaa, synkkää, mutta se ei semanttisesti vaikuta kovinkaan uskottavalta merkitykseltä taudin yhteydessä. Ei varsinkaan, kun Kalevalan säkeissä selvästi sanotaan ankeloisen olevan käärme.

> "Saipa Hiisi kuulemahan, mies häijy tähyämähän.
> Itse luojaksi rupesi; antoi Hiisi hengen tuolle
> konnan ilkeän kinalle, Syöjättären sylkemälle:
> siitä kääntyi käärmeheksi, muuttui mustaksi maoksi.
>
> "Mist' on tuolle henki saatu? Henki Hiien hiiloksesta.
> Mist' on syyetty syäntä? Syöjättäreltä syäntä.
> Mist' on aivot ankeloisen? Virran vankan vaaluvista.
> Mistä tunto turmiolla? Kuohusta tulisen kosken.
> Mist' on pää pahalle pantu? Pää pahan pavun jyvästä. (UK 26. ru)

Murteissa r- ja l-äänne vaihtelevat, ankeroiset ovat sitkeähenkisiä loisia, sukkulamatoja. Ankea, synkkä on selvästikin assosiaation tuottama virhepäätelmä merkityksestä. Punittaren merkitys on vaikeammin hahmotettavissa, mutta pätenee tässäkin, että syvempi merkitys on jotain muuta kuin punainen väri, vaikka ja koska punainen lanka on suosittu vastataikuusväline. Punittaren nimitys saattaa liittyä neitoon, koska naimattomien nuorten naisten oli tapana pukeutua

punalankaan, punarihmaan otsalla eli punapaulaan, paulaan. Kansanlaulussa neidolla on punapaula, kun tanssiin käy. Paula lankana tai nyörinä on myös ansalanka, sadin, saalis käy satimeen. Merkitysvivahde Punittaressa voi muodostua myös langan tai rihman tekotavasta, punomisesta. Mutta myös juonia punotaan, jolloin sanaan syntyy tietynlainen kataluuden tunne.

Oikeastaan kyseessä on hämmästyttävä alan piittaamattomuus kansanrunojen sisällöistä Joukahaisen tapaan. Hyväpä muiden tieto, oma tietoni parempi – vaikka ei olisikaan, sillä jo Kaarle Krohn Suomalaisten runojen uskonnossa, on esittänyt viittauksen Punitar-runoon. Krohnin teoksen perusteella AI tekee sujuvia päätelmiä.

Punila ja **Punitar** esiintyvät suomalaisessa loitsurunoudessa ja kansanuskomuksissa erityisesti tauteihin ja niiden parantamiseen liittyvissä yhteyksissä. Nämä nimet ovat osa laajempaa perinnettä, jossa erilaisille luonnonvoimille, taudeille ja niiden haltijoille annetaan persoonallisia nimiä ja sukulaisuussuhteita.

Punitar on personoitu olento, jota pyydetään punomaan punaista nuoraa, mikä liittyy kansainväliseen tapaan käyttää punaista lankaa suojelus- ja parannusriiteissä. Punitar on myös rinnastettavissa muihin vastaaviin olentoihin, kuten Pulletar, Nuoratar ja Puolatar, jotka kaikki liittyvät tauteihin ja niiden parantamiseen.

Paha on olla paisehissa,
Vaiva vammoissa eleä.
Punitar punainen neito,
Punilan talon miniä,
Ainut tyttö ankeloisen,
Puno nuoroa punaista,
Jolla juuria sitoisin
Rupia rutistaessa,
Paisehia painellessa!SKVR I4 754

Vaikka ankeloinen mainitaan käärmeen syntysanoissa, niin on yksioikoista päätellä Punittaren olevan käärmeen tytär. Tässä tapauksessa synnyt ovat syvemmällä, kun Punitar mainitaan Punilan väen miniänä. Käärme on Syöjättären sylkemä, käärmeen emuu on siten Syöjätär, konna (sammakko?) / Anto Hiisi hengen tuolle, / Konnan ilkeän kinalle, / Syöjätteren sylkemälle.

Ankeloinen on myyttinen hahmo, Syöjättären hyvä ”ainut” tyttö, Punilan miniä. Sukulaisuussuhteet ja runomaininnat tosin ovat usein runoteknisistä syistä varsin moniselitteiset, ristiriitaiset ja sekavat, mutta varmuudella voi sanoa, ettei ankeloinen tarkoita synkkää, ankeaa.

7.2.3 Silmäkipeät

Metsän nenä saattoi mennä myös silmään, jolloin ”jää” kasvoi silmien päälle. Kaihia parannettaessa mentiin muurahaispesälle ja parantaja otti kolmesta kohti maata ja painoi silmää kerran kustakin kohti, pani maan paikoilleen. Monissa metsännenän taioissa osatekijänä on muurahaispesä ja metsän puut. Muurahaispesän merkitys muodostuu karhusta, koska se on karhun ruokaa ja siinä on metsännenä itsessäänkin. Myös mystinen ”kesueen” kanto mainitaan usein tarvittavan kylvetysveden tekoon. Kyseessä on joko metsäpalon polttama tai ukkosen pirstoma ja katkoma kanto. Sairasta kylvetettäessä luetaan manaussanoja.

Tai jos silmät olivat jollain muulla tavoin kipeät ja vuosivat vettä, ja jos oli oletettavissa tauti tartunnaiseksi, metsästä tarttuneeksi niin otettiin avuksi metsän voima seuraavalla tavalla. Talvella tapetun karhun silmällä jouluyönä tahi uuden vuoden yönä tai loppiaisyönä tähtitaivaan alla paineltiin silmiä karhun silmällä lukien:

Vuoren silmät vuotamahan,
Vuoren kulmat kuohumahan,
Ei imento raukan!
Nämä silmät sirkeäksi,
Nämä kulmat kuultavaksi,
Kuin nuo tähdet taivahalla,
Kuin tuo kuuhut päivän alla,
Kuni aurinkon teränen! SKVR I4 923

Muitakin menettelytapoja silmäkipeään oli. Mikäli silmäkipeä on tarttunut metsästä, niin otetaan vettä kirkkaasta lähteestä, ja vettä lasketaan kolme kertaa tiaisen pesästä läpi ja näin saadulla taikavedellä pestiin silmät ja vedet kaadetiin muurahaiskekoon, tiaisen pesään ja kuusen oksille. Tiaisen pesään vuoltiin vielä hopeaa ja sanottiin sanat: Tiaisella on sirkut silmät, vaan sirkummat minun sitäkin.

Ajankohtaan sidottu taika oli myös silmäkipeä, jota parannettiin keväällä ennen käen kukkumista. Tähänkin taikaan tarvittiin lähteen vettä, ja auringon laskun aikana mentiin muurahaiskeon päälle ja siinä pestiin silmät vedellä ja seuraavilla sanoilla.

Ukko kultainen kuningas,
Metsän vanhin valtikainen,
Kuules kuin minä sanelen,
Kieli kullan kuikuttelen:
Päästä miestä pälkähästä,
Ota pois omat pahasi,
Anna mullekin omani.
Saata silmät sirkeäksi,
Kuin on tähdet taivahalla,
Kuin on kuuhut päivän alla
Ennen päivän nousemista,
Ennen auringon ylenemistä. SKVR I4 930 yk

Lopuksi vesi kaadetaan muurhaiskekoon.

Silmiin käynyt metsännenä saatiin paranemaan tälläkin konstilla. Veteen murennetaan semmoista lahoa, joka pimeässä kiiltää kuin kissan silmä, ja hopea raha pannaan siihen kattilaan. Vesi lämmitetään ja juodaan alkajaisiksi, jotta kivut eivät painuisi sisään. Sitten pestään silmät ja luetaan loitsusanat, minkä jälkeen viedään pesuvesi koskeen ja muurahaiskekoon ja vanhan lepän juureen. Koskeen nakataan myös se raha, joka oli siinä kattilassa. Kolme päivää pitää tuulelta varoa.

7.2.4 Voihan nenä!

Metsännenä voidaan myös tuottaa vahingoittamis- tai kiusantekotarkoituksessa taloon. Talon kiusaksi metsän nenä saadaan ottamalla muurahaiskeosta ”muurahaisten lehmiä” kirvoja, joita pannaan vanhimman huoneen nurkan alle ja sanotaan:
Tässä kotisi! Tässä kaunis kartanosi!

Metsän nenä lähtee talosta, kuin yhdeksästä muurahaiskeosta otetaan roskia kattilaan, jossa on kolmesta lähteestä vettä. Kesukannon lastuilla vesi lämmitetään ja ripotellaan vettä kaikkiin huoneisiin ja sanotaan:

Oletko pantu palkan eestä,
Rakettu rahannenästä,
Käänny maille käskiäsi,
Paniasi paarmehille,
Isäntäsi iltasille,
Emäntäsi einehille
Kolohosi kiertämähän,
Majahasi maatumahan.
SKVR I4 1968.

Sitten kattilan pohjaan jääneet ruhkat viedään muurahaiskekoon, joista ruhkat otettiin. Metsännenä voitiin nostattaa tautina vaivaamaan, mutta ellei kukaan ollut tautia kironnut, niin veistettiin muurahaiskeon viereen kasvaneesta puusta lastu, siihen piirrettiin viisikanta ja viisikannan sisään vuoltiin hopeahitusia ja niine hopeineen vietiin lastu kauas metsään.

Metsästä hinkkautui, tarttui, puuttui ja heittäytyi metsännenä, vaikea tai sitkeä tauti, joka edellytti raskaita taikatoimia. Metsästä saatuihin vaivoihin kuului myös ripuli, jolloin ihmisen sisässä ei pysynyt mikään; oksennutti vain ja potilas alkoi kärsiä nestehukasta. Tämäkin vaiva vaati tietäjän apua ja metsän lyylittelyä.

7.3 Metsä liikkuu

Metsän käsite jakaantuu Tapioon riistanhaltijana ja Hiiteen metsikköinä sekä hirven haltijana. Karhusta ja metsosta käytetään salakielistä sanontaa ”metsä liikkuu”, kun metso on soitimella tai karhu liikkeellä metsässä. Lukuisia ovat myös karhun peitenimissä olevat metsämaininnat. Se on metsän: eläjä, emäntä, elukka, elävä, hevonen, hiisi, härkä, isoisä, isommainen, isäntä,

kirjava, kissa, kulta, kumma, kuningas, kyrmyniska, kyttä, käyvä, lieko, lieho, lenko, lieto, mies, myyrtäjä, musta, mälli, myrö, mälvi, mörkö, nurinkääntäjä, omena, onni, otus, pekko, peto, pitäjä, riista, rikka, ruhtins, ukko, vaari, vanhin, vanhus, vieri, vihko, vilja, väri ykki, äijä, äkki. Niin kuin edellä on jo mainittu, karhun metonyminen peitenimi on metsä ja siitä tehdyt johdannaiset

metsolainen
metsonen
metsä
metsähinen
metsähippa
metsäinen
metsällinen
metsäkukkoinen
metsäläinen
metsämies
metzähinen
metzäläinen
metällinen

Joten, jos runo puhuu metsämiehestä, se todennäköisemmin viittaa karhuun kuin ihmiseen. Tai metsästä puhuttaessa metsänhaltija on Tapio, mutta metsänkuningas viitta karhuun, tosin kuningas ei viittaa haltijaan tai hallitsijaan, vaan lajinsa parhaaseen. Metsäinen maasto voi olla puustoa kasvava, mutta se voi olla myöskin karhujen asuinalue.
Metsonen/metsolainen voi olla joko karhu tai metso, kaksi eri lajia, joiden yhteinen nimittäjä on musta turkki tai höyhenpeite. Sama pätee sanaan metsäkukkoinen. Myös metsähippa ilmaisee liikkumista, nimitys juontanee juurensa verbistä hippasta eli kulkea edestakaisin.

Karhu ihmisen ympäristössä

Kulttuuri	*Karhuriitin merkitys*	*Symbolinen riittitekniikka*	*Karhu-mielikuva*	*Riitin ydin*	*Toimijat*
Pohjoinen metsästys-kulttuuri	karhun reinkarnaatio	sielun käsittely	taivaallista alkuperää	kaadon rituaa-listaminen	samaani, metsästäjät
Karhun klaani	jäsenyyden luominen	sukulaisuuden käsittely	ihmisen esi-isä	sukuyhteyden rituaalistam.	klaani
Kaski-kulttuuri	karhun torjunta	voimien käsittely	paha alkuperä	torjunnan rituaalistam.	tietäjä
Agraari-kulttuuri	karhun hävittäminen	pelon käsittely	vahinkoeläin	ihmistoiminnan rituaalistam.	jahtivouti
Teollinen kulttuuri	tappamisen kokeminen	ampuma-aseen käsittely	petoeläin	tappamis-tekniikan rituaalistam,	sankari-metsästäjä
Postlokaa-linen kulttuuri	karhu-elämysten kokeminen	ihmisen tajunnan käsittely	luonnon eläin	tajunta-tekniikan rituaalistam.	tajunta-teknikko, asiantuntija

Taulukko 7. Perinneatlaksen karhuprinsiipit kulttuurikerroksittain

On esitetty suomalaisten mahdollisesti kuuluneen kahteen perusklaaniin, hirven ja karhun. Karjalaisheimot eivät ole tunteneet karhunmetsästykseen liittyvää riittirunoutta eikä Vienasta tai Aunuksesta ole säilynyt karhonkallorunoutta. Peura- ja hirvimyytteihin luettu Hiiden hirven hiihdäntä on levinnyt vain karjalaiselle runoalueelle Inkeristä Vienaan.

Martti Sarmela on Perinneatlaksessa käsitellyt karhuun liittyviä kulttuurikerrostumia perusteellisesti ja päätynyt hänkin prinsiippilukuun 30 + otsikko ”karhu ihmisen ympäristössä”, jossa on sovellettu tulkitsevaa antropologiaa. Taulukointi on tapa luokitella asioita ryhmiin erilliseksi kategoriaksi ja erittelyiksi suhteineen. Jokainen väittämä tai nimetty aihepiiri voidaan ajatella prinsiipiksi, joka muodostuu kahdesta eri tekijästä runomatriisin tapaan, jolloin saadaan taulukko muunnettua prinsiippilistaukseksi. Taulukointi Sarmelan tapaan sisältää vertikaaliakselilla ajallisen tason, kronotoopin kulttuuri eri vaiheista (tasot A-F). Vaakasuorassa tasossa on semanttinen taso 1-5), karhun kulttuurinen merkityksellistäminen. Koska ei ole kyse juonellisesta kertomuksesta, funktiointia ei kannata käyttää, kukin aihepiiri vastaa yhtä prinsiippiä, jonka semantiikka muodostuu ajallisista ja kulttuurisista tekijöistä.

P1 karhun reinkarnaatio A1
P2 sielun käsittely A2
P3 taivaallinen alkuperä A3
P4 kaadon rituaalistaminen A4
P5 samaani, metsästäjät A5
P6 jäsenyyden luominen B1
P7 sukulaisuuden käsittely B2
P8 ihmisen esi-isä B3
P9 sukuyhteyden rituaalistaminen B4
P10 klaani B5
P11 karhun torjunta C1
P12 voimien käsittely C2
P13 paha alkuperä C3
P14 torjunnan rituaalistaminen C4
P15 tietäjä C5
P16 karhun hävittäminen D1
P17 pelon käsittely D2
P18 vahinkoeläin D3
P19 ihmistoiminnan rituaalistaminen D4
P20 jahtivouti D5
P21 tappamisen kokeminen E1
P22 ampuma-aseen käsisttely E2
P23 petoeläin E3
P24 tappamistekniikan rituaalistaminen E4
P25 sankari, metsästäjä E5
P26 karhuelämysten kokeminen F1
P27 ihmisen tajunnan käsittely F2
P28 luonnon eläin F3
P29 tajuntatekniikan rituaalistaminen F4
P30 tajuntateknikko, asiantuntija F5

P31 Karhukulttuuri ja elinympäristö (Otsikko)

Jokin syvämerkitys ja yhteenkuuluvuus karhulla ja hirvellä on, koska peijaiskulttuuriin on kuulunut mm. kouvon häät, peijaisnäytelmä, jossa hirvi ja karhu saavat toisensa.

Funktiointi on juonellisiin kertomuksiin kuten satuihin soveltuva jäsennys kuten Vladimir Propp satukaavassaan on osoittanut. Olen soveltanut satukaavaa hirvenmetsästykseen, koska kyseessä on kaavoittunut rituaalinen ja juonellinen tapahtuma. Funktiointi ei kuitenkaan sovellu tarinoihin, joissa ei ole juonellisia tapahtumia, jolloin on parempi käyttää motiivijäsennystä ja prinsiippejä esim. Sarmelan tapaan jäsennettynä.

Erona on sekin, etteivät fuktiot ja prinsiipit ole analogisia jäsennyksiä, mutta joissain tapauksissa vastaavuus on toimiva tapa tulkita. Taulukon muuntoprinsiippinä P25 kertoo sankarista, metsästäjä. Sankaritarina on eeppinen tarina, ja täten keskeinen myyttien tulkinnan kannalta. Satukaavassa F14 on taikakeinon tai muun maagisen avun aktantti ja siten P14 on hyvä vihje etsiä metsän mytologista roolia, koska karhu tai hirvi, Tapio tai Hiisi ei auttajan rooliin sovellu. Parhaiten metsää auttajana kuvaa köpi- eli keppi, taikasauvarunous. Taikavoimainen esine Nibelungin laulussa on näkymättömyysviitta. Suomalaisessa mytologiassa näkymättömyys ilmenee metsänpeitto/hiidenkätkötarinoissa, joissa Sarmelan mukaan on neljä kerrostumaa. Metsänhaltija kätki ja kytki lehmän näkymättömäksi (1), tai eläin oli joutunut nurinkuriseen maailmaan, ehkä vainajien ottamana. Eläin selviytyi eksyksistä mm. kääntämällä nurin jälkiä (2). Eläimestä saattoi myös tulla hiiden tai maahisten karjaa, uskomuksella on vastineensa vuoreen siepatuilla eläimillä tai ihmisillä. (3) Paholainen saattoi muuttaa eläimen kiven tai kannon näköiseksi (4).

Vertailun vuoksi tarkastelen ym. jakoa liitteessä X esitettyyn kansanrunojen sikermään metsänpeitosta ja hiidenkätköstä. Ryhmässä 1 olevat säkeet erottuvat sanoilla kytkeä ja kätkö ja kyseessä tyyppikertomus HIIDENKÄTKÖ. Toisessa ryhmässä nurinkuriseen maailmaan joutumisesta on runoissa muutamia esimerkkejä, jossa eläin häviää, katoaa tai lukitaan. Kolmas ryhmä löytyy sanoilla maa peittää, neljäs joukko METSÄNPEITTO on eniten edustettuna. Erityisryhmän muodostaa teema ”pirun mulkut pihtiin”, jolla tarkoitetaan painostuskeino tyrää. Metsänpeitosta päästämiseksi tietäjät ja noidat käyttivät monenlaisia keinoja, mutta yleisesti niihin kuului taikakonsti ja asiaan kuuluvat sanat. Solmujen teko oli taito erikseen, sillä kyseessä ei ollut mikä tahansa solmu, vaan osmansolmu, jolla tässä yhteydessä viitattaneen metsän sulhoon, karhuun.

7.4 Tapio, köpi ja tyrä

Metsäteemaan kuuluvat oleellisesti tyrä ja köpi. Tyrä oli puun oksaan nauhalla tai verkolla ripustettu kivi tai kolme kiveä, joka oli uhkaus metsähiidelle/pirulle. Pirun kivekset pistettäisiin nalkkiin halkaistun puun pihtiin ellei lehmiä vapauteta kotiin. Köpi on kansanrunoissa metsän antama taikasauva kulkijalle.
Köpi eli keppi (luudanvarsi) oli taikasauva, jolla kertoja tekee vaihtokauppaa. Nykysuomeksi konstruoituna kansanrunossa köpi, myyttinen metsästä saatu taikasauva esitetään ketjusatuna. Köpi selvästi tarkoittaa kävelykeppiä, sauvaa.

Minut metsään ajettiin
Metsä minulle köpin antoi
Minä köpin emolle kannoin
Emo minulle korean kakun leipoi
Minä kakun kalamiehelle kannoin
Kalamies minulle kaloja antoi.
Minä kalat jyvämiehelle kannoin
Jyvämies minulle jyviä antoi
Minä jyvät porsaan suuhun kannoin
Porsas minulle puolen kylkeään antoi
Minä ne pikkulinnulle suuhun kannoin
Pikkulintu minulle puoli siipeä antoi
meren mennäkseni
Vielä takaisin tullakseni
Siellä oli kiuaspirtti
Peräseinä oli peuran luista
Sivuseinä oli sian luista
Oviseinä oli oravan luista
Kiuas oli kullasta kasattu.
ja pesä pienistä penninkeistä. SKVR VIII 3496 yk

Yli

Mie menin metsään,
Metsä miulle sauvan antoi,
Sauva minun tielle saattoi,
Tie minun talohon saattoi, SKVR IV2 1569

Metsän peitosta päästämiseen on useita keinoja. Tehokas keino on tuottaa metsänhaltijalle kivistystä, mikä tapahtuu tyrän tekemisellä. Tyrä tehdään siten, että sen tien yli, josta kateissa oleva eläin meni metsään, sidotaan kaksi puuta, latvat sidotaan tien päällä yhteen. Nuotan peräverkkoon pannaan kolme kiveä, nippu sidotaan riippumaan siihen koivusiteeseen. Sitten toinen kysyy sitojalta että:

-Mitä sinä siinä teet?"

Sitoja vastaa:
-Teen tyriä metsähisille,
Tyrä ukolle, tyrä akalle,
Tyrä kolmelle pojalle,
Tyrä yheksälle tyttärelle.

Metsänhaltijaa yritetään painostaa kivisen tyrän avulla palauttamaan lehmä metsänpeitosta. Hevosen katoaminen metsään on hieman toinen tarina. Viisikantaa apuna käyttäen manataan voimallisesti: Jos, perkele et tuo hevostani, niin kiinni kytken koko väkesi! Ja niin metsähiisi päästää hevosen.

Muitakin taikasanoja tunnettiin ja käytettiin:
Päästä pois metsä
Pirun pilikkeestä
Saatanan salapahoista!
Taika saattoi tepsiä vain osittain, lehmä rupesi näkymään, vaan ei päässyt vielä omin voimin paikaltaan liikahtamaan.

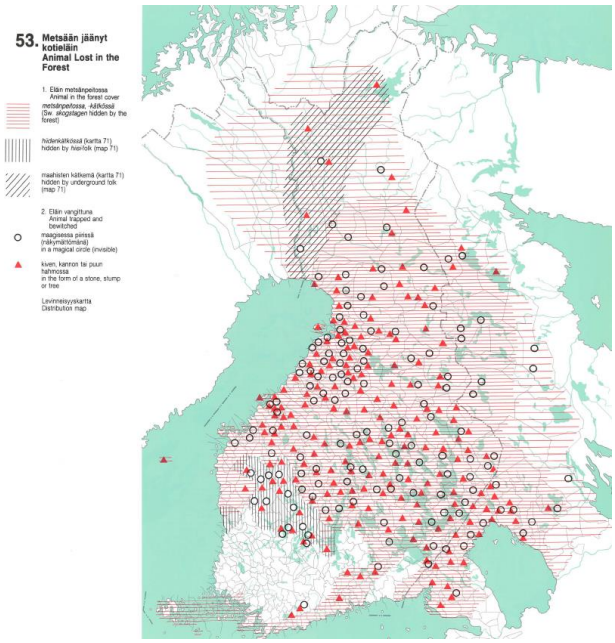
Missäs olet, metsän hiisi,
Taatto taivahan jumala,
Laita karja takaisin,
Eli muuten sinun manaisin
Hiitolan hiki helvettiin,
Eli tuonelan tuliseen uuniin,

Metsän piijat, metsän pojat,
Metsän pitkät perhanat!
Antakaa pois minun karjani,
Niin minäkin annan teidän omanne!

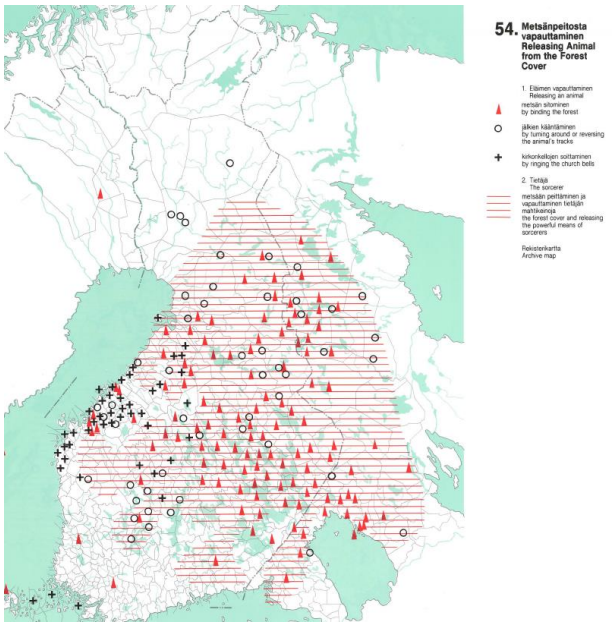
Hyi! Päästätkö lehmän, piru, vai tapanko poikasi?

Tyrä kiviriippana symboloinee pirun kiveksiä, tämän lisäksi oli myös taikoja, joilla painostettiin hiittä, pirua antamaan takaisin kätkemänsä. Otettiin kolme kuusista seivästä kodin luota siitä aidasta, jonka sivua oli karjan tapana kulkea. Seipäitten latvapäät halkaistiin ja metsään tultua tehtiin niistä kolmikulma rinki karjan kulkutielle metsässä. Sitten otettiin kolmesta kuusesta kolmen oksanhaaroja latvasta ja ne sidottiin punaisella langalla kolme tukkoa yhteen, ja nämä tukot pantiin seiväskolmion sisälle, niin että seivästen halkeamat yhdeltä kohdalta niitä puristivat. Viimeiseksi pantiin kivi painoksi ja sanottiin kirveenkannalla

lyöden: Nyt on pirun mulkut pihdissä, niin kauan kuin minun eläimeni ovat metsän peitossa. SKVR XII2 6954. P-Pohjanmaa

Taulukko 8. Martti Sarmelan Perinneatlaksessa esittämä karhua koskeva myyttinen merkkiverkko.

Kadonnut leikkikalu

Kun lapsilta hävisi joku leikkikalu, niin kannettiin pieniä kiviä läjään, suureen kasaan. Sanottiin: "Siinä on tyrä sinulle, jota kantelet, jos ei löydy kapistukset."

Kun leikkikalu löytyi, käytiin hajottelemassa kivet, jotta keveni häneltä taakka. Sanottiin, että "maa hävitti" sen leikkikalun. JR 66223

Tällaisella tavaroiden hävittäjällä oli muitakin kansanomaisia nimiä kuten pahakurkinen, hitto, piru.

- Mikä pahakurkinen sen vei?
- Mihin hittoon se oikein hävisi?
- Mikä piru sen vei?

Metsän peitosta päästetään siten, että sen tien yli, josta kateissa oleva elukka meni metsään, sujutetaan kaksi puuta, latvat sidotaan tien päällä yhteen. Nuotan perä verkkoon pannaan kolme kiveä, se sidotaan riippumaan siihen samaan siteeseen. Toinen kysyy sitojalta että:

"Mitä sinä siinä teet?" Toinen sanoo:
"Teen tyriä metsähisille,
Tyrä ukolle, tyrä akalle,
Tyrä kolmelle pojalle,
Tyrä yhdeksälle tyttärelle." SKVR I4 1461

Nykyperinteessä skeptikoiden suosikkiselitys maran ihmisille aiheuttamasta aistimuksesta on unihalvaus. Kansanperinne tuntee lisäksi ns. kuuhalvauksen ja voisi puhua myös metsä- tai hiisihalvauksesta, kun ihminen joutuu metsänpeittoon eli ikään kuin rinnakkaistodellisuuteen, johon kuuluu kyvyttömyys puhua tai liikkua. Vaihtoehtotulkinnoissa halvaantumis-kertomuksia esiintyy myös abduktiotarinoissa, joissa äänensä ja liikuntakykynsä menettäneelle tehdään ufossa lääke-tieteellisiä kokeita.

Muitakin tapoja oli käytössä. Lehmä päästettiin metsän peitosta tekemällä yksikantaisesta lepästä kurikka ja kolme naulaa, niiden ja emännän kanssa tietäjä menee siihen metsään, jossa lehmä on kateissa. Polulta, jota myöten karannut lehmä on mennyt metsään, nostetaan yli tiestä menevä puun juuri koholle, siten että sen alle pistetään sen leppänaulan kärki ja metsään päin lyödään sillä leppäkurikalla naulaa, ja kun on juuri saatu koholle, niin sidotaan punaista lankaa juureen ja tietäjä kysyy emännältä:

- Mitä sinä haet?
  Emäntä vastaa, jos yksi lehmä on kateissa:
- Lehmääni etsin.
  Tietäjä sanoo:
- Tästä se tulee kun kutsut.

Emäntä kutsuu juuren alta kolme kertaa kadonnutta lehmäänsä nimeltä. Siitä mennään metsään päin toiseen ja kolmanteen paikkaan. Kolmessa kohtaa tehdään aivan samalla tavalla kuin ensimmäisessä paikassa. Viimeistä naulaa lyötäessä luetaan:

Ken on Kirjon kiinni pannut,
Karjon kaareen sitonut,
Halikin vesihakoon?
Mielikki, metsän kultanen,
Päästä Kirjo kintereestä,
Karjo kaaresta keritä,
Hailikki vesihavosta!
Annan kullat kuun ikäset,
Annan ainoat hopeat,
Tapiolle kultaiselle,
Tahi Mielikille metiselle.

Sitten vuollaan hopeaa muurahaiskekoon ja kurikka haudataan sinne uhriksi, niin löytyy lehmä.

Kolmas vaihtoehto metsän peitosta päästämiseksi on seuraava taikakonsti. Villalankaan tehdään yhdeksän osman- solmua, jotka pannaan alakiven alle, minkä jälkeen karjatien yli taivutetaan kolme mäntyä, niiden latvat kiinni katajan juurella. Saunan kiukaasta otetaan kolme kiveä, pannaan vanhaan verkkoon ja pussi sidotaan mäntyjen latvain kanssa samaan siteeseen. Ne kivet jäävät riippumaan siihen verkko pussiin pirulle tyriksi. Siihen siteeseen lyödään leppänaula ja jos ei ensi päivänä löydy, niin naulataan tiukemmin. Ja jos ei sittenkään löydy, niin vielä kiinnitetään ja sanotaan:

- En päästä ennen kuin lehmäni löytyy.

Kolmantena päivänä tehdään samoin. Vaan jos ei sittenkään löydy, niin katoaminen ei ole metsän haltijan syytä, joten sitominen pitää purkaa, ja panokset kaikki otetaan pois, muuten taika alkaa vaivata tekijäänsä.

Oli toinenkin keino, jossa osmansolmua käytettiin metsänpeitosta päästämiseksi.

Metsän peitosta päästetään lehmä siten, että otetaan kolmenlaista lankaa; ne kierretään yhteen; siitä tehdään osman solmu; se pannaan muurahaiskeon päälle ja paljain päin luetaan:

Mielly metsä, kostu korpi,
Omiani antamaan,
Karjovani kaitsemaan!
Sinihilkku, naappalakki,
Kummun ukko kultaparta,
Ja Salokaaron kaunis vaimo!
Heitä poies helmoistasi
Luonnolle totisen luojan!

Osman solmu heitetään muurahaiskeon päälle kolmeksi yöksi, jos ei ennen löydy, mutta kolmen yön perästä pitää solmu purkaa pois, ja lanka jätetään sinne muurahaiskekoon. Maan peittämää elokasta etsiessä tehtiin monia taikatemppuja. Niinpä esim. sidottiin punaisella langalla lehmipolun molemmin puolin kasvavista nuorista puista kolme porttia tien yli. Mentiin niiden alitse ja sanottiin:

"Sie kun etit miun ommain,
nii mie kiinnitän siun ommais.
Ja jos sie peästät miun ommain,
nii mie peästän siun ommais."
Kun elokas löytyi, täytyi portit käydä purkamassa.

Kun lapsilta hävisi joku leikkikalu, niin kannettiin pieniä kiviä läjään, suureen kasaan. Sanottiin: "Siinä on tyrä sinulle, jota kantelet, jos ei löydy kapistukset."Kun leikkikalu löytyi, käytiin hajottelemassa kivet, jotta keveni häneltä taakka. Sanottiin, että "maa hävitti" sen leikkikalun. JR 66223

Tällaisella tavaroiden hävittäjällä oli muitakin kansanomaisia nimiä kuten pahakurkinen, hitto, piru.

- Mikä pahakurkinen sen vei?
- Mihin hittoon se oikein hävisi?
- Mikä piru sen vei?

Metsän peitosta päästetään siten, että sen tien yli, josta kateissa oleva elukka meni metsään, sujutetaan kaksi puuta, latvat sidotaan tien päällä yhteen. Nuotan perä verkkoon pannaan kolme kiveä, se sidotaan riippumaan siihen samaan siteeseen. Toinen kysyy sitojalta että:

"Mitä sinä siinä teet?" Toinen sanoo:
"Teen tyriä metsähisille,
Tyrä ukolle, tyrä akalle,
Tyrä kolmelle pojalle,
Tyrä yhdeksälle tyttärelle." SKVR I4 1461

7.5 Hiidenkätkö

Nykyperinteessä skeptikoiden suosikkiselitys maran ihmisille aiheuttamasta aistimuksesta on unihalvaus. Kansanperinne tuntee lisäksi ns. kuuhalvauksen ja voisi puhua myös metsä- tai hiisihalvauksesta, kun ihminen joutuu metsänpeittoon eli ikään kuin rinnakkaistodellisuuteen, johon kuuluu kyvyttömyys puhua tai liikkua. Vaihtoehtotulkinnoissa halvaantumis-kertomuksia esiintyy myös abduktiotarinoissa, joissa äänensä ja liikuntakykynsä menettäneelle tehdään ufossa lääke-tieteellisiä kokeita.

Muitakin tapoja oli käytössä. Lehmä päästettiin metsän peitosta tekemällä yksikantaisesta lepästä kurikka ja kolme naulaa, niiden ja emännän kanssa tietäjä menee siihen metsään, jossa lehmä on kateissa. Polulta, jota myöten karannut lehmä on mennyt metsään, nostetaan yli tiestä menevä puun juuri koholle, siten että sen alle pistetään sen leppänaulan kärki ja metsään päin lyödään sillä leppäkurikalla naulaa, ja kun on juuri saatu koholle, niin sidotaan punaista lankaa juureen ja tietäjä kysyy emännältä:

- Mitä sinä haet?
  Emäntä vastaa, jos yksi lehmä on kateissa:
- Lehmääni etsin.
  Tietäjä sanoo:
- Tästä se tulee kun kutsut.

Metsästä päästettiin myös seuraavalla taikakeinolla. Villalankaan tehdään yhdeksän osman-solmua, jotka pannaan alakiven alle, minkä jälkeen karjatien yli taivutetaan kolme mäntyä, niiden latvat kiinni katajan juurella. Saunan kiukaasta otetaan kolme kiveä, pannaan vanhaan verkkoon ja pussi sidotaan mäntyjen latvain kanssa samaan siteeseen. Ne kivet jäävät riippumaan siihen verkko pussiin pirulle tyriksi. Siihen siteeseen lyödään leppänaula ja jos ei ensi päivänä löydy, niin naulataan tiukemmin. Ja jos ei sittenkään löydy, niin vielä kiinnitetään ja sanotaan: En päästä ennen kuin lehmäni löytyy.

Kolmantena päivänä tehdään samoin. Vaan jos ei sittenkään löydy, niin katoaminen ei ole metsän haltijan syytä, joten sitominen pitää purkaa, ja panokset kaikki otetaan pois, muuten taika alkaa vaivata tekijäänsä.

Oli toinenkin keino, jossa osmansolmua käytettiin metsänpeitosta päästämiseksi. Metsän peitosta päästetään lehmä siten, että otetaan kolmenlaista lankaa; ne kierretään yhteen; siitä tehdään osman solmu; se pannaan muurahaiskeon päälle ja paljain päin luvetaan, että:

Mielly metsä, kostu korpi,
Omiani antamaan,
Karjovani kaitsemaan!
Sinihilkku, naappalakki,
5 Kummun ukko kultaparta,
Ja Salokaaron kaunis vaimo!
Heitä poies helmoistasi
Luonnolle totisen luojan!

Maan peittämää elokasta etsiessä tehtiin monia taikatemppuja. Niinpä esim. sidottiin punaisella langalla lehmipolun molemmin puolin kasvavista nuorista puista kolme porttia tien yli. Mentiin niiden alitse ja sanottiin:

"Sie kun etit miun ommain,
nii mie kiinnitän siun ommais.
Ja jos sie peästät miun ommain,
nii mie peästän siun ommais."
Kun elokas löytyi, täytyi portit käydä purkamassa.

Taikavoimainen esine teutonisen kansanrunouden perusteoksessa Nibelungin laulussa on näkymättömyysviitta. Suomalaisessa mytologiassa näkymättömyys ilmenee metsänpeitto/hiidenkätkötarinoissa, joissa Sarmelan mukaan on neljä kerrostumaa. Metsänhaltija kätki ja kytki lehmän näkymättömäksi (1), tai eläin oli joutunut nurinkuriseen maailmaan, ehkä vainajien ottamana. Eläin selviytyi eksyksistä mm. kääntämällä nurin jälkiä (2). Eläimestä saattoi myös tulla hiiden tai maahisten karjaa, uskomuksella on vastineensa vuoreen siepatuilla eläimillä tai ihmisillä. (3) Paholainen saattoi muuttaa eläimen kiven tai kannon näköiseksi

(4). Erilaisten haltijoiden väki saattoi tuoda tauteja, joita tyypillisesti nimitettiin esim. metsännenäksi. Eräässä kipuloitsussa kerrotaan hiien silkistä ja liinasolmusta nenän tuottajana. Sanat on osoitettu kivulle. Sanat viittaavat sidoksen, kytköksen, metsän valtaan joutumisesta irti päästämiseen.

Missä on liina hiien silkin,
Solmu saatanan lakanan?
Tässä on liina hiien silkin,
Solmu saatanan lakanan.
Juokse hiisi helvettiin,
Paha vuoreen pakene,
Ruma rinnon raunioille,
Helvetin portin eteen.
Hyi! tuonne minä sinun perkele manaan,
Tuonne hiien helvetin tuleen,
…

Nyt minä ajan kivut kirkon alle,
Vaivat vankien majoihin.
Nyt minä revin rikki hiien silkin,
Halki saatanan lakanan. SKVR IX4 290 yk

Metsänpeittotarinoiden lisäksi kansanrunousaineistossa on muutamia mielenkiintoisia mainintoja näkymättömyydestä. Metsänemäntä saattoi antaa metsänkävijälle huivin tai paidan ja sen myötä elinkeino-onnea. Haltija oli sidoksissa tuohon esineeseen ja suojeli sitä, jonka halliussa vaate oli. Toinen vaatekappale oli lakki, joka teki näkymättömäksi.

Hakusanalla lakki voi tulla tarjolle myös säkeitä, jossa lakki on murremuotoa teosanasta latkia eli eläimen juominen. Tyyppiformuloita ovat: tuosta noiat vettä lakki, lakki lammin lattialta, missä koski koira lakki, lakki maidon lapsineen. Usein lakki on sitä mitä voi olettaakin, päähine. Jos tahdottiin lapsesta haltiakasta tietäjää loitsittiin:

Anna mulle rauta takki,
Rauta takki, rauta lakki,
Rauta hattu hartijoille,
Rauta kinttahat käteen,
Rauta saappahat jalkaan,
Joilla astun hiien maita,
Maita lemmon leyhyttelen,
Ettei pysty noidan nuolet
Eikä velhon veitsirauvat,
Ei asehet ampumiehen
Eikä tietäjän teräkset.

Josi tahdottiin oikein luonnokasta so. haltiakasta tietäjää, joka taisi mustan magian vedottiin vedenhaltijaan seuraavilla sanoilla. Veden ahti aimo poika/Vein kultanen kuningas/ Väekseni, voimakseni / Väeksi vähän urohon… SKVR I4 2.

Jostain syystä tuulenhaltija on jäänyt haltijatarinoissa vähäiselle huomiolle, mutta kansanomaisessa tautiopissa taudin aiheuttajaksi ei yleensä sanota tuulennenää, tuulenväkeä sanotaan tuuleiseksi, jota parannettiin mm. seuraavalla taikakeinolla.
Tuuleisen voide tehtiin kodan liedessä, lakki polvien alla ja loihdittiin: Musta mato maasta nousi, /Tuulesta tulipunanen,/Lappamato lainehesta,/Vaan en tiedä karvastasi … jos tuuleinen oli ottanut esimerkiksi käteen, pitää kipeän yläpuolelle tuuleisen voiteella kiertää rengas ettei ylemmä pääsisi. SKVR IX4 608.

Nenä tulee idioomista ottaa nokkiinsa, nenähtyä eli närkästyä, vihastua. Yleinen syy metsän tai vedennenän saamiseksi oli haltijan loukkaantuminen jostain teosta tai taparikkomuksesta, jolloin haltijaa piti lepytellä uhrilahjoin ja rukouksin. Näkymättömänä pysymisen motiivi oli usein moraaliltaan kyseenalaista, paratarinamuunnelma kertoo ”friimuurarivalasta” Peelsebupin, Saatanan kanssa, jotta voisi salaa koota rikkauksia. Tarinaa voi pitää jonkinlaisena varhaisena salaliittoteoriana.
”Jos tahtoi tulla oikein rikkaaksi eikä keinoista välittänyt, voi siksi päästä tekemällä liiton "Pelsepuupin" kanssa. "Välikirja" tehtiin seuraavalla tavalla. Piti käydä ripillä kolme kertaa yhtenä pyhänä ja ottaa joka kerta rippileipä tallelle nautittuaan sen kera ensin viiniä. Näihin leipiin piti sitten kirjoittaa nimensä verellä, joka saatiin vasemman käden nimettömän" sormenpäähän ristiin vedetystä haavasta ja sanoa: Niin kuin tämä veri ei ruumiiseen takaisin tule, ei myöskään sieluni pidä tulla taivaan valtakuntaan.

Sitten piti ottaa nämä leivät ja mennä sellaiseen hotelliin, missä kaikki pahuus on vallalla. Täällä sai tavata "Pelsepuupin", jonka tunsi siitä, että sillä oli punainen lakki. Mukaan otetuilla leivillä piti vaihtaa sitten häneltä tuo lakki. Tällä lakilla oli se ominaisuus, että se teki kantajansa näkymättömäksi. Ei tarvinnut siis muuta kuin mennä sellaiseen paikkaan, missä tiesi rahaa olevan saatavissa ja ottaa sitä, kun kukaan ei voinut nähdä hänen tekoansa. SKVR X1 2057.

7.5.1 Mahikki

Eksymistarinat ja silmänkääntötemput, joilla eksynyt vaikuttaa muulta kuin mitä, ovat tavallisia kansantarinoissa, mutta sen sijaan osa sanastosta on jo kadonnut. Omaehtoisten tutkimusten tukemiseksi liitteenä on täydellisempi luettelo löytämistäni haltija-sanoista. Listaus ei ole tyhjentävä tai täydellinen, mutta antaa jonkinlaisen kokonaiskuvan merkkiverkosta, miten pohjoinen saamelainen, läntinen ja itäinen karjalainen traditio ajattelevat haltijoista. Yhtä ja ainoaa koko Suomen kattavaa haltijakäsitystä ei ole eikä ole ollut. Haltijoihin ei yleensä lueta hiisiolentoja, vaikka tehtäväkenttä on usein samantapainen nimiä myöten. Vedenhaltija voi olla sama kuin vesihiisi, metsänhaltijaa nimitetään myös metsähiideksi. Selkeyden vuoksi hiisisanasto on listauksesta jätetty pois kokonaan.

Parhaiten metsää auttajana kuvaa köpi- eli keppi, taikasauvarunous. Taikavoimainen esine Nibelungin laulussa on näkymättömyysviitta. Suomalaisessa mytologiassa näkymättömyys ilmenee metsänpeitto/hiidenkätkötarinoissa, joissa Sarmelan mukaan on neljä kerrostumaa. Metsänhaltija kätki ja kytki lehmän näkymättömäksi (1), tai eläin oli joutunut nurinkuriseen maailmaan, ehkä vainajien ottamana. Eläin selviytyi eksyksistä mm. kääntämällä nurin jälkiä (2). Eläimestä saattoi myös tulla hiiden tai maahisten karjaa, uskomuksella on vastineensa vuoreen siepatuilla eläimillä tai ihmisillä. (3) Paholainen saattoi muuttaa eläimen kiven tai kannon näköiseksi (4).

Kytkeä ja kätkö esiintyvät tyypillisesta HIIDENKÄTKÖ -tarinoissa. Nurinkuriseen maailmaan joutumisesta on kansanrunoissa runoissa muutamia esimerkkejä, jossa eläin häviää, katoaa tai lukitaan tai maa peittää. METSÄNPEITTO on katoamisen eniten tunnettu edustaja. Erityisryhmän muodostaa TYRÄ-teema, jossa laitettiin ”pirun mulkut

pihtiin”, jolla uhkauksella pyritään saamaan kadonnut takaisin. Metsänpeitosta päästämiseksi tietäjät ja noidat käyttivät monenlaisia keinoja, mutta yleisesti niihin kuului taikakonsti ja asiaan kuuluvat sanat. Solmujen teko oli taito erikseen, sillä kyseessä ei ollut mikä tahansa solmu, vaan osmansolmu, jolla tässä yhteydessä viitattaneen metsän sulhoon, karhuun ja/tai koukoon kalmanhaltijuuden ominaisuudessa.

U Unohtuneisiin metsänhaltijaominaisuuksiin kuuluu myös metsänhaltija soiton opettajana. Pesti on tarinoissa siirtynyt läntisen näkin taitoihin, itäsuomalainen versio antaa villimmän kuvan siitä, miten kalliit ovat laulujen lunnaat.

Otettiin luonnollisen kuoleman kokeneelta ruumiilta vasen käsi lapoineen, minkä jälkeen mentiin varjoisaan paikkaan kalliolle tapion näreestä otettu oksa jousena, jolloin metsästä tuli musta mies ja antoi soitto-oppiin pyrkijälle viulun kalman kamppeita vastaan. Näin saadulla soittopelillä soittaja osasi kaikki musiikkikappaleet ja sai soitollaan tuolit ja pöydätkin tanssimaan. Veden ja metsänhaltijoiden hallussa oli soitannollisuus, itäsuomalaisessa versiossa viulun sijalla on kantele. Jos tahtoi oppia kanteletta soittamaan, piti istua saunan uunilla kolme vuorokautta. Sen ajan kuluessa tuli soitonopettaja. Ellei tullut, niin piti istua yhdeksän vuorokautta, silloin tuli oppi varmasti paikalle.

Lehmä alkaa tuottaa maitoa vasta poikimisen jälkeen. Maataloudessa puhutaan, montako lypsävää talossa on. Inkeriläisessä kansanrunoudessa maholehmä on ilmeisesti jotain täysin vastakkaista poikimattomalle lehmälle, sillä lukuisissa Myyty tai lunastettava neito -teemaisissa runoissa emäntä pitää kiinni rakkaasta omaisuudestaan. Kun tytär pyytää lunastamaan hänet, niin äiti vastaa luopuvansa mieluummin tyttärestä kuin hyvästä lypsylehmästään mahikista. Tästä tytär tuohtuu ja manaa lehmän ”mahon” maidon valuvaksi maahan ja ternimaidon sijasta maidon vetiseksi ja veriseksi, utareet verille. Tai vaihtoehtoisesti lehmä manataan ehtymään niin ettei maitoa tule lainkaan. Tauti toki oli voinut tulla lehmään myös noidan vihojen ja kateitten kautta Hiiden virrasta viskottuna, jolloin oli tärkeää tunnistaa taudin aiheuttajan olomuodot, joista yksi oli
mahon lehmän maidon karva, eli ternimaidon keltainen ns. kermankeltainen. Ainakin Lemillä on sanottu maholehmän maidon olevan rasvaista ja sakeaa. Mahikas on tarkoittanut pulleavatsaista. Ilmarisen mainitaan olleen mahdikas, taitava takoja. Mahikas lehmä on ollut tuottava lypsylehmä, joka voitiin kostoksi sairastuttaa tai ehdyttää jopa parhaalla ruohoajalla. Tai lehmä kuoli vasikan synnytykseen loukatun, liian halvalla myydyn neidon kirouksen vuoksi.

Lypsävä lehmä -teema on mainittu myös vienankarjalaisissa runoissa Piennä paimenessa, Myyty neito ja Lunastettava neito -teemaisissa runoissa. Seuraavassa joitain nimivariantteja vastauksena kysymykseen, mitä tytön ostaja oli maksanut maamolle, äidille. Meksuksi oli annettu maahiivo, maanikke, mahio, mahero, maherma, mahike, mahikke, maholehmä, mahova, maitolehmä, makero, mahonen, maho, maijikko, mairikko, mañervo, manikke,. Reunahuomautuksissa on maininta näiden nimien tarkoittavan hyvää lehmää. Maholehmän mysteeri sisältää vielä muutamia muita kiinnostavia näkökohtia.

Paimenessa ollessa kohtaa tyttö ylkänsä, kosijansa, ostajansa, josta runoissa puhutaan vertauskuvallisesti karhuna, kun käytetään nimiä leveä mies, leviäkämmen tai yrkä. Suden syntyrunossa tapahtuma kertoo myyttisestä ajasta.

> Manuhutar, maan emäntä
> läksi pienenä paimenehen,
> lapsena lammasten ajohon:
> ajoi lehmänsä lehdolle,
> hatasarvet haavikolle.
> Yhtyi Yrkä karjahansa,
> mies leviä lehmihinsä;
> … sitten seuraa roisia puhetta SKVR VII3 loitsut 1295

Kosija rinnastetaan myös leväpäiseksi lehmiin kiinni käyjäksi, joka kertoo paimentytölle hänet myydyksi. Paimentyttö saattoi kohdata tiedonantajan myös manan majoilta paimenessa ollessaan. Osmotar nousi kosteikosta, Kalevatar kaskimaalta näöltään vähän kuollutta parempi, kalmalaista kaunihimpi ja ilmoitti tytön tulleen myydyksi hänelle.

Poikkeuksetta kauppahintana mainitaan äidin osuus maholehmänä, Mahikkina, mutta isoäiti ”ämmö” sai jotain aivan erityistä, vaskimaljan, josta ei syöden syömiset loppuneet, eikä juomiset vähenneet hyvissäkään pidoissa. /Viite [11]/ Myyttiseksi muuttuu myöskin maherolehmä, joka oli syömättä lihava, juottamatta korea.

Myydyn neidon runot alkavat alkuepisodilla, jossa neitonen pyytää veljeltään palan maata, sitä viljelläkseen. Hän ehtii kylvää siemenet ja on kitkemässä kasvimaataan, kun paikalle saapuu kosioväki ”Peikomiehet”, jotka säälittelevät kitkijää, koska neitonen oli myyty miehelään perheen yksimielisellä päätöksellä, josta tyttö ei tiennyt mitään. Sulhasväkeä nimitettiin kauppamiehiksi, kaupanenkeleiksi, mikä tarkoittaa sulhasta ja puhemiestä. Mystisempi versio ilmoittaa kaupasta pikkulinnun suulla, johon neitonen kepeästi kiroaa: Ole vaiti vanha poika! Vihdoin saadaan vihje, millaisesta mahtilehmästä on kyse. Lypsävä ei ollutkaan mikään aivan tavallinen nauta. Vaikka vihje on yksittäinen, niin on se silti merkittävä vihje, millaisesta erityisestä lehmästä Mahikissa on kyse. Kun tyttö kysyy paljonko äiti vaati maksuksi tytöstä, saa hän vastauksen: - Emosi sai maahiivon lehmän. (SKVR IV2 1865) Kansanperinteessä on yleisempää kiertää vetehisen eli vesihiiden karja, mutta maahiivo viittaa selvästi manalaisen, maahisen karjaan.

[11] SKVR I2 1155. ja SKVR I2 1157)

Toisintokin maahiivolle löytyy, kun maammo sai mahion lehmän. Mañervo on suomalaisittain kirjoitettuna Mannervo, joka sekin viittaa maaelementtiin, kun kuljetaan pitkin maita ja mantereita, kuten paimenessa olija -runoissa.

Mutta miksi tyttö suuttui ja kirosi maksuksi annetut annit? Toistuvasti runoissa vakuutetaan myydyn neidon sanoin kauppahinnan olevan yhtä tyhjän kanssa, joten hän kirosi saadut maksut, niistä ei onnea koituisi, vaikka kotiväki onnistuisikin pitämään saadut lahjukset. Isän orihevonen sortuisi sotatielle, äidin lehmä ehtyisi, ryhtyisi lypsämään verta tai kuolisi vasikoimiseen. Myös veljen ja siskon saama kauppahyöty osoittautuisi epäonnekkaaksi.

Vähän sinä minusta annoit,
Pikkaraisen kaunosesta,
Ei maksa kivinen kirkko
Neidon päätä valkeaista,
Ei maksa mahikki lehmä
Neidon poskea punaista,…SKVR IV1

Mutta kuten yksittäinen runonkerääjä on reunahuomautuksessa maininnut, mainikki ei ehkä lainkaan ole propri, vaan apellatiivi merkityksessä hyvä, mainio. Ja niin mainioksi saatu lypsylehmä äidin silmissä osoittautui, ettei hän halunnut luopua siitä lunnaina, vaikka tyttären onni oli kyseessä. Myydyn neidon ja lunastettavan neidon runoissa on kyse mammonan petollisuudesta ja viekoittelevuudesta.

Maholehmä on nykymerkityksestään poikkeavasti lypsävä lehmä, mutta kyse on nurinkäännetyn maailman karjasta. SKVR-Korpus on kooltaan mittava, joten hyvät neuvot ovat kalliit, jos tahtoo löytää jotain ennalta odottamatonta, sanasälän haku korpuksesta on todella työläs, osin toivottomalta vaikuttava työ. Selostan lyhyesti, miten Mahikin sanalistan olen onnistunut poimimana. Runotyyppimääritettä ei kannata käyttää, sen sijaan säehaku ja runotyyppihaku yhdessä antavat usein riittävän kuvan asiasta. Mahikki -sanalla löytyy SKVR-hakemistosta 108 osumaa ja JR-hakemistosta kaksi lisää eli yhteensä 110 osumaa, joten mikään satunnaisosuma ei ole kyseessä. Lisäksi löytyy nimivariantteja, mutta ne löytyvät ainoastaan ja vai runotyyppien avulla. Käyttökelpoisia runotyyppejä on kolme 1) Myyty neito, 2) Lunastettava neito ja 3) Läksin piennä paimenehen. Esimerkiksi JR-hakemiston kaksi osumaa jakautuvat kahteen runotyyppiin, toinen on tyypin ”Lunastettava neito” alla ja toinen löytyy ”Läksin piennä paimenehen” tyyppiin.

Nimikirjosta voi erikseen mainita sen verran, että mahero kirjainpudokasperiaatteella saattaa viitata sanaan ahero eli kuiva, kova maanpinta. Mahikin sanavariantti saa kurkottamaan kohti paikannimeä Maaninka, joka runotyypiltän on jättiläis- ja paholaistaruihin kuuluva:

> Piru kahlas, niin haastio:
> Syvärin minä syväksi löysin,
> Kallaveen kauheimmaksi,
> Mutta Maaninka oli manalle viedä. SKVR VI1 427 yk

Selvästikin Mahikki ja maholehmä ovat eri asioita kalevalaisessa kansanrunoudessa. Mahikki on lumetta, haavekuva, mutta ei todellinen, maholehmä sen sijaan on todellinen ilmiö, muta epätoivottavaa. Sana Mahikki on vanha, koska se on ehtinyt rapautua lastenloruihin, joissa todetaan maholehmän olevan Mannosia tai Mannisia.

Olen suomalaisten myyttihahmojen kenttää kartoittaessani nimennyt monet hahmot jumalhaltijoiksi, koska on melko mielivaltaista nimetä jokin kansanperinteen myyttinen toimija jumalaksi, ja monilla haltijoilla on idolin luonne. Kun kuviota tarkastellaan metasemanttisesti niin terna vie kuin viekin kohti astraalimytologiaa. Knut Tallqvist on eläinrataa selostaessaan huomioinut assyrologisen tähtikuvion rajakivessä. Olettaisin kyseessä olevan vuodenajan siirtymäajankohta, jossa talvi vaihtuu kevääksi ja uudeksi kasvukaudeksi. Koostamassani murrearkiston säläsanoissa on ryhmiteltynä kolmikannaksi sanat terna, liekkiö ja rahko. Niillä vastineensa aurinko, kuu ja tähdet. Yhtenä perusteena se, että Linnunrata on myös Milky Way eli maitotie. Kuviota voi tarkastella kaksoismorfologiana eli analogisena verrannollisena suhteena kahden systeemin välillä. Kansanuskomusten tasolla puhutaan ontologioista kulttuurinhaltijat ja luonnonhaltijat, viime mainitut jakautuvat kahteen alaryhmään veden ja metsänhaltijoiksi.

Mahikki esiintyy SKVR-korpuksen hakusanatuloksena 108 kertaa, ja kyseessä on maahisen lehmä ja pirunkaupat lehmänkaupat, eli epäilyttäviä sulle-mulle kauppoja. Tekoälyn mukaan Mahikki on vanha suomalainen kansankielen sana, joka tarkoittaa matikkalehmää eli lehmää, joka on usein mahona (kantamattomana). Sana esiintyy muun muassa suomalaisessa kansanrunoudessa ja vanhoissa teoksissa, kuten Kantelettaressa. Kuten edellä on osoitettu, pintatieto yleisoletuksineen ei riitä myto/metasemantiikalle. Ensiarveluni nimestä Mahikki kohdistui vedenemännän lehmien maihin nousuun, mutta koska siitä ei löytynyt mitään vihjeitä, totuus oli toinen. Nimi liittyy kyllä myyttisiin eläimiin, mutta manalaisten touhuihin.

Myyntiteema inkeriläisissä runoissa selittyy maaorjuudella. Köyhät taloudet möivät tai joutuivat myymään lapsiaan orjiksi ja palvelijoiksi rikkaammille talouksille. Allegorisesti runot viittaavat myös vähäiseen, mitättömään kauppahintaan myytävän arvoon nähden.

Lehmän nimenä Mahikkia ei tunneta, sen sijaan on tosin käytetty nimeä Herukki, jolla viitataan runsasmaitoiseen lypsävään. Lehmästä tulee lypsävä lehmä, kun se poikii. Heti poikimisen jälkeen heruvaa maitoa kutsutaan uudeksi maidoksi, raaka- tai pihkamaidoksi tai ternimaidoksi. Törni on vastalause johonkin tai paalun tai pollarin ympäri kiedottu köysi. Sanasälän annin mukaan TERNA oli haltija joka sai aikaan tauteja ja muuta pahaa. Esim. Terna se tuonkin on aikaan saanut, tuossa on sellainen terna. TERNI vuorostaan kiskoo jotain joka ei tahdo lähteä. Nykyperinteessäkin tunnetaan vielä tiernapojat eli tähtipojat, joulukuvaelmakulkue, joka kuljettaa rekvisiittana tähteä. Tierna tai terni ei kuitenkaan suoraan liittyy tähdistöön millään tavoin, mutta taivaalle pilviin kyllä, sillä keltareunaisia pilviä kutsutaan Ternikarva on vasikalla syntyessään ennen karvan kuivamista. Ternipilvi on uusi tasaisen paksu kellertävä pilvenlonkare taivaalla, joka harvoin kesti taivaalla. Sitä pidettiin tuulen ennustajana, jos ternepilven ilmestyessä ei tuullut, mutta noin neljän tunnin päästä alkoi tuulla yläilmoissa, niin pian tuli sade.

7.5.2 Ternimaito ja Mahikki

Lehmä alkaa tuottaa maitoa vasta poikimisen jälkeen. Maataloudessa puhuttiin talon vaurautta arvioitaessa, montako lypsävää talossa oli. Inkeriläisessä kansanrunoudessa maholehmä on ilmeisesti jotain täysin vastakkaista poikimattomalle lehmälle, sillä lukuisissa myyty tai lunastettava neito -teemaisissa runoissa emäntä pitää kiinni rakkaasta omaisuudestaan. Kun tytär pyytää lunastamaan hänet ryöstäjien käsistä, niin äiti vastaa luopuvansa mieluummin tyttärestä kuin hyvästä lypsylehmästään mahikista. Tästä tytär tuohtuu ja manaa lehmän, tuon ”mahon” maidon valuvaksi maahan ja ternimaidon sijasta maidon vetiseksi ja veriseksi, utareet verille. Tai vaihtoehtoisesti lehmä manataan ehtymään niin ettei maitoa tule lainkaan. Tauti toki oli voinut tulla lehmään myös noidan vihojen ja kateitten kautta Hiiden virrasta viskottuna, jolloin oli tärkeää tunnistaa taudin aiheuttajan olomuodot, joista yksi oli mahon lehmän maidon karva, eli ternimaidon keltainen ns. kermankeltainen. Ainakin Lemillä on sanottu maholehmän maidon olevan rasvaista ja sakeaa.

Mahikas on tarkoittanut myös pulleavatsaista, eli lihavaa tai kantavaa lehmää. Ilmarisen mainitaan olleen mahdikas, taitava takoja. Mahikas lehmä on ollut tuottava lypsylehmä, joka voitiin kostoksi sairastuttaa tai ehdyttää jopa parhaalla ruohoajalla. Tai lehmä kuoli vasikan synnytykseen loukatun, liian halvalla myydyn tai lunastamattoman neidon kirouksen vuoksi.

Lypsävä lehmä -teema on mainittu myös vienankarjalaisissa runotyypeissä a) Piennä paimenessa, b) Myyty neito ja c) Lunastettava neito -teemaisissa runoissa. Maholehmän mysteeri sisältää vielä muutamia muita kiinnostavia näkökohtia. Mahikki on tärkeä käsite yritettäessä tulkita sammon arvoitusta, koska yhtenä ainesosana oli maholehmän maitonen. Oliko kyseessä lehmän utareet nänneineen vai ternimaito? Paimenessa ollessa kohtaa tyttö ylkänsä, kosijansa, ostajansa, josta runoissa puhutaan vertauskuvallisesti karhuna, kun käytetään nimiä leveä mies, leviäkämmen tai yrkä. Suden syntyrunossa tapahtuma kertoo myyttisestä ajasta.

Manuhutar, maan emäntä
läksi pienenä paimenehen,
lapsena lammasten ajohon:
ajoi lehmänsä lehdolle,
hatasarvet haavikolle.
Yhtyi Yrkä karjahansa,
mies leviä lehmihinsä;
… sitten seuraa roisia puhetta SKVR VII3 loitsut 1295

Kosija rinnastetaan myös leveäpäiseksi lehmiin kiinni käyjäksi, joka kertoo paimentytölle, että hänet on myyty. Paimentyttö saattoi kohdata tiedonantajan myös manan majoilta paimenessa ollessaan. Osmotar nousi kosteikosta, Kalevatar kaskimaalta näöltään vähän kuollutta parempi, kalmalaista kaunihimpi ja ilmoitti tytön tulleen myydyksi hänelle.

Poikkeuksetta kauppahintana mainitaan äidin osuus maholehmänä, Mahikkina, mutta tämä oli pientä sen rinnalla, että isoäiti ”ämmö” sai jotain aivan erityistä, vaskimaljan, josta ei syöden syömiset loppuneet, eikä juomiset vähenneet hyvissäkään pidoissa. SKVR I2 1155. Myyttiseksi muuttuu myöskin maherolehmä, joka oli syömättä lihava, juottamatta korea. (SKVR I2 1157).

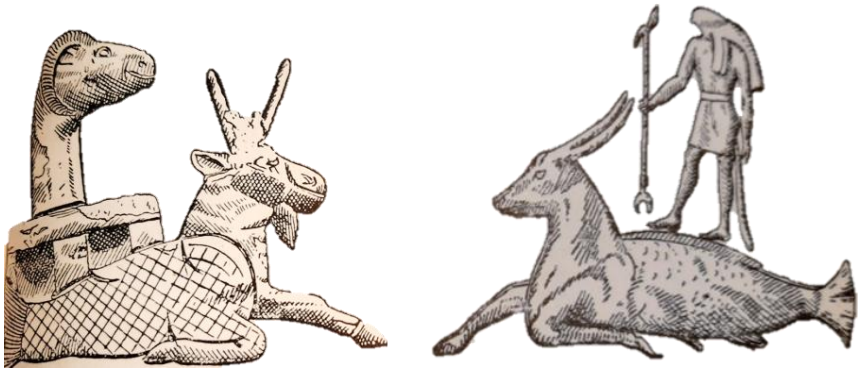
Myydyn neidon runot alkavat alkuepisodilla, jossa neitonen pyytää veljeltään palan maata viljeltäväksi. Hän ehtii kylvää siemenet ja on kitkemässä kasvimaataan, kun paikalle saapuu kosioväki ”peikomiehet”, jotka säälittelevät kitkijää, koska neitonen oli myyty miehelään perheen yksimielisellä päätöksellä, josta tyttö ei tiennyt mitään. Sulhasväkeä nimitettiin kauppamiehiksi, kaupanenkeleiksi, mikä tarkoittaa sulhasta ja puhemiestä.

Mystisempi versio ilmoittaa kaupasta pikkulinnun suulla, johon neitonen kepeästi kiroaa: Ole vaiti vanha poika! Vihdoin saadaan vihje, millaisesta mahtilehmästä on kyse. Lypsävä ei ollutkaan mikään aivan tavallinen nauta. Vaikka vihje on yksittäinen, niin on se silti merkittävä vihje, millaisesta erityisestä lehmästä Mahikissa on kyse. Kun tyttö kysyy, paljonko äiti vaati maksuksi morsiamen hintaa, saa hän vastauksen: - Emosi sai maahiivon lehmän. (SKVR IV2 1865) Kansanperinteessä on yleisempää kiertää vetehisen eli vesihiiden karja, mutta maahiivo viittaa selvästi manalaisen, maahisen karjaan. Toisintokin maahiivolle löytyy, kun maammo sai mahion lehmän. Mañervo on suomalaisittain kirjoitettuna Mannervo, joka sekin viittaa maaelementtiin, kun kuljetaan pitkin maita ja mantereita, kuten paimenessa olija -runoissa.

Mutta miksi tyttö suuttui ja kirosi maksuksi annetut annit? Toistuvasti runoissa vakuutetaan myydyn neidon sanoin kauppahinnan olevan yhtä tyhjän kanssa, joten hän kirosi saadut maksut, niistä ei onnea koituisi, vaikka kotiväki onnistuisikin pitämään saadut lahjukset. Isän orihevonen sortuisi sotatielle, äidin lehmä ehtyisi, ryhtyisi lypsämään verta tai kuolisi vasikoimiseen. Myös veljen ja siskon saama kauppahyöty osoittautuisi epäonnekkaaksi. Mutta kuten yksittäinen runonkerääjä on reunahuomautuksessa maininnut, mahikki ei ehkä lainkaan ole propri, vaan apellatiivi merkityksessä hyvä, mainio. Ja niin mainioksi saatu lypsylehmä äidin silmissä osoittautui, ettei hän halunnut luopua siitä lunnaina, vaikka tyttären onni oli kyseessä. Myydyn neidon ja lunastettavan neidon runoissa on kyse mammonan petollisuudesta ja viekoittelevuudesta.

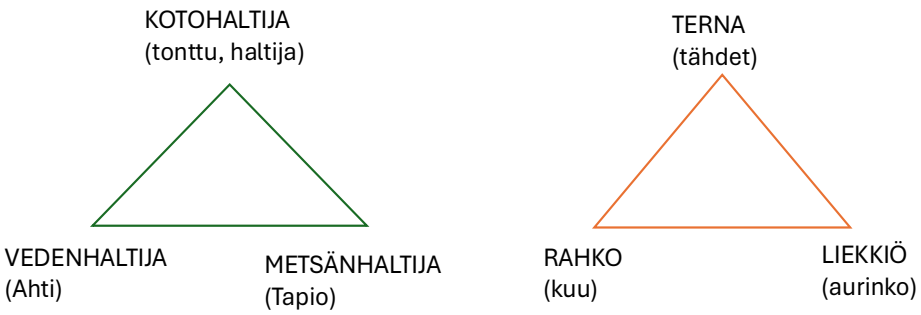
Ternan, ternin, tiernan ja ternen sanat ovat syrjähtämisiä lehmänmaidosta, sanat eivät kuulu sarjaan, mutta terna ja terni viittaavat myyttiseen aiheeseen kuten Mahikkikin. Olen suomalaisten myyttihahmojen kenttää kartoittaessani nimennyt monet hahmot jumalhaltijoiksi, koska on melko mielivaltaista nimetä jokin kansanperinteen myyttinen toimija jumalaksi, ja monilla haltijoilla on idolin luonne.

Kun kuviota tarkastellaan metasemanttisesti niin terna vie kuin viekin kohti astraalimytologiaa. Knut Tallqvist on eläinrataa selostaessaan huomioinut assyriologisen tätikuvion rajakivessä. Olettaisin kyseessä olevan vuodenajan siirtymäajankohta, jossa talvi vaihtuu keväälksi ja uudeksi kasvukaudeksi. Koostamassani murrearkiston säläsanoissa on ryhmiteltynä kolmikannaksi sanat terna, liekkiö ja rahko. Sanoilla on vastineensa sanoissa aurinko, kuu ja tähdet. Linnunrata on myös Milky Way eli maitotie, kreikaksi galaksi. Rajakivikuviota voi tarkastella kaksoismorfologiana eli analogisena verrannollisena suhteena kahden systeemin välillä. Kansanuskomusten tasolla puhutaan ontologioista kulttuurinhaltijat ja luonnonhaltijat.

Kuva 3. Vasemmalla kala-kauris ja vuohi, rajakivikuvio 1200 eKr. ja oikealla kauriskuvio, selässä haukanpäinen planeetta Mars; Denderan pyöreästä zodiakista.

Triadisuus ja symboliikka näkyy astrologisissa kuvioissa, kalat on veden symboli ja nivelmerkki tulisen oinaan, kevään ja lämmön merkin kanssa, kalaa edeltää maamerkki kauris ja talviaika. Oikean puoleisessa kuvassa tulielementti on kuvattu planeettahaltija Marsin muotoisena, vasemmalla eläintoteemin kautta. Kuvio kertoo vuodenajasta, kun talvi vaihtuu kevääksi, kurjuus ja puute kasvuksi. Ikivanha symboliikka on sovellettavissa mytosemanttisesti hieman paradoksisella tavalla. Myyttisiin tähtikorkeuksiin päästään sanasälän kautta ja kansan-uskomusten tasoon alan kirjallisuuden ja tutkimuksen kautta. Selkeyden vuoksi nimeän kulttuurihaltijan seuraavassa kuviossa kotohaltijaksi. Nimike kattaa monet talouden piirissä toimivat haltijat. Näennäisesti ja kronotooppisesti toisistaan kaukana olevat kulttuurit ovat pohtineet periaatteessa samaa aihetta, hedelmällisyyttä hieman eri kuvastoin. Suomalainen mytologia on ilmaissut käsityksiään runouden keinoin, kaldealaiset kuvasymbolein. Suomessa tuli ja tuuli ovat samankaltaisia sanoja. Lounatuuli tuo kevään ja auringon lämmön.

Kuva 4. Kaksoismorfologia uskomusten ja mytologisten sanojen välillä.

Elementteihin suhteutettuna symboliikka on seuraava.

Rahko (kuu) <-> vesi – vedenhaltija
Liekkiö (aurinko) <-> maa – metsänhaltija
Terna (tähdet) <-> ihminen – kotohaltija.

Ei suomalainenkaan mytologia aivan vailla fiktiivistä kuvastoa ole. Pohjoiset myytit yhdistävät Runtamaksen hahmossa karhun ja naisen hahmon, metsäsuomalaisten Hepleijaa näkin ja naisen hahmon ja merkillinen sana silppa kertoo mm. karhusta ja puuhun kiipeämisen taidosta, joka koskee muitakin metsäneläimiä kuin karhu (ursus arctos). Runoissa lehmässä kiinnostaa maidontuotanto hedelmällisyyden symbolina, naisessa rinnat, miehessä penis, joka esiintyy suomalais-mytologiassa ja kansanuskossa lähinnä mulkkukivinä tunnettuina palvoskivinä.

Ternan, ternin, tiernan ja ternen sanat ovat syrjähtämisiä lehmänmaidosta, sanat eivät kuulu sarjaan, mutta terna ja terni viittaavat myyttiseen aiheeseen kuten Mahikkikin. Harvassa ovat runot, jotka yhdistävät taivaanvalot tai tähdet ternimaidon kanssa, mutta runossa SKVR VI2 6033 on selvä viittaus ternimaidosta votiivilahjana.

Tee pouta, pohjosen Jumala,
Elikkä etelän eukko!
Kuka ennen ennättää,
Sille metsästä tarttuu
velli keitetään,
Maholehmä lypsetään
ja maitorieska tehdään.

Mahikki ja maholehmä ovat kaksi eri asiaa, vaikkakin merkitykset ovat sekoittuneet toisiinsa. Sampo pysyy kestoarvoituksena niin kauan kuin pysyy paradoksikin maholehmän maitosesta, joka hätäisesti ajatellen on kantamattoman (hedelmättömän) lehmän maitoa. Asia muuttuu ymmärrettävämmäksi, jos maitonen ymmärretään uhrilahjaksi taivaanvaloille. Ruis- ja ohra-jauhoista maitoon tai piimään leivottu ja kaalinlehdellä paistettu leipä on maitonen. Myös terni-maidosta tehtyä uunijuustoa uhrattiin haltiapuulle. Mahiolehmä voi näissä säkeissä rinnastua Mahikkiin, mutta jos säkeessä sanotaan maholehmän joutavan makkaroiksi, niin kyse on poikimattomasta lehmästä. Mahikki on toista maata, Kultaneidon runossa kerrotaan, miten sepän onnistui takoa lehmä, johon takoja ei ollut lainkaan tyytyväinen, mutta äidin onnistui tehdä takomuksesta lypsävä Mahike maitoa antamaan.

7.6 Vedenhaltijat, perinnelaji L

Vesielementti on suomalaisen mytologian keskeisin elementti, koska Kalevalan pääsankarina toimii Väinämöinen, jonka nimen etymologia viittaa vedenemoon eli hylkeeseen, nahtiin, ahtiin. Kansanuskoa on viehättänyt myös näkki, jolla on houkutteleva puolensa soiton opettajana ja uhkaava lapsia veteen hukuttavana olentona. Ahdilla on valtakuntansa Väinölässä, jossa Väinön tyttäret, merenneidot ja muut vesielävät asuvat. Vesi ja tuli ovat myyttisen puheen arkkielementit, ja niin on suomalaisessakin mytologiassa. Tulen syntytarussa vedenkoira hauki nieli tulikipunan, mutta hauki oli myös aikojen alussa nielemässä kosmisia aineksia, kun Väinön ajelehtiessa hänen polvensa päällä pesivä sotka menetti munansa aalloille, ja särkyneistä munista syntyi kosmos. Vesi on ollut parannustoimissa vanhin voiteista, mutta varsinainen voimavesi ”vanha vesi” on suomalaisille ollut viina pitojuomana ja tietäjän kristallipallona. Veden pinnasta on nähty vaivan syyt ja muut syylliset.

7.6.1 Ahti, luontomyteemi

Vesi on suomalaisen maaston keskeinen elementti, koska Suomessa on runsaasti vesistöjä, jokia, järviä, soita. Lisäksi pohjoisen ilmaston maassa on selkeästi toisistaan erottuvat neljä vuodenaikaa, jossa veden olomuodon muutos konkretisoituu lumeksi ja jääksi pakkasen myötä. Vuorovesi-ilmiö ei ole kovin voimakas, mutta mytologia silti tuntee kuuttaren ja kuun, jonka nimitys tulee ihrasta, eläinten rasvasta.

Veden ja jään synnyt tunnetaan, mutta keskeistä suomalaisessa luonnossa, luontiossa on saunan merkitys, veden ja lämmön yhdistelmä, jossa suomalainen sauna-rituaalissaan ikään kuin syntyy aina uudelleen, uusiutuu kuin kuu. Vesi ei ole vain kylmää ja jäätä, se voi olla myös kiehuvan kuumaa, siksi on sanat myös kiehuva veden vammalle, jossa todetaan Auterettren sukupuu.

Löylypoika Auterinen
Auterettaren tekemä
sekä puusta, jotta veestä
jotta kiukaan kivistä
Hiki vanhan väinämöisen
Henki nuoren joukahaan
Maarian makea maito
Mesileipä lemmingäisen.

Nesteet voivat esiintyä monessa muussakin muodossa kuin H_2O muodossa. Skandinaavinen runous ja saagat viljelevät tehokeinona kenninkejä, mutta osataan sitä Suomessakin. Joskus vain myyttiset kytkennät ihmetyttävät. kuten runonäytteessä Ismärättärestä, Tuonen tyttärestä, joka teki tuonen tupaa hiestä ja veden vaahdosta: ihon kuohua kokosi /veden vaahtoa vanutti.

> Ahtonen ajattelevi,
> Piru neuvoa pitävi,
> Rannan kärhä käänteleiksen: **SKVR I4 357. JR Kainuu**
> (Ahtonen ajattelee, piru pohtii, vaahtopää vatvoo.)

> Kemp´ on tästä viestin viö
> Suuren hiiren tyttärille,
> Merihuoran vunukoille?
> Jänöi tästä viestin viö. **SKVR II 50**
> (Kuka veisi viesti kuolemasta suuren Hiiden tyttärille, merihuoran lapsille? Hirvi tästä viestin vie.)

Runonäytteet osoittavat yksittäisten sanojen ymmärtämisen merkityksen, jossa erilaiset sanakirjat voivat auttaa. Ahtosen luotettavimmat selitteet löytyvät Elias Lönnrotin laatimasta ruotsalais-suomalaisesta sanakirjasta, josta olen laatinut myyttisten käsitteiden koosteen Myyttiset nimet, joka alun perin on Kielastajan – Supisuomalaisen mytologian liite. Sen mukaan Ahtolaisen nimimuodot ovat vaihdelleet.

ahdikkainen = ahikainen; ahikainen = ahtolainen;
ahdotar = (ahto) ahdon eli ahton puoliso.
ahdotar = ahotar, ahdon puoliso
ahkolainen = ahtolainen

Ilman sanasemanttista kompetenssia ei voi ymmärtää, miksi runonäytteessä on rinnastettu ahtolainen, piru ja rannan kärhä, vielä vähemmän avautuu rinnastukset ajattelemisesta ja neuvon pidosta kääntyilemiseen. Jotta voisi tulkita oikein rannan kärhän kääntyilemisessä päädytään useampaankin mahdollisuuteen sen mukaan tulkitaanko kärhä joukoksi, ryhmäksi vai vaahtopäiseksi aalloksi. Liiaksi mytologiatulkinnoissa on huomioitu tekijöiden ja hahmojen nimiä, vähemmälle huomiolle ovat jääneet itse teot ja tekemiset eli teonsanat. Huolimatta siitä, onko rannan kärhä tulkittava aallokoksi vai vaahtopäisiksi laineiksi, merkitys kiteytyy kääntyilemiseen, siis edestakaiseen liikkeeseen, vellomiseen. Jäljelle jää synkronointi kahteen edelliseen tekemiseen. Mitä tekemistä vellomisella on ajatteluun. Vastaus on synonyymeissä velloa ja vatvoa ovat mielenliikettä, ruminointia, jossa ajatus kiertää kehää, edestakaista liikettä.

Syväsemanttisesti voidaan tulkita veden aaltoilun olleen muinaissuomalaisille elävän olennon, vedenhaltijan ajattelua sekä lisäksi Ahtonen on lajiltaan vesipiru, vesihiisi. Toinen runonäyte vahvistaa vesihiiden olemukseksi merihuoran, joka on toisista yhteyksistä pääteltävissä Näkiksi, vesipiruksi.

Tämän teoksen otsikkona on säläsanat mytologian avaimena, joten tarkastelen Ahtolaista tältä kannalta. Edellä on jo mytologinen sanakooste sanakirjan mukaan, mutta mitä ilmenee säläsanakoosteistani. Sitä ennen katsaus ensyklopedioiden ja tesaurusten suhteesta. Suomalaisen mytologian perusteoksesta on tehty lukuisia selitysoppaita ja sanakirjoja. Sanakirjoista mainittakoon Raimo Jussilan Kalevalan sanat, jossa on Kalevalakorpuksen sanat on selitetty tarkasti. Risto Pulkkinen on laatinut kansanuskosta sekä selittävän käsikirjan että sanakirjan uskomuksellisista sanoista. Sanakirjat ovat aakkostettuja ja melko pinnallisesti laadittuja sanakokoelmia, käsikirjat ovat yleensä jollain tavoin teemallisia ja aihepiiriä syventäviä.

Sanakirja	**Käsikirja**
aakkosellinen	teemallinen
Suomalaisen kansanuskon sanakirja	Suomalainen kansanusko-samaaneista saunatonttuihin
Ahti, Ahtola, näkki	Metsän ja veden jumaluudet

Molemmat tietokirjat sisältävät suuren määrän vakiintunutta tietoa, mutta jotta tiedosta täysmääräisesti hyötyisi, on tiedettävä sekä teemalliset asiayhteydet, että hahmoihin ja käsitteisiin liittyvät asianhaarat. Mytosemantiikkaan tarvitaan vielä enemmän eli kansanomaiset käsitykset, vernakulaarit tulkinnat. Yksi tällainen termi säläsanoissa on rehko, joka mainitaan näkin eli vesipiru synonyymiksi. Rehkoa ei mainita Pulkkisen teoksissa. Rehko on näkin eli vesipirun synonyymi.

Aloitin jättiurakkani vuonna 2002 kartoittamalla erilaisista mytologista sanastoa selittävistä opaskirjoista ja sanastoista, kuten Kalevalalipas tai Helppohintaisen Kalevalan sanaselityksistä. Kalevalassa Ahtola asuvi, neidot Vellamon venyvi; Ahto on aaltojen kuningas, veden isäntä. Ahto aaltoja asetti, Vellamo veden väkeä, koska hän oli aaltojen isäntä, satahaudan hallitsija. Ahtolaisella alias Ahtolla on vedessä aarteita, joista se ei helposti luovu.

Alan auktoriteettien selitykset muodostuvat herkästi indoktrinaatioksi, luotettavaksi tiedoksi, jota ei kyseenalaisteta. Tällainen on mm. Kalevala-lippaan käsitys siitä, että Elias Lönnrot keksi Ahtolan. Tämä ei pidä paikkaansa, joskin todentaminen olisi ollut ennen nettihakuja hieman hankalaa, koska todisteet Ahtolan käytöstä löytyvät julkaisemattomien runojen kokoelmasta, mutta suomen murteiden sanakirjan nettiversiossa on maininta Ahtolasta, ja sillä merkitykset, joissa Ahtolaan eli järveen pudotaan ja jossa Ahtolan kuningas on järvenneito. Hevoset saattoivat hukkua Ahtolaan. Yleiskielessä tunnetaan ahtojää, jäät jotka rospuuttoaikaan kasaantuvat rannalle. Hukkumiseen liittyy seuraavat laulun sanatkin.

Oi virta sä vieno vie terveiseni
Vie isälle äidille veljelleni
Ja sano että Ahtolan helmoihin
Surusta yksi jo kiirehtii pois. JR 01689

Tai:
…kosken kuumassa kuohussa
juur jossa sen juoksu suorin
on päällä vaahtinen vaippansa
yks Ahtolan neito nuorin
mi vellamon karjoja paimentaa
jo koskehen katsastaa. JR 10030

Vaan kosken kuumassa kuohussa,
jossa se juoksu on suurin.
On päällä vaahtosen vaippansa,
Yks ahtolan neitonen nuorin.
Hän vellamon karjoja paimentaa,
ja koskien kuohuja katsahtaa.JR 84519

Tai jonkinlainen muistuma näkin ja Hepleijaan yhdistelmästä, jossa mainitaan riippurinnat.

… Ahtolas on asuntoni
vedenimmet ilonani
jos sä poika turhamainen
tuntisit Ahtolan asunnot
veden immet nähdä saisit
niin et puhuis Eedenistä
etkä Herran enkeleistä

Poika: Kyllä äiti ennen kertoi
veden impien olosta
sanoi niiden niemen päihin
rantakiville kohoavan
hapsiansa harjaamahan
palmikoitaan punomahan
siitä pojan nähtyänsä
putkahtavan veden alle.

Jos ne impesi ihanat
veden neiot näytät mulle
suot mun hetken katsellakin
sekä koittaa palmikoita
niin en puhu Eedenistä
enkä Herran enkeleistä

Ahti: Nytpä aaltoni asetan
liennyttelen laineheni
lakkaa tuuli työntämästä
meren vettä vääntämästä
niin et impeni ihanat
veden neiot poika näkee
nouse impeni ihanin
kultahapsi harjun päähän

polvelle poikapolosen
Poika: Elä tule vedenneito
riippurinta rinnalleni… JR 79997
Syöjättären rintasolki
Pääpuikko Panulan neion
Ahtolaisen aian vitas
Virolaisen viirin varsi
Ruotolaisen ruoskan kieli
paitolaisen paian nauha jr 84540

Viime mainitussa näytteessä ahtolainen on muuttunut maan ahdoksi, sisiliskoksi, mutta alun perin ahtolainen esiintyy käärmeen syntyrunoissa. Sanasälässä väitetäänkin Ahdin olevan käärmeiden haltija. Ahtolaa on väitetty Lönnrotin keksinnöksi, mikä ei ole totta, mutta Lönnrotin sanakirjassa esiintyy paikka Vellola Vellamon vetisen neidon asuinalueena. Myyttiset topokset voivat antaa vihjeitä tulkintoihin, joten kannattaa tarkistaa, löytykö Kalevalasta tai SKVR-korpuksesta Vellolaa. Asiaa voi mutkistaa sekin, että vello on synonyymi veljelle eli vaikka Vellolasta puhuttaisiinkin, se ei ehkä liity veteen. Oletuksen mukaisesti Velloilaa ei ole SKVR -korpuksessa, mutta sen sijaan on adjektiiviattribuutti vellova. "Miten on mieli miekkoisien, autuaallisten ajatus?

Niinp' on mieli miekkoisien, autuaallisten ajatus,
kuin on vellova vetonen eli aalto altahassa.
Mitenpä poloisten mieli, kuten allien ajatus?
Niinpä on poloisten mieli, niinpä allien ajatus,
kuin on hanki harjun alla, vesi kaivossa syvässä. UK 4. ru)

Siinä lieto Lemminkäinen muisti muutaman sanansa
korvalla tulisen kosken, pyhän virran pyörtehessä.
Sanovi sanalla tuolla, lausui tuolla lausehella:
"Heitä, koski, kuohuminen, vesi vankka, vellominen!
Kosken tyttö, kuohuneiti! Istuite kihokivelle,
kihopaaelle paneite! Sylin aaltoja aseta,
käsin kääri käppyröitä, kourin kuohuja kohenna,
jottei riusko rinnoillemme eikä päällemme päräjä!

"Akka aaltojen-alainen, vaimo kuohun-korvallinen!
Nouse kourin kuohun päälle, yksin aallollen ylene
kuohuja kokoamahan, vaahtipäitä vaalimahan,
jottei syytöintä syseä, viatointa vierettele! (UK 40. ru)

Pyritähän, pyyetähän, ve'etähän, vellotahan
nurin nuotta potketahan, väärin veetähän apaja:
ei saa'a sitä kaloa, kuta kilvoin pyyetähän. (UK 47. ru)

SKVR- ja JR-korpuksessa on laihempi tulos, sillä vello esiintyy siellä veljen ominaisuudessa, mutta kaivovesi näihinkin runoihin liittyy ja paha mieli soimasanojen tähden. Kalevalan suosittuja pääteemoja on hukkuminen, josta kerrotaan Ainon ja Lemminkäisen tarinoissa. Aino on Lönnrotin muodostama hahmo, mutta nimen alkuperä selittyy korpuksen runossa, joka on tyypitelty sarjaan ”Vesitielle kadonnut neito”.

Aino tytti, ainoa neiti
Läksi veden kannantahan,
Otti korvon olallansa,
Kauhan käsivarrelleen:
Jo on kaivo kuivahtanut,
Tinapohja tilkahtanut,
Vasket laidoilla valuneet,
Lehti päälle langennut…. SKVR I2 1202 yk.

Runoviitteessä kerrotaan ainon tarkoittavan yhtä ainoaa, aino on siis Lönnrotin hahmolle antama propri. Ei vain uimarit huku, myös vesitiellä veneillä liikkujat voivat hukkua, kuten monet hukkuneiden muistomerkit hautausmailla osoittavat. Hukkumiskuolema on yksi manalan neidon hyväksymistä kuolinsyistä, kun hän kuvailee hukkumalla kuolleen ilmiasua Väinämöiselle.

Vaka vanha Väinämöinen sanan virkkoi, noin nimesi:
"Vesi sai minun Manalle, aalto toi on Tuonelahan."

Lyhykäinen Tuonen tytti, matala Manalan neiti,
sanan virkkoi, noin nimesi: "Ymmärrän valehtelijan!
Jos vesi Manalle saisi, aalto toisi Tuonelahan,
vesin vaattehet valuisi, helmasi herahteleisi. (UK 16. ru)

Kuten on osoittautunut, tietokin voi hukkua ajan virtaan!

7.6.2 Näkki

Vesihiisistä kerrotaan hurjia tarinoita kuten Kummi-Lienan tarina.
- Tapaturmaisesti mereen putosi nainen nimeltä Kummi-Leinä ja hän oli elossa meren pohjassa kuusi vuorokautta. Suuret kalat olivat syöneet jaloista ja käsivarsista paksummat lihat. Mutta mainittu henkilö oli ollut kuin köysiin sidottu eikä voinut mitään kohtaa liikuttaa edes kaloja pois ajaakseen. Kummi-Liena oli kertonut, että hän kuuli kuin naaraajat, jotka

olivat kohdalla monta kertaa sekä kaikki heidän puheensa, kun sanoivat, että näillä paikoin sen pitäisi olla. Syvyyden vuoksi ei naarauskoukku yltänyt, eikä hukkunut itse voinut antaa mitään merkkiä itsestään. Ahkerien ponnistusten jälkeen saatiin kuitenkin Liena ylös hengissä ja eli vielä pitkän aikaa. Jääski. /Viite[12] /

- Laukkalanjärvessä Jääsken pitäjässä oli erään talon väki nähnyt ”veehaltija”, ”näkin”. ”Näkk” oli ”naise mukane”, päässä pitkä tukka. Nähtiin, kun se istui järven luodolla ja kampasi tukkaansa. Talon renki oli silloin kerran tuumannut: ”Ku ois ampuu paukahuttaa!” Mutta siihen näkki sanoi järvestä: ”Rengil on rengi miel”, ja pulahti järveen. /Viite[13] /

Kaivossa oleva näkki oli vedennäkin kaltainen, sillä se saattoi vetää lapsen tukasta kaivoon, jos lapsella oli täitä päässään. Tällaisessa tapauksessa kaivonnäkkiä toisinaan nimitettiin Koukoksi. Vedennäkki oli uhka uimareille, koska se saattoi näyttäytyä monessa muodossa. Uhkaa torjuttiin kiroamalla ja sylkemällä. Suojautumiskeinona käytettiin myös kivien heittämistä joko vedestä maalle tai maalta veteen mentäessä. Lastenleikkinä näkinkengän heitto on jatkumoa tästä varokeinosta. Näkinkenkä on leikkiperinne, jossa sileää pientä kiveä yritetään saada pomppaamaan mahdollisimman monta kerta veden pinnasta. Jokainen kimmokohta vedenpinnassa muodostaa ikään kuin tuikin, aaltoilevat renkaat osumakohtaan, mikä muistuttaa ilmiönä kalan tuottamaa rengasta vedenpinnassa.

Näkistä vanhemmat ihmiset kertoivat varoitustarinaa. Ei saanut mennä ukkosilmalla uimaan, sillä järvennäkki saattoi silloin käydä jalkaan kiinni ja vetää pohjaan. Näkkiä lyyliteltiin ja sille annettiin uhrilahjoja, mutta lapset saattoiva myös kiusata näkkiä huutelemalla pois rannasta juostessa: Näkki, näkki nännis näkyy. Myyttisten sanojen listauksesta selviää näkkiä nimitetyn myös nätiksi, joka viittaa jättiläiseen tai somuuteen. Koska vedenhaltijan nimityksiin kuuluu vesihiisi, ja hiisi on jättiläisen,

[12] KT 162 Utriainen Ida 1938
[13] Rautjärvi Pennane O 1576 9141 < Esko Kivieri 78 v s Rautjärven (ent. Kirvun) Lankilassa.

Kalevan poika, niin muistuma tullee tästä. Lyhyesti Lönnrotin sanakirjaselityksessä näkki on vedenhaltija, joka väijyy vedessä lapsia hukuttaakseen uimareita. Näkki on vedenhaltijan vaarallinen puoli.

Ukkonen vihaa ja tappaa näkkejä; näkiksi muuttuivat äidin veteen heittämät lapset, itsensä hukuttajat ja näkkien upottamat. Lumme, tuo havumetsävyöhykkeen lotus (Nymphaea alba) on kansanomaiselta nimeltään näkkilö tai näkinlehti. Näkinkengstä sanotaan: Ympyriäinen kuin larin (tontun) neula. Myyttisten sanojen muut vesioliot ovat:

ruokorinta = vellamo veden emäntä
ruokoäijä = vedenhaltija, näkki
veden emoinen eli veden emä = ajoi kalat verkkoihin ja nuottiin sama kuin veen eli vein emäntä.
vedenemäntä = vedenjumalan ahdon puoliso
vedenhaltia = vesihaltia
vedenisäntä = vedenhaltia
vedenkunigas = vedenhaltia
vedenneito = najadi
vedenpiru = näkki
vellamo = merenjumala ahdin puoliso; veden haltijatar
vellimo = vellimys = vellamo
verinakki = verenhimoinen näkki
verinäkki = tuonen tyttö
nik nekke = näkki; soutelemaan lähdettäessä sitä vastaan voi suojautua heittämällä kolmesti vettä rannalle lappalaisten näkki näyttäytyy myrskyn tai muun onnettomuuden edellä joskus köysivyyhtenä tai kaatuneena veneenä
skunka = näkki, mörkö; uskomusolento lapsenpelottelu.

Vellolan väkeä on SKVR-korpuksesta turha hakea, mutta vielä on Vellamo katsastamatta. Ahti ja Vellamo ovat keskeiset kalastusonnen tuojat ja kalakannan haltijat. Ensin kartoitus Kalevalan Vellamo- ja Ahti-käsityksistä. Kun Väinämöinen oli menettänyt Joukahaisen siskon aaltoihin, tiedusteli hän rannalla ahdistuneena samaani Untamolta Ahtolan väestä, ja koska kyse ahdistavasta, suorastaan kuolemanvakavasta asiasta, on runossa Vellamo-säettä käytetty kolme kertaa:

Astui huollen, huokaellen, syämellä synkeällä
rannalle meren sinisen. Sanan virkkoi, noin nimesi:
"Sano nyt, Untamo, unesi, maku'usi, maan venyjä:
missä Ahtola asuvi, neiot Vellamon venyvi?"

Sanoipa Untamo unensa, maku'unsa maan venyjä:
"Tuolla Ahtola asuvi, neiot Vellamon venyvi:
nenässä utuisen niemen, päässä saaren terhenisen
alla aaltojen syvien, päällä mustien mutien.

"Siellä Ahtola asuvi, neiot Vellamon venyvi
pikkuisessa pirttisessä, kamarissa kaitaisessa,
kiven kirjavan kylessä, paaen paksun kainalossa." (UK 5. ru)

Väinämöisen ei onnistut pyydystää kalaksi muuttunutta Ainoa, tuota Ahon lasta ainukaista, Vellamon vetistä neitoa, veden viimeistä tytärtä, jota hän oli odottanut koko ikänsä.

Siinä vanha Väinämöinen itse tuon sanoiksi virkki:
"Vellamo, ve'en emäntä, ve'en eukko ruokorinta!
Tules paian muuttelohon, vaattehen vajehtelohon!
Sinull' on rytinen paita, merenvaahtivaippa päällä,
tuulen tyttären tekemä, Aallottaren antelema:
minä annan liinapaian, panen aivan aivinaisen;
se on Kuuttaren kutoma, Päivättären kehreämä.

"Ahto, aaltojen isäntä, satahauan hallitsija!
Ota virpi viittä syltä, salko seitsentä tapoa,
jolla selät seuruelet, meren pohjat meuruelet,
nostat ruotaisen romuen, kaiotat kalaisen karjan
tämän nuotan nostimille, satalauan laskimille,
kalaisista kaartehista, lohisista loukeroista,
suurilta selän navoilta, synkiltä syvänteiltä,
päivän paistamattomilta, hiekan hieromattomilta!" (UK 48. ru)

Aaltoihin, Ahtolaan hukkui myös sampo ja kantele. Kalevalassa kerrotaan kanteleen pudonneen kovassa myrskyssä ja aallokossa Ahtolaan Vellamon väen iloksi sen jälkeen kun Ahto ja Ahton lapset havaitsivat kanteleen kellunnan laineilla. Ahtoa ja Vellamoa pyydetään asettamaan aaltoja, tyynnyttämään myrsky. Kallis aarre, kantele oli jo menetetty, minkä Väinämöinen valittaen totesi Ilmariselle. Ilo oli iäksi mennyt kalaiseen kartanoon, lohiseen louhikkoon meren hauta haltijoille, Vellamon ikiväelle, eikä Ahto anna sitä takaisin ikäpäivänä.

7.6.3 Vedestä tarttuu

Vedestä tarttunut kalma jos on saanut olla kolme
vuotta, niin siihen on tarttunut muita riesoja lisäksi: kiroja, hevoskalma, metsän nenä yms., niin tartunnainen on voinut sinä aikana muuttua kalmakoiksi, joka ei lähde kuin saunottamalla. Sauna lämmitetään ukkosen särkemillä, tuulen kaatamilla ja veden kuljettamilla ajopuilla sekä hautausmaalta otetuilla ruumisarkun laudan palasillaa.

Vasta tehdään yhdeksän eri puun oksista. Vettä otetaan koskesta, jotta saadaan veden haltiaväki avuksi. Vesi otetaan kosken alta, jossa vaahtokuplat pyörivät myötä-päivään. Vuollaan hopeaa siihen pyörteeseen ja loihditaan veden nenä sanoilla.

Tuonne minä sinut manaan
Aavalle meren selälle,
Jossa sorsat soutelevat,
Tavit talvea pitävät,
Kesälinnut keppuroivat.

Parantamisriitin kaavassa tehdään ensin diagnoosi sairaudesta tiedustelemalla mistä tauti on tarttunut. Kun tämä on saatu selville parannustoimet sovitetaan taudin mukaan. Jos tauti on osittain omaa syytä, varomattomuutta tai tahatonta haltijan loukkaamista, käytetään hyvittelysanoja ja kohteliasta tervehtimistä, mutta jos tauti on nostettu tai ihan syyttä suotta tarttunut, on puheen sävy aivan toinen. Kalma parannetaan loitsien ja monimutkaisten taikakeinojen avulla kuten runo-otteet sen kuvaavat. Lopuksi kalmatartunta palautetaan lähtökohtaansa, hiiteen tai kaivoon tai kirkkomaahan, milloin minnekin.

Edellä on jo ilmennyt puutunnaisen olevan astetta pahempi tartunnainen monivaiva ja parannuskeinot sen mukaiset. Rikonnainen sen sijaan on rajatun taudin tartunnaistyyppi. Helposti puutunnainenkin joskus saatiin manattua pois, jos saatiin hautaamisessa käytetty multalapio käyttöön. Vaikka rikonnainen oli helpohko kalmatauti parannettavaksi, vaati sekin erityismenettelyn. Rikonnaisen parantamisriitissä täytyi tehdä tarvittavat kiertämiset, taottiin sairaan vasemmalla jalalla maata kolme kertaa ja sanottiin: Mene kalma kankaaseen, / someroon hienosormi, / perkele pyhään maahan! Tämän jälkeen sairas pujotetaan punaisesta lankarenkaasta läpi ja lepästä tehty ihmiskuva kääritään sillä langalla. Oletettavasti tämä

leppäpoika haudattiin sitten maahan, ja näin palautettiin kalma lähettäjälleen tai lähtöpaikkaa, vaikka sitä ei tarina kerro.

Kalmatauteja ja niiden parannuskeinoja oli lukuisia, joskin kylvetys oli yksi yleisimmistä terveeksi tekemisen riiteistä. Tietäjä kutsumanimeltä Nilkku-Suutari kylvetti sairaita, roiski ja keitti vedet. Metsästä hän haki yhdeksän laisia aineita: muurahaiskekoa, männynkerkkiä, vaivaisenvarpua, kanervaa, kuolleenkouraa, kuusen kerkkiä ja käpyjä, pihlajan-, koivun- ja lepänlehtiä. Pataan veteen ne pantiin ja rautakepillä sekoitettiin väkevähajuinen yrttikeitos. Siihen Nilkku-Suutari kastoi vihtaa ja sillä kylvetti ja samalla karjahteli hammasta purren ja loihti:

Maan uuhi, metsänneiti,
Kukas sinun on tähän käskenyt
Ristittyä rikkomaan, kastettua kalvamaan?
Onko tässä koiran kalma,
Kissan kalma, konin kalma?
Mene Hiisi helvettiin,
Paha maillesi pakene,
Jos olet maasta tahi merestä tahi metsästä!
Ota hiidestä hyvä hevonen,
Helvetistä valittu varsa!
Aja sillä yli yhdeksän meren,
Yli puolen kymmenettä,
Yli vuorten tunturien!
Mene Lapin laajahan kylähän,
Kolmikantahan kovahan,
Tunturien korkeimmalle kukkulalle… SKVR XII2 5396

Vaikka taioissa yleisesti käytettiin kalman väen edustajana ruumiiden luita, niin tässä tapauksessa keitoksen kalmankoura ei viittaa luihin, vaan saniaiskasviin, todennäköisesti sananjalkaan Eupteris aquilina. Kuolleenkouran murresana-variantteja ovat kuolemankoura, kuolemanruoho, kuolemanvuode, kuolleenlapa, kuolleenvuode, kuolonkoura.

Silmät ja katsominen ovat erityistapaus kalmataudeissa, johtunee samaistuksista silmäämisen tai pahan silmän kanssa. Uskottiin tietäjän ruumissaaton olevan riski muille tiellä kulkijoille. Tarina pokoiniekan eli tietäjän hautajaissaatosta varoittaa vastaantulijaa katsomasta saattojoukkoa. Piti katsoa sivulle ja joukon perään sai katsoa. Jos katsoi vastaantulijoita, sai silmänsä kipeiksi, ne hinkkautuivat. Silmät piti pestä vedellä, niin ettei vettä valu maahan, ja pestessä sanottiin:

Mene kalma, karsinaan, / Kylmä, kylmä kylää, / Alla kylmän kynnyshirren, / Alla kauhean katajan!
Kolme kertaa toistettiin ja lopuksi lisättiin sanat:
Karvoista isokapehen (mieshenkilö)
Emontuoman ruumihsta,
Vaimon kantaman ihosta,
Vaivaisesta vartalosta.
Naishenkilö sanoo:
Karvoista emokapehen.
Sitten pesuvesi kaadetaan kolmen tien risteykseen.

Kummallisia kalmoja ovat kaatumataudin eli langettajataudin synty, hirven kalma ja hevoskalma eli niukahdukset. Langettajataudissa on kolmen hengettären vaikutusvoimaa: kalman, vesihiiden, ja metsännenän. Kalma luopuu lupauksella, vesihiisi lahjomalla, metsä samoin, jos kalma on puuttuneet säikähdyksestä. Mutta jos vaiva on tehty eli syötetty ja juotettu, silloin on tiedusteltava taudin synty. Monissa tartunnaisloitsuissa viitataan hiiteen, Hirvisillä -leikissä puhutaan elämän kalmasta. Hirvi tunnetaan perinteessä kuolinsanomien tuojana.

Tässä on käynyt elämän kalma
Tämän vuotta, toisen vuotta
Ja kaiken menneen vuotta,
Syönyt on ryynit, pippurimarjat
Ja kaikki makeat marjat.

Hiiden ja kalman rinnastaminen johtunee kalmistojen sijainnista hiisilehdoissa, Vienassa kalmistot tyypillisesti ovat olleet kuusikossa.

8. Kalma , perinnelaji C

Kuolema herättää suuria tunteita, surua ja ikävää. Lähestys kalmaa ja kalmarunoutta poikkeuksellisesta näkökulmasta, tunteen kuvajaisena. Kuoleman teema on keskeinen aihe kansanrunoudessa. Kalevalasta tunnetaan maailmalla parhaiten Kullervon taru, jossa kerrotaan kahden nuoren itsemurhasta syyllisyyden taakan alla. Loitsurunous kertoo kalmamagiasta noita-toimena mm. ruumiinmultien ja luiden käyttönä taikatoimissa tai miehenkuvina, joka muistuttaa woodoo-magiaa, ja jonka vakiokysymys on ”kitumaanko vai kuolemaanko?”. Ikävä, masennus ja apeutuminen tuottavat kuolemisen toiveita ja/tai kuolleen tapaamisen toivomista tyyliin ”Jos mun tuttuni tulisi”. Kalmolaisia, kalman lajeja on montaa eri lajia, on tytön kalmaa, hevosen kalmaa jne.

Kalmolaiset liikkuvat hautausmaan väkenä, päättömänä tai vajaaraajaisena joukkona, tyhjösinä pitkin maanteitä. Silloin ei ole hyvä osua kohdalle, sen sijaan kannattaa väistää outoa joukkoa. Kuolemaksi kituvan kalmataudin voi saada tartunnaisena tai panennaisena,

Kuolemaa koskevat tunteet ja uskomukset voidaan jakaa seuraaviin luokkiin.
KAUHISTUS - itsemurha
KALMAMAGIA - noitatoimet
KALMAN KAIPUU - ikävöinti, masennus, suru
KALMAN LAJIT - kalmolaiset
KALMATARTUNTA – kalmatauti.

Kalma kuoleman merkkinä tai aavistuksena liittyy perinnelajiin A. Tässä työssä ei ole tavoitteena esittää tyhjentävästi, millaisin entein kuolemaa on ajateltu. Erilaisten enteiden ja tuntemusten joukossa on monia luontoenteitä. Kuolemaa ennakoivana tapahtumana pidettiin, jos korpit lentelivät ilmassa, raakkuivat ja tappelivat. Ilmassa tappelevat korpit tulkittiin pian saapuviksi kuoleman sanomiksi tai itsemurhan enteeksi. Varma kuoleman merkki oli, kun ristin kuva ilmestyi puun tikuista lattialle tai takkakivelle, se oli jonkun sukulaisen tai talonväen kuoleman enne.

8.1 Kalman ukset, kauhistuksen ele

Itsemurha on äärimmäinen teko tilanteessa, jossa ei tuskaan loppua näy. Kalevalan Ainon tapaus on tulkittu yleisesti itsemurhaksi, hukuttautumiseksi, mutta tarina on moni-vivahteisempi, koska kyseessä on myytti. Aino oli luvattu Väinämöiselle, joka oli hylkeen, nahdin, Ahdin sukua, ja niin kävi, että Aino surussaan ja epätoivoisena ui järven selälle kivelle,

joka osoittautuikin hylkeeksi, ja niin Aino todella joutui veden emosen matkassa aaltoihin.
Vaikuttava kuulokuva kansanrunoissa on formulassa, jossa lyödään hämmästyksestä tai järkytyksestä kädet yhteen niin että paukahtaa. Teema toistuu rutsan runotyypissä, jossa mm. tuima Tuuretuinen eli lieto Lemminkäinen huomaa maanneensa oman sisarensa kanssa ja pyyhältää reestä pois, iskee kädet yhteen. Samoin tekee Antero Ylisen poika samassa tilanteessa: Iski kahta kämmentä / Kuin kahta kalman usta, Väänsi viittä sormea / Kuin viittä Viron vipua.

Kerrotaan myös vastoja taittamassa olleesta neidosta, jolle Osmotar huutaa notkosta tytön kuuluvan hänelle. Tyttö järkyttyy, masentuu ja lopulta hirttäytyy aittaansa. Kun äiti tulee katsomaan tytärtä, häntä kohtaa kauhea näky, kun hän näkee neidon riippuvan hirressä. Ele on jälleen spontaani, äiti lyö yhteen kahta kämmentään, viittä sormea vipusi kuin kahta kalman ovea. Ei edes hirmutyön tehnyt Iivana Kojosenpoika ollut vailla tunteita ja järkytystä, kun hänelle selvisi ihastuksensa armottomuus. Tyttö oli lupautunut hänelle, jos Iivana tappaa vaimonsa. Iivana teki niin, mutta kun hän meni noutamaan uutta vaimoa, sai hän kuulla tylyn tuomion. Tyttö ei tahtonut tulla, koska epäili Iivanan tappavan hänetkin. Tehty mikä tehty, vaimoa ei kuolemalta takaisin saanut, ja kun teon peruuttamattomuus selvisi hullaantuneelle, niin jälleen kerran kädet heilahtivat. Iivanakin löi hän kahta kämmentään kuin kahta kalman usta, vipusi viittä sormeaan kuin viittä Viroin vipua. /Viite[14]/ Rutsaan syyllistyi myös Kaukamoinen, Kalervon poika järkytyksen elein. Kullervon tarinasta tuttu kertomus karhun raatelemista lehmistä tuotti myös tuon tutun eleen, kun Helena sepän emäntä meni katsomaan karjaansa, näky oli kauhistuttava, joten hänkin vaistomaisesti löi kahta kämmentään kuin kahta kalman usta, löi viittä sormeaan kuin viittä Viroin vipua. Kuolintapana näissä murhissa oli hirttäytyminen, veteen tai miekkaan syöksyminen. Jälkimmäinen surmakeino oli miesten suosima tapa riistää itseltä henki.

8.2 Kalman kaipuu

Aino-tarun ohella maailmalla tuli jo varhain tunnetuksi erillinen kansanruno ”Jos mun tuttuni tulisi”. Runo on haluttu tulkita romanttiseksi intohimorunoksi, mutta valitettavasti siitä runo ei kerro. Sulhanen tai siksi arveltu, ei kerro kuolleesta sulhasesta, vaan itsetuhoisista ajatuksista, joissa toivotaan kuoleman tulevan pian noutamaan luokseen. Runon toimija tahtoo kiihkeästi tavata noutajan, eikä välittäsi vaikka noutajan olomuoto olisi miten kamala tahansa. Runo on sisällöltään yleiskielistettynä tällainen.

JOS MUN TUTTUNI TULISI
Kunpa minun tuttuni tulisi,
Ennen nähtyni näkyisi,
Virstan vastaan minä menisin,
Vielä mimä suuta suikkaisin
Vaikka olisi suu suden veressä,
Vielä minä kättä käppäisin,
Vaikka olisi käärme kämmenellä,
Käden kaulahan panisin,
Vaikka olisi kalma kaulan päällä.

[14] Sanonta ”löi kahta kämmentänsä, kuin kahta kalman usta, väänsi viittä sormeaan kuin viittä viron vipua on muodoltaan formula, mutta semantiikaltaan jää epäselväksi, mitä on pauketta pitävät kalman eli kuoleman ovet tai vironvipuset.

Ahdistus ja kovaosaisuus saa ihmisen pohtimaan kuoleman vapauttavaa voimaa. Sitä voi toivoa runon leskeksi jäänyt varaton vaimo, joka ei näe kurjuuteensa muuta pelastusta kuin turvan turpeessa, armon kirkkomaalla. Toisaalla runot varoittavat hautomasta itsemurha-ajatuksia. Katri-tyttönen toivoo olevansa suden suussa, karhun kidassa, mutta saa neuvon, ettei pidä suunnitella surmaa, tai kaihota kalmaa, omaa kuolemaa, koska tulee kuolema kaikille kaihoamattakin. Kansan-runoista löytyy suorakin surun ja ikävän ilmaus, jossa kuolemaa nimitetään Manalan Matiksi, Tuonen sulhoksi, kun tauti oli saanut masentumaan ja päiväkausiksi itkeskelemään. Niin harras toive kuului: Kun tulisi Tuonen sulho, matasi Manalan Matti, joka naida nappaisi, kotihinsa koppaisi, verassa vihille veisi, sametissa saatteleisi. Sukat surmalle lupaisin, kengät kätkijälle, kapustat kadottajalle. /Viite[15]/

Syvä suru saa kalma-ajatukset mieleen. Äitinsä menettänyt valittaa osaansa, ja moittii kalmaa taitamattomuudesta, kun vei äidin sen sijaan että olisi ottanut lapsen, vaikka valittaja oli anellut kalman kammarin ovella, surma ei suutaan avannut eikä kalman kammarin ovea. Sen sijaan kuolema teki orvoksi. Kalman työt tuottivat orpojen lisäksi miehensä ja elonsa turvan menettäneitä, leskiä.

Poloinen vaimo valittaa, millä mahtoi surman suututtaa, kun kalma vei puolison, ja niin joutui leski mierontielle ja vieraisiin oloihin. Oman lapsen tai puolison hautaaminen kuvataan elämän raskaimpana kokemuksena. – Se nainen ei mitään tiedä, joka ei miestään hautaa. Hän tietää, joka joutuu jäämään yksin isättömien lasten kanssa. Näin todetaan runoissa. Joskus suru pitkittyi ja ikävä oli tullut jäädäkseen, jolloin tarvittiin järeitä keinoja surun lievittämiseksi. Kansan käsityksissä tällainen pitkittynyt ikävä oli pilattu, ja siitä pääsi kun ikävöidyn ruumis kaivettiin esiin maasta. Ruumista halattiin kolme kertaa sanoilla. ”Sinä minua kaipaa,/ en minä sinua kaipaa”, niin sillä pääsee ikävästään. Halaajalla tulee olla joku väki mukana, sillä ilman haltijan suojelusta saattoi tarttua kalma, josta oli pääsemättömissä.

Myös paimenen osa oli kova, metsässä liikkuivat pedot, ja ulvovien susien ja karhujen murinan kuullessaan saattoi paimen toivoa olevansa petojen kidassa. Kuolemaa toivova saattoi tarjota ikään kuin kihlajaislahjaksi sukat surmalle, kalsut (säärystimet) kalmalle. Myös vanhuus saattoi tuottaa kovaosaisuutta ja raihnaisuutta, ja siten tuottaa kuolemaa koskevia mietteitä. Kuolemaa koskevat eläinenteet olivat tuttuja. Kissa saattoi naukua uuninpankolta kuolinsanomia: Kohta

[15] Sukkien, kenkien, kauhojen lupaaminen kuolemalle perustuu häärituaaleihin, jossa morsian antaa sulhaselle ja hänen kotiväelleen lahjoja. Formula viittaa kuoleman, unen ja liiton merkitysrinnastukseen.

kuolema tulee, lähestyy hengen lähtö. Vanha vaimo saattoi vastata siihen, että olisi tullut jo aiemmin, niin olisi saanut surma sukat, kalmanneito kalsut, mutta kun ei, niin olkoot nyt ilman. Talon vaari poislähdöstä tiedon saatuaan ryhtyy antamaan hautaamisohjeita. Piti laittaa piippu mukaan, jotta voisi sauhutella manan majoilla. Vaimo tuosta moittimaan tuhmaa puhetta. Tuollaisia ei pidä puhua, koska ei ole tulta Tuonelassa, mukaan tulee laittaa tulukset.

Surma tai kalma ei kutenkaan ollut lahjottavissa. Luvatuista sukkalahjoista huolimatta kuolemalla oli tapana olla välittämättä lupauksista tai pyynnöistä. Kalma vei yllättäen ja arvaamatta kenet tahtoi. Lahjomaton kalma vei lapsilta äidin tai äidiltä lapsen, vaimolta miehen, mutta jätti kuolemaansa kaipaavan kovaosaisen elämään, ei huolinut sukista, vaikka olisi mennyt kalman kammarin eteen norkoilemaan ottajaa. Runokuvissa Tuonelassa on nuoren neidon hyvä olla, koska se tyttö on hyväosainen, kellä on surma eli kalma on sulhasena tai nurmi noutomiehenä. Ei ne Tuonelassa moiti muotoja, eikä katso kasvoja eikä vartta valitse. Toki kuolema vei myös eläviä sulhasia Manan majoille, surma, kova onni saattoi kohdata sulhasta, kalma kanssakumppania.

Tuuti lasta Tuonelahan on myös niitä väärin tulkittuja runoja, joissa väärinkäsitys on päinvastainen kuin Jos mun tuttuni tulisi -runotyypissä. Kun äidit ovat laulaneet lapsiaan uneen kalman kuvilla, niin kyse ei ole toive lapsen kuolemasta. Uni rinnastuu kansanomaisissa mielikuvissa tuonpuoleiseen olotilaan ja tajuntaan. Tuutulaulussa kalmaa saatetaan kuvata makaaberilla sulhasvertauksella seuraavalla tavalla. Runo henkii väsyneen ja epätoivoisen äidin tuntoja.

Tuuti lasta tuonelahan,
maan alle makaamahan.
tuonne ei tuule kaikki tuulet.
eikä saa kaikki satehet.
tuuti lasta tuonelahan.
tule surma sulhaseksi,
kalma kaaseheksi,
ota pois tämä omena
tapa pois tämä pallinaama.

Myös suoria kuolemantoivotuksia on mm. kutsurunossa ”Tule surma”. Syynä, miksi äiti toivoo lapsensa kuolemaa voi olla vaihdokkaassa, syvässä masennuksessa tai kurjissa oloissa, joissa ei riitä ravintoa kaikille. Surmaa alias kuolemaa kutsutaan sarvineen käsineen ottamaan omena,

surma tulee suota ja kangastietä myöten ja kysyy lasta kätkyessä ja toive toteutuu. Joissain runoissa luvataan palkkio, kalmalle sukat ja säärystimet, kun vain ottaisi pikkuisen kovaosaisen manan majoille. Toisaalta surmaa moititaan, kun se oli ottanut tarjotut sukat vastaan ja surma tallusteli sukat jalassa, kalman tytär säärystimissä. Äiti toteaakin ettei surma tehnyt reilusti, kun otti omenan, lapsen lattialta.

8.3 Kalmamagia ja noitatoimet

Noitatoimissa kalman nostatus oli tyypillinen teko, jolla pyrittiin ensisijaisesti vahingoittamaan toista ihmistä tai hänen talouttaan, mutta toisinaan kalman väkeä pyydettiin myös parantamaan sairas, seisauttamaan veri tai kostamaan varkaalle, jotta varas palauttaisi tavaran. Vainajahenkiä oli monenlaisia, mm. tunnettiin kotonakävijät, jotka olivat pääsääntöisesti ilkeitten vainajien henkiä. Kotonakävijän saattoi nähdä vain nelisilmä-koira, jolla oli silmien yläpuolella silmäntapaiset valkeat, keltaiset, punaset tai mustat täplät. Tällainen koira huomasi vainajahengen olevan liikkeellä. Jos se katsoi tarkasti yhteen paikkaan ja pörhistää korvansa, on oltava varuillaan. Joskus kotonakävijät jättävät jälkenä hevosen kavion jälkiä, toiset ovat rääväsuisia. /Viite[16] /

Vainajain kunnioitus perustui käsitykseen vainajista mahtavina henkinä, jotka pahoina olentoina voivat vaikuttaa elävien terveyteen ja toimeentuloon. Tietäjät toimivat välittäjinä ja saivat osakseen pelonsekaista kunnioitusta. Vainajien arveltiin saavan sellaista tietoa, jota elävillä ihmisillä ei ole eikä saa ollakaan toteaa Waronen. Ihmisten seassa vainajat saattoivat liikkua näkymättöminä, taikapaidan avulla. Joskus vainajaolennot tai metsänhenget saattoivat antaa näkymättömäksi tekevän vaatteen ihmisellekin erityisenä suosionosoituksena. /Viite[17]/ Joskus näkymättömyys oli vastavuoroista, ei vain henget liikkuneet taikavaatteen avulla näkymättömänä ihmisten seassa, jos elävän onnistui päästä manalaan, saattoi hän saada kuolleelta läheiseltään suojaksi taikavaatteen, jotta manalaiset eivät huomaisi luvatonta vierailijaa. Hyvät välit rikkoutuivat herkästi, ellei rituaalisia toimia noudatettu, jolloin vainajat rangaistukseksi veivät eläviä mukaansa, lähettivät ihmisille tauteja ja karjalle sekä viljankasvulle vahinkoa.

---

[16] Waronen: 1898 s. 35

[17] Näkymättömäksi tekevät vaatteet ovat tyypillisesti saduissa saatuja taikakaluja, mutta teutonisessa mytologiassa sankari Siegfridillä on näkymättömyysviitta. Suomalaisen mytologian näkymättömyystarinat liittyvät hiidenkätkö-tarinoihin, hiiden silkkiin.

Kalma tarttuu erityisen pahana keskosen kalmasta, kalmanlastuista tai vainajalle kuuluneesta esineestä. Keskosen kalma on niin luja, että se on pahimpia kalmoista, eikä sitä helposti saa lähtemään pois, jos lapsi on kastamaton. Kalmataioilla tuotettiin karjalle ja hevosille vahinkoa eksyttämällä karja metsään tai tartuttamalla tauteja. Kalmanlastut syntyvät ruumisarkkua veistettäessä. Niitä ei saa asuinhuoneessa polttaa, koska sellainen menettely toisi kummittelun taloon, kuten taloon kätketty ja haudattu keskosen kalmakin. Kun kalmalastut poltetaan metsässä ja syydetään tuhkat ilmaan sanoilla:

"Tuulen tuuditeltavaksi,
Vilu ilman vietäväksi
Ahavan ajeltavaksi,"

niin ei tartu siitä paikasta kalma kehenkään. – Mutta jos lastut jätetään polttamatta maahan, niin niillä tienoilla jos säikähtää, kalma tarttuu.

Hukkuneen ruumiin vaatteita ei saa polttaa samalla tavalla kuin maalla kuolleiden, koska jos hukkuneen vaatteet poltetaan, syntyy "tulikalma", joka on kaikista kalmoista pahin, keskosen kalmaakin pahempi, koska tulikalmassa on kaksi vahvaa väkeä yhdessä. Tulikalma tekee lautumia ihoon, joskus ruvelle asti ja rupeaa märkimään. Tulikalmaa puoskittiin tuli-, vesi- ja metsähiisien taioilla. (Waronen 1898: 89)

Metsämies joskus osti kalman voiman lintujahdin parantamiseksi. Kalma ostettiin sanoilla ja ainekset laitettiin isoon hattuun. Sanoilla maaniteltiin metsän, hautausmaan ja veden väkeä:

Hyvä kalma, kaunis kalma,
Valkea, verevä kalma,
Lähde nyt minulle avukseni,
Avukseni, armokseni,
Tuekseni, turvakseni!
Et ole kalma yhdenlainen,
Vaan olet kolmenlainen:
Yksi on kalma kankahalla,
Kirkkomaassa toinen kalma,
Vesikalma kolmas kalma.

Näin ostettiin kolmen lajin mullat. Mullat pidettiin myssyssä, vesikalma otettiin pulloon. Kalman väki saatiin avuksi myös kirkkomaan mullista, kun hautausmaan väeltä pyydettiin apua. Multaa kuokittaessa tuli kolmannella kerralla näkyviin hämähäkki, joka otettiin talteen puhtaaseen liinaan. Hämähäkki muuttui liinassa tomuksi ja kalman väeksi ja pääsyksi lukittuun kirkkoon. Tarvitsi vain puhaltaa avaimen reikään, niin ovet avautuivat. Joidenkin tietäjien vahvuuksiin kuului verenseisauttaminen, johon tarvittiin taikasanat. Ensin purtiin esinettä, joka oli haavan aiheuttanut ja lausuttiin sanat:

Veri seiso, niin kuin seinä,
Niin kuin miekka meressä seiso,
Kivi koskessa kovassa,
Paasi pellon pientareella.
Hyi kolmasti,
Kirkon kalma ja rautalapio!

Tavanomaisempi tapa seisauttaa veri kehottaa verta seisomaan kuin seinä tai aita, tai kuin miekka meressä seisoo, kivi harjussa, koska veri tarvitaan elämiseen eikä se jouda valumaan maahan. Kalman syntytaruihin kuuluu tulen vihat, jossa kokko iski kynsillään kallioon, tuotti kipinän, josta syntyi sininen liekki. Tuskallinen tuosta alkutulesta tuli, kun itse Kalma, paholainen, tuotti käärmeen myrkkyä, ja niin syntyivät tulehdusten ja palohaavojen tuskat ja vaivat. Iivan Kojosenpojan naisen tappotarina sisältää sekin syntytarun, koska tapetun vaimon ruumiista syntyi pellon kivet, sormet heiniksi (virvilöiksi), hiukset kuloheinäksi, silmistä tuli karviaismarjat, korvat koivun lehdiksi. /Viite[18]/ Myöhäisempi kristillisvaikutteinen kalman synty viittaa Aatamin ja Eevan aikaan. Kalmaa voitiin nostattaa nimeltä mainiten. Vaikkapa seuraavin sanakääntein. Nouse, kalma kankaalta, / perkele kirkkomaasta/ somerosta suomusselkä. Jälkimmäinen sana viitannee sotilaaseen ja suomuspanssariin.

Tietäjän tai noidan maagisiin toimiin kuului myös anastetun tavaran takaisin saattaminen ja varkaan rankaiseminen pajan ja/tai tulen väen avulla. Kun tahdottiin saada varastettu tavara takaisin, niin otettiin varkauspaikalta kolme lastua ja vietiin ne keskiyöllä pajaan, jossa niitä lietsottiin ahjossa kunnes ne olivat palaneet karrelle. Pihdillä otettiin karret alasimelle ja lyötiin vasaralla kolmasti karsien päälle, ja joka lyönnillä sanotaan: "Hirven hirmu, karhun kalma pitää varkaalle tuleman." Tämän jälkeen vedettiin leppäpoikaa, lepästä tehtyä nukkea, kolmasti varkauspaikan ympäri.

Varkaan viemä peruutetaan ottamalla varkaan jäljestä maata ja sitä ainetta, mitä käsitelleet varastaessaan. Ainekset pannaan viinaan, viina-astia tiukasti kiinni ja viedään astia vanhaan hautaan kehottaen kalmaa nousemaan ja etsimään kadonnut tavara. Tällä keinolla manalaset käyvät varkaan kimppuun. Varas voitiin myös sitoa kiinni naurishalmeesen ensin mairittelemalla tervehtien ja sitten käskien kalmaa nousemaan tositoimiin: Hyvä kalma, kaunis kalma,/Valkia verevä kalma, /Nouse, kalma, kankahasta,/Perkele, pyhästä maasta!

[18] Kansanrunoissa on suhteellisen vähän syntytaruja, mutta on joitain. Useimmat syntytarut kerrotaan Kilpalaulanta-runoissa, jossa Väinämöinen loitsii Joukahaisen varusteet, ja Iivan Kojosenpojan surmaaman naisen kehosta tuli kivet, sormista ja hiuksista heinät, silmistä karviaismarjat, korvista koivun lehdet.

8.4 Kalmasta tarttuu

Runotyypeissä SKVR-korpuksessa on taudin tarttumsien teemoja kuutta eri lajia.

Maasta tarttuu	305 kohdetta
Kalmasta tarttuu	142 kohdetta
Metsästä tarttuu	82 kohdetta
Vedestä tartuu	159 kohdetta
Tuulesta tarttuu	53 kohdetta
Tulesta tarttuu	36 kohdetta
(Hiilloksesta tarttuu)	1 kohde

Tämän lisäksi on joukko itsestään tai säikähdyksestä tarttuneita kohtauksia sekä ruumiin hautaan saattamisriitissä saatuja kalman tartuntoja. Kalma ilmenee monella tavalla.

Jos kalma on ollut potilaassa jo pidemmän aikaa, ja jos se on metsästä tarttunut eikä ole kenenkään nostama, niin se on silloin astetta pahempi tartunnainen, koska siinä on silloin kaikki puutunnaiset. Vaivasta pääsee saunomalla, saunan lämmityspuiksi pitää panna kuivia puita, kaikkia puulajeja, mitä niillä main kasvaa, Lisäksi äskettäin kaadetun puun kantoja sekä ukkosen repimiä ja myrskyn murtamia puita lisäksi.

Kylvetysvastaan pannaan kaikenlaisista puista tuoreita oksia, vettä otetaan umpilammesta, hetteestä ja koskesta ja veteen pannaan ruumiin pääluu sekä hevosen, kissan, koiran, käärmeen, sammakon, sisiliskon, karhun, talviaisen, korpin, kokon, hauen sekä herhiläisen pääluut, yhdessä pajan vanhan raudan takomiseen käytetyn moukarin kanssa. Kosken pohjasta pohjasta otetaan kiviä syvältä, kiviä nostaessa pitää varoa, ettei aurinko paista niihin. Vielä tarvitaan vanhasta puupinosta lastuja, joista ei tiedetä, kuka niitä lastuja on hakannut, tarvitaan vanhoja, käymättömiä rahoja ja pahkoja joka puusta.

Kun kaikki ainekset ovat koossa lämmitetään kylpyvesi roskien kanssa kattilalla kiukaan päällä. Lämmitettäessä tietäjä hämmentelee kattilaa vanhalla sotamiekalla ja lukee kaikkien vedessä olevien ainesten synnyt, mitä on siinä vedessä. Näiden mittavien esivalmistelujen jälkeen tuodaan sairas saunaan, ja tietäjä valaa potilasta ensin kylmällä vedellä, minkä jälkeen repimällä otetaan vaatteet päältä ja vihan innossa loihditaan koko kylvetyksen ajan uhka-, manaus- ja kyydityssanoja, minkä jälkeen pestään sairas puhtaalla vedellä ja puetaan puhtaat vaatteet päälle.

Tämän jälkeen sairas saa mennä kotiinsa taakseen katsomatta. Tietäjä vie pesuveden metsään, kaatelee vettä puitten juurille, kalmistoon, vanhaan puupinoon ja viimeinen vesitilkka astioineen heitetään koskeen, josta otetut kivet palautetaan paikolleen, vuollaan

hopeaa maksuksi. Pääluut ja pahkat saa panna talteen toiseksi kerraksi ja vaatteet, jotka revittiin sairaan päältä, upotetaan koskeen tai poltetaan kolmen tien risteykseen. Tuhkat viskataan ilmaan kolmasti ja sanotaan:

Mene tuulen tietä myöten,
Ahavan rekirataa
Pimeään Pohjolahan,
Tuiman tunturin laelle,
Tuulen tuuviteltavaksi,
Vihurin viihyteltäväksi!
Siellä on tuuli tuttunasi,
Ahava aikasi kuluna.

Ellei manata tuuleen ja manataan vain pitkin tietä menemään, niin puutunnainen tarttuu tiellä kulkijoihin, pahiten ensimmäiseen, jos häntä ei ole varautunut. Kolmen tien risteystä tarvitaan myös hevoskalman parantamiseen. Hevoskalmaan tarvittiin heiniä, joita tavallisesti sanotaan kartanomaltoksi, ja niitä maltoja pannaan veteen. Tehdään tuli tieltä löydetyistä aisan palasista ja kesueen kannoista. /Viite[19]/Aineksia lämmitetään kattilassa ja maltoilla haudellaan kipeätä kohtaa, samalla lukien:

Hyvä kalma, kaunis kalma,
Hiiden herja hevoskalma!
Hiidestä on hevosen synty,
Varsan vaskikalliosta.
Mene, kalma, kalliohon,
Vaaran vaskisen sisään,
Mene tuonne, kunne käsken,
Kunne käsken ja kehotan
Sorkkihin sotahevosten,
Kavioihin vainovarsan,
Jossa on verta juodaksesi,
Lippoaksesi lihoa j. n. e. SKVR I4 595

Pesu vesi viedään kolmen tien haaraan.

[19] Kasvien nimiin on kytkeytynyt myyttisiä vihjeitä. Mainituissa näytteissä ”kartanomalto” lieneen hevonhierakka, ja kesyenkanto oli vanha juurakko, kuiva tervas tai versoja kasvava koivun kanto.

8.4.1 Kalmatauti

Taudit on pakanallisena käsitteenä ymmärretty vainajain lähettämiksi, ja luultiin vainajien tahtovat vaikuttaa elossa oleviin sukulaisiinsa vaatien hyvitystä riittien laiminlyönnistä, tai kutsuen heitä luokseen vainajalaan. Tauteja pidettiin kalmana, vainajahenkinä, jotka olivat pahojen jumaluuksien palveluksessa. Myös luonnonhaltijoista vesihiidestä ja metsännenästä saattoi tauti tarttua. Taudin parantamisriittiin kuului vakio-osana tiedustelusanat. – Mistä pulma puuttununna, / taudin alku tarttununna; / Onko kuolleiden kodista, / satamalkosen majasta, / tuhatlaudan tutkaimesta? (Waronen 1898: 16-17)

Kalmatartunnasta päästämiseen oli käytössä monia erilaisia keinoja, joista yleinen tapa oli kylvetys. Tiedustelun otattelut taudin synnystä ja lähtökohdista sisälsivät vaihtelevassa määrin oletuksia kuten esim. arvelun taudista tuulen tuoman tai Jumalan säätämänä. Päästösanoina on mystinen kehotus, joka saa ajattelemaan kalliomaalausten funktiota aivan uudesta näkökulmasta ja tuo mieleen kalma-sanan mahdollisesta alkuperästä, joka saattaa liittyä hirveen ja lyhenteeseen käsitteestä kalliomaalaus, kalma. Jostainhan sitkeä tapa tehdä dolmeneita ja hautakiviä juontaa. Päästämisen sannoissa on toistuva kehote:

> Ota Hiidestä hevonen, /Varsa vuoresta valitse
> Ajajalle ankaralle,
> Hyvälle hypittäjälle,
> Jolla on rautaset kaviot,
> Teräksiset temmottimet,
> Otas Hiiden hiihtosukset,
> Lemmon leppäset sivakat,
> Jolla hiihdät Hiiden vaaran,
> Lemmon vaaran leyhyttelet!
> Kotihisi, konna, juokse,
> Maahasi, paha, pakene,…

Kansanomaisen tautiluokituksen kirjo sisälsi helposti parannettavia ja vaikeasti päästettäviä tauteja. Pään vikaisten eli mielisairaiden parantamiseen, kolotukseen, kalman ja muiden monivuotisten kiputilojen parantamisessa ei tilanteen herraksi päästy muutoin kuin kutsumalla metsän haltia tahi itse piru puheille. Yleinen oli myös käsitys, että puoskimiseen pitää pyytää Jumalan apua. Puoskimispaikalla otetaan lakki päästä ja sanellaan. Ukko ylinen jumala / Tahi taatto taivahinen, / Jeesus pilvien pitäjä, / Hattaroiden hallitsija, /Tule tänne tarvitahan, / Apuasi huudetahan… vastuksia voittamahan! Vaikka sanat ovat kristillissävytteisiä, niin muu meno ei.

Uskottiin vakaasti kohtaukset sun muut parantuvan säikäyttämällä, jos tauti oli saatu säikähtämisestä. Sairasta säikäytettiin, jotta saatiin veret liikkeelle ja samalla liikkui tietäjänkin luonto. Ellei tauti, kalma, vesihiisi, metsän nenä, hevoskalma, nikottaja, pelottaja tai muu riena ollut kenenkään nostattama, vaan itsestään tarttunut, niin vaiva lähti ensi säikähdyksellä. Nostokalma, jonka joku oli yllyttänyt ja noitunut, sen kukin tietäjä puoskaroi omalla tavallaan.

Vaihtoehtoinen tapa kysellä taudin alkuperää oli arpominen, jos tietäjä ei tiennyt mikä parannettavaa vaivasi, oliko kyseessä kalma, metsähiisi, vesihiisi, kirot tai muut tartunnaiset, otettiin Tapion näreestä (kuusi) yhdeksän oksan latvaa, kolmihaaraisia, sitten otettiin hetteestä vettä kattilaan, vuoltiin maksuksi hopeata hetteeseen. Sitten kattilaan pantiin näreen kerkät ja yhdellä kerkällä pyöritetään vettä kattilassa; yhdeksän kertaa myötäpäivään, minkä jälkeen nakataan lehvä joukkoon sanoilla: Sano totta, Luojan arpa, / Juttele, Jumalan merkki, / Sano, arpa, syytä myöten, / Elä miehen mieltä myöten! / Jos on kalma tässä sairaassa, /Niin tartu kiinni toisiin! Toimenpide toistetaan tarvittaessa, kunnes lehvä tarttuu kiinni toisiin lehviin. Siitä tiedetään taudin olevan puutunnainen. Mahdollista on sekin, että tauti on nostettu, ja sen selville saamiseksi tarvitaan nappi. Tieltä löydetty nappi heitetään kattilaan ja jos nappi alkaa pyöriä ympäri astiaa, on tartunnainen toisen nostama, mutta jos nappi asettuu keskelle kattilaa, tartunnainen on sattumalta tarttunut eikä kipuja saa puoskia tai palauttaa kehenkään ihmiseen Isäntänsä istumille,/ Käskijänsä kämmenille,/Tekijänsä tienohille.

Tartunnainen koettiin taudin henkilöitymäksi, pahaksi, konnaksi, jonka käskettiin paeta takaisin omille mailleen. Erikoista on, että merkiksi paluusta tietäjä kehottaa taudinaiheuttajaa tappamaan lampaan merkiksi poistumisesta. Se on vielä melko harmitonta sen rinnalla, että jos taudin nostattaja on isäntä, häneltä toivotaan puhkeavan silmä!

8.4.2 Puhuttelua ja uhkauksia

Puhuttelu on kaksimerkityksellinen termi, jolla voidaan tarkoittaa moitteenomaista keskustelua tai käyttäytymisääntöä teititelläänkö vai sinutellaanko, tai miten muuten lähestytään toista. Kalman manaussanoilla toimitetaan tartunnainen pois, kun on ensin käytetty tervehdyssanoja ”hyvä kalma, kaunis kalma, hoikkasorminen, puhdasmuotoinen”. Myös kalman nostattaja aloittaa loitsutoimensa mairitellen sanoilla ”hyvä kalma, puhas kalma, kalman kultainen kuningas, kalman väki voimallinen”, minkä jälkeen loitsija esittelee itsensä nimeltä ”Minä olen (nimi) velho”. Niin tulee kalmalainen kättelemään. Puristustautia parannettaessa kalma saa

osakseen uhkauksia, kotkan kynsillä painetaan sairaan niskaa ja uhkaillaan kalmaa: ”otan kokolta koprat, joilla sinut kouristelen, pahoin päätäsi pidän. Jos olet tauti tuulen luoma, mene tuulen tietä myöten!” Tavanomaisten kalman lähtöpaikkojen lisäksi mainitaan ullakon ovet. Hyvittelysanoissakin esiintyy Hiiden hevosen so. hirven synty, kun todetaan: ” Hyvä kalma, kaunis kalma,/ Hiiden herja hevoskalma!/ Hiidestä on hevosen synty, /varsan vaskikalliosta. Mene, kalma, kallijohon, / Vaaran vaskisen sisähän,”

Äkillinen sairaskohtaus on runoissa kohtaus, jonka uskottiin johtuvan yliluonnollisesta kohtaamisesta vainajan, hiiden, kalman tai muun väen kanssa. Kohtaus saattoi iskeä ihmiseen tai eläimeen varoittamatta, jolloin puhuttiin taudin tai vainajan iskusta. Kohtaaminen oli valtava järkytys, jossa hämmästyttiin niin ankarasti, että siitä tuli kipeäksi. Parantajien taudinselityksissä tätä sielullisen järkytyksen ilmiötä nimitettiin säikähdykseksi.

Lemminkäinen nousi kuolleista, Väinämöisen onnistui käydä Tuonen tuvilla menehtymättä, mutta runojen toimijoissa on myös niitä, jotka eivät palanneet eivätkä myöskään kummitelleet. Tällainen tosikuollut oli vesitielle menehtynyt neito. Kun riidan jälkeen neitonen katoaa, niin äiti lähtee häntä etsimään, löytävätkin tytön pilvistä, josta etsijät saavat kuulla neidon jäävän sille tielleen, koska kalma pitää käsistä ja jaloista kiinni.

Runotypissä pilveen viety neito ja vesitielle eksynyt sekä lunastettava neito kerrotaan neidosta, joka jäi sille tielleen joko ryöstettynä tai muutoin kadonneena. Etsittäessä häneen saadaan yhteys, kun neitonen vastaa pilvestä äidilleen, että kyllä hän muutoin palaisi kotiin, mutta ei pääse koska kalma pitää kiinni käsistä, Tuoni jaloista, pilvi päätä.

8.4.3 Kalma, vainajat

Korihauta on vanhanaikainen kivestä muurattu hautaholvi ja uskotaan holviin haudatun ensimmäisen vainajan tulevan korihaudan haltijaksi. Pirkkalassa korihautaa nimitetään karmiksi. Tutkimusurakan alkuvaiheessa funktioin Proppin satukaavaa mukaillen tutkimusprosessin prinsiipit, jossa lähtökohtana toimi Suomen Kansan Vanhat Runot, mutta tietojen haku tuolloin oli yhtä helvettiä, koska painettu kirjasarja on mahtava teos, jossa on 34 osaa. Nuo osat julkaistiin netissä sähköisenä vv. 2004-2006, jolloin haku huomattavasti helpottui. Nyt olen palannut alkuperäiseen aineistoon.

P11 Lähtö – SKVR-kirjasarjan tarve helvetti F11

P20 Paluu – Alkulähteet - paratiisi F20
Paratiisi ja helvetti ovat kristillistä kuvastoa, jonka mukaan on kuviteltu kuoleman jälkeinen

elämä. Merkityslajina on siirymäkategoria, jossa siirrytään tietämisestä tuntemiseen tai päinvastoin. Danilo Dolcin sanoin meidän kyvyttömyytemme estää meitä näkemästä muuta kuin mikä koskettaa meitä aivan läheltä, tai jos kovasti yritämme, näkemästä muuta kuin yksityiskohtia.

Perinnekeruuoppaissa kuolemaa, vainajia ja kalmaa koskevissa tiedusteluissa kyseltiin seuraavista aiheista:

kuolinhetki
ruumis laudalla
ruumiin hautaan
vienti
kotonakulkijat
Sijattomat sielut
Murha-, kuolin-
mestauspaikka
surmattu
syyttömänä
mestattu
surmattu lapsi,
lapsivainaja
hautausmaan
rauhan häiritsijä
yöllä kirossa
maatumaton
ruumis
haltija
väki, kalma
valekuollut

Uskomuksellisten sanojen perusteella kerätty aines on rajatumpi aihepiiriltään, mutta sivuaa monia lajin aiheita, esimerkiksi surmatun lapsen rauhatonta vaeltelua kutsutaan ihtiriekoksi. On myös melko keinotekoista jakaa köyri ja kekri kahteen eri lajiin, koska nimityksiä on käytetty hyvin samankaltaisesti. Kekritär on voittoisa meemi, reistereissä ei Köyritärtä mainita, vaikka sillä on ollut vakiintunut asema kansanuskossa. Köyriin liittyy monenlaisia henkiolentoja kuten köyrinhönttänä.

8.5 Kalmalaiset

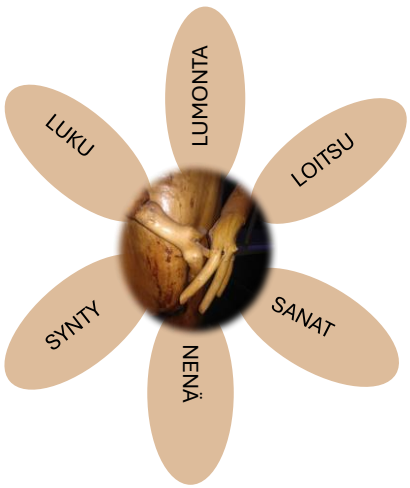
Kalmiston asukkaita kutsutaan vanhaksi väeksi. Surmavälineitäkin on nimitetty kalmaksi, erityisesti miekkaa. Ilmarinen takoi miekan, ja tahtoi mitellä miekkaansa Väinämöisen kanssa, kumpi miekoista oli pidempi. Haaste kuului: ”Mitelkäämme miekkojamme, kumman miekka on pidempi, kenen kalma kaunihimpi.” Kalmanväki nousee kummittelemaan ihmisille, jos ihminen astuu hautausmaan yli ja sanoo: Nouse, kalma, kankahasta, perkele, pyhästä maasta!
Yhtä lailla kun puhutaan metsän nenästä, voidaan puhua kalman nenästä, jota kehotetaan palaamaan kalmistoon ja kukkumaan kultaisena käkenä, hopeaisena kyyhkynä. Tämä kalman yhteys viittaa käkeen elinvuosien määrän tai miehelään menon odotusajan uskomukseen.
Puhutaan myös kalmanvihoista. Kun lähdetään hakemaan kalmistosta kalman väeltä apua kalmanvihoihin sanotaan: ” Terve, kalma!

Terve kalman ukolle, terve kalman akalle,
terve kaikelle kalman kansakunnalle!
Silkin sileänä, pellavan valkeana,
Nouskaa suuret, nouskaa pienet,
nouskaa keskikertaiset! SKVR VII4 loitsut 1993

Miekan ohella karhusta on käytetty peitenimeä kalma. Vanhat miehet tehneet nuotion ja kutsuneet karhua tulemaan nuotiolle:

"Kanna kalma silmän päälle,
Utu silmälle osota,
Katso alta kuusen kukkalatvan,
Alta kauniin katajan!
Villa suusi, villa viisi hammastasi,
Villaset on sinun vihasi."
Se lumottiin kun tulelle kutsuttiin, mutta kutsujalla piti olla karhun väkihammas miehen suussa. SKVR IX4 1099

Kalman haju ilmaisee vainajan läsnäolon. Varoitustarina kertoo vainajan omaisista, jotka olivat alkaneet riidellä perinnöstä. Pian oli pihalla alkanut kalma haista.

VERHOLEHDET
Kalman taudit

Kuva 5. Kalmatautien osatekijät

TIETOHIPPU

Kalmalaiset säläsanoissa

PEIJAISET	HAUTAUS	KALMA	VAINAJAT
karhupetäjä	Haudan avaimet	kallaskuusi	ihtiriekko
kokko peijainen	hauta nauris	kalma	keisoruoho
peijas peikko väipä	hautakivi	kalmanlintu	kekri köyri
peijaat	hautausluvut	kalmisto	kekri
peijainen	köyri	kalmojen syöttö	kekri köyri
peijaiset	köyri kissaviikko	kuolema	kekri joulu
peijaiset peijakas p	köyri mikonpäivä	marras es	kekriruno Koljo
peijaiset karhu	köyry	marras tapio	kekristä
peijakas	köyry runtuviikko	marras tapio lyly	kekrit kököt
peijakas helaavalke	kööpeli	marta	kekritär
peijakas olla tiellö	kööpeli ja kööpelinv	marta merikanto	keyri
peijaks	kööpeli köpeli koope	martaus kapeet	käkri
peijas nirkko peijain	kööpelinkamarit	marto	karmanlaki
peijas peijakas 2	karsikko	harmaa kuolema	kouko
peijas peikko	karsikko haltia	hengenriisto	kouko kuolema
peijas väipäs	karsikko lumppaus	kirkonmaanväki	kouko mörkö
peijaspeikko	karsikkopuut	kirkonväki	kuisto vainajan muisto
peiju		Korihaudan haltija	mänty kuusi
pitolaulu			valekuollut viina imatra
raunio rounio'rehki peijaspeikko peijaiset			raskas vainaja
rauniot			
rautarekku peijaspeikko			
rekki peikko peijakas			
äpärä peijakas			

Taulukko 9. Murrearkistosta koottu säläaines, numero asiasanan yhteydessä viittaa poimintojen lukumäärään

Säläsanojen koosteen ontologinen ryhmittely kategorioihin perinnelajissa C Kalma. Peijaisista olen kirjoittanut hirvipeijaisrunojen yhteydessä. Karhunpeijaisriittiä kuvataan Kalevalassa, karhu on ollut myös tutkijoiden kestosuosikki-eläin. Säläsanojen peijaiset sisältävät käsitteenä sekä pidot että ihmisen hautajaiset. Kekri on vainajien juhla marraskuun 1. päivä, joka ennen tunnettiin pyhäinmiesten päivänä sekä jouluna. Vainajilla ymmärrettiin edesmenneitä talon isäntiä ja emäntiä ynnä muita esi-isiä. Myöhemmin kekristä tuli rönttöviikkojen alkamisen ajankohta, palvelijoiden kaksiviikkoisen lomakauden alku ja mahdollinen palvelusuhteen päättöjuhla.

8.6 Kalma enteilee

KUOLEMANENTEET. Kun korpit lentelevät ilmassa raakkuivat ja tappelivat sanottiin sen tietävän pian kuoleman sanomia kylästä tai joku surmaa itsensä, kun korpit lenteli tapellen ilmassa. Varma kuoleman merkki oli, kun ristin kuva ilmestyi puun tikusta lattialle eli takkakivelle oletettiin sukulaisten pain kuolevan joko omasta tahosta tai muuten.

.

Säläaines kuolemaa koskevassa perinnelajissa C koostuu neljästä teemasta 1) peijaisista, 2) hautaamisesta, 3) kalmasta ja kuolemasta sekä 4) vainajista. Kalma on perinnelajeista se, jolla on suorimmat viittaukset mytologisiin hahmoihin Kekri ja Kekritär. Kaikki osiot ovat hyvin edustettuina suomalaisen kansanuskon tutkimuksessa. Koska kalma viittaa vakaviin sairauksiin, on loitsurunoissa runsaasti erilaisia kalmalajimainintoja, sillä kalman lajeja ei ole vain yksi, tietäjät ja parantajat puhuvat monenlaisesta kalmasta.

Akan kalma		Haukan kalma	Kaunis kalma	Kuonan kalma	Maan kalma
Miehen kalma		Hevos-kalma	Musta kalma	Kipu-kalma	Ruumiin kalma
Naisen kalma		Koiran kalma	Paha kalma HIIENKALMA	Tytär-kalma	Metsä-kalma
Pojan kalma		Konin kalma	Verevä kalma	Vienon kalma	Vihanta kalma
Tytön kalma		Kanan kalma	Tuonen kalma	Ruumiin kalma	Vesi-kalma

Taulukko 10. Kansanrunoissa ja loitsuissa esiintyvät kalman lajit.

Yllä mainitut kalmat ovat tyyppiluettelo erilaisista kalman lajeista, mutta muutakin kalmaa tunnetaan. Ostokalma hankitaan metsäonnen turvaamiseksi. Pyssymies ottaa kalman voiman mukaansa ja laittaa pitkän hatun sekä lukee kalmaa ottaessaan:

Hyvä kalma, kaunis kalma,
Valkea, verevä kalma,
Lähde nyt mulle avukseni,
Avukseni, armokseni,
Tuekseni, turvakseni!
Et ole kalma yhdenlainen,
Vaan olet kolmenlainen:
Yksi on kalma kankahassa,
Kirkkomaassa toinen kalma,
Vesikalma kolmas kalma. SKVR VI2 4882 yk

Parvi kierrettiin näillä kalmoilla ennen, ja kuvilta helposti ammuttiin. Sanoilla se ostettiin ja sanottiin ostokalmaksi. Näin ostetaan kahdet mullat. Mullat pidetään nyssäkässä, mutta vesikalma otetaan puteliin.. Nämä ostokalman sanat mainitsevat sekä kauniin että verevän kalman. Kaunis on samalla hyvä, verevän kalman toisintona on valkea kalma, joka viitannee tuliseen kalmaan ei valkoiseen väriin. Runo tunnistaa kalmojen olevan erilaisia, on maan, hautausmaan ja veden eli vesihautojen kalmaa.

9. Kiiran ajo , perinnelaji F

Kansanrunokorpusta tarkasteltaessa löytyy yhteensä 110 kiira-säkeistöä, jotka ovat yhteneväisiä uskomusaineksen kanssa. Kiiraa tarkasteli Matti Waronen karjataikatutkimuksissaan, minkä jälkeen seurasi lähes sadan vuoden tauko, kunnes kansanuskon tutkijat Pasi Klemettinen ja Risto Pulkkinen 2000-luvun alussa mainitsivat kiiran ajamisen eli karkottamisen ja kiiraolennon uudestaan. Merkkipäivien Yhteydessä sekä Jouko Hautala että Kustaa Vilkuna ovat myös käsitelleen kiiraperinnettä perusteellisesti. Omassa säläaineistossani tämä ei tullut esiin, eikä sitä myöskään kysytty Toivo Kaukorannan tai E.N. Setälän suorittamissa uskomuksellisten sanojen kyselyssä.

Suomen murteiden sanakirjassa kiira tunnetaan jopa kuudessa eri merkityksessä. Kiira on 1) paha uskomusolento, 2) sorkkaeläimen kallon ylin kohta, 3) punnituksessa vaa´an paino, punnus, 4) varia: tiira, väkipyörä, lumikokkare hevosen jalassa; 5) aallonväli, 6) ”kiita” punomalla tehty alusta, ritilä. Kiirata on talin puhdistamista tai kuumentaa rasvaa, käristää sekä puhdistaa. Kiiraämmä on Sotkamon murteessa pääsiäislauantaina liikkuviksi kummitukseksi pukeutunut nainen.

Kansanuskomuksellinen aines on em. tutkijoiden toimesta tiedostettu varsin perusteellisesti, mutta on silti syytä tarkastella, voivatko kansanrunot antaa näkemykseen lisävaloa. Uskomusaineksessa puhutaan kiiran ajamisesta, kansanrunojen metatiedoissa kiiran karkottamisesta. Kiiran ajaminen tapahtui riitin ja loitsun avulla ja kiiran karkottaminen suoritettiin pitkäperjantain aattona eli kiirastorstaina, jolloin savella tehtiin ristit kaikkiin oviin ja kaksi henkeä alkoi ajaa kiiraa metsään. Toisella oli hiilikoukku ja terva-astia kädessä ja hän juoksenteli ympäri kartanoa ikään kuin jotakin ajellen. Toinen kysyi silloin: Mitä sinä ajat? -- Minä ajan Kiiraa metsään. Ja rupesi sitten loitsimaan: Kitis Kiiraa metsään. Tulta, tervaa selkään!

Kun taikasanat toistettiin kiertämällä talo kolmasti ympäri, kaksi myötäpäivään ja yksi vastapäivään rautaesineitä ja tervapytty mukana, niin tempulla varmistettiin ettei käärmeitä tule taloon sisään. Tämä oli tärkeä suojakeino, koska pikkulapset viettivät aikaa lattialla ja käärmeet saattoivat purra. Taialla pyrittiin myös suojautumaan noitumisilta ja pahansuovalta taikuudelta, jottei kukaan voisi nostattaa käärmeitä kartanolle ja tupaan.

Tutkijat ovat olettaneet, ettei kansalla ole ollut selvää käsitystä, mikä tämä kiira on. Tämä väite ei pidä paikkaansa. Kun sanottiin ”Kitis kiira metsään / seipäällä selkään / korennolla persepuoleen / tulta, savua selkään, niin tavoitteena oli estää ”riettaita” eli sisiliskoja ja käärmeitä tulemasta taloon. Kiiraksi kansa sanoi sammakoita, käärmeitä ja sisiliskoja yhteisnimellä. Kiiralla viitataan myös helvetin tuleen, kun väitetään Hiitolassa olevan hiiden härän ja saatanalla sata sarvea sekä tulenpalava suu. Kiiran kita on synonyymi tulenpalavalle, lieskoja lyövälle suulle. Lisäksi kiira merkitsee myös lehmää.

Köyrinä kun luultiin Kiiran metsästä jo kotiin palanneen, pantiin olkikupo navetan oven yli ja lausuttiin: Syö ruista, ruumenta, /Pehkua pellon olkea, /Älä juokse kylään! Jättiläistarinoiden aikaan viittaa lastenloru Ollimannin laulu, ketjulaulu, jossa kipukasta (kepakko) muodostuu kiiran merkki, kiiran merkistä meteli, metelistä meidän herra. Loru viittaa meteliläisiin, jättiläisiin, meidän herra Ristoppiin, Kristukseen. Kiiralla on edellä esitetyn lisäksi sivumerkitys pahaa tuottavana henkenä ja haltijana. Voima-sanoina oli: Kitis, Kiira, mettään! Eräs vanha vaimo tiesi tähän lisääkin: Kitis, Kiira, mettään, / Katis kankku kartanolta! Tällä tempulla tuo paha henki estettiin turmiotaan tuottamasta. Kiiran metsään ajaminen oli tarpeen, sillä joskus todella sattui niin, että joku karmakka (karmea) eukko teki konstiloita kiirastorstaina, vaikkapa siten, että vaatearkkuun paperiin käärittynä laitettiin käärmeen pää.

Joskus kiiran ajolla ajettiin talosta pahat haltiat. Kiirastarina kertoo mm. seuraavaa. Kerran noita oli loitsinut naapurin emännän sellaiseen tilaan, ettei hän ollut tullut muualla toimeen kuin saunan kiukaalla, hienoisessa savussa. Syynä noitumiseen oli se, että emäntä oli loihtinut noidan vasta poikineen lehmän maitosuonet tukkoon, joten lehmä ehtyi, maitoa ei tullut. Pilaustaika oli tehty seuraavilla sanoilla: Nouse kiira nevasta, / Nouse maasta kankahasta, / Kuromahan maitosuonet, / Tilkkumahan tipoittain. / Lehmän punakylkisen / upeautarisen - samalla oli viitattu eleellä lehmää kohti. Lehmän maidottomaksi loitsija sai teostaan koston toiselta, joka loitsi vuorostaan saunaan, saunan kiukaalle savua ja kitkerää katkua. Kiira oli loitsulla nostettu suosta, eli nevasta, ja tuo kiiran sammal, se haisi sitten saunan tulipesässä. Tämän saunaloitsun kostosanat olivat. Kuka kurja kuolevainen / Pätö päätön tapasi / Mun lehmäni pilasi / Loitsi kiiran kurjan, / kuromaan maito suonet,/ tipoin tippuvaksi,/ sen minä manoan / haarareisin kiukahalle, / silmin vetisin sinne, /kisun katkeran sekahan,/ sovinnotta istumahan…

Lopulta kiukaalla istujan piti laittaa sana loitsijalle sopimushalukkuudesta, ja niin asia sovittiin. Emäntä pääsi kiukaalta ja toisen emännän lehmä tuli taas lypsäväksi. Näin kertoi lapsena ollessani meidän vanha työmies. Hänen vaimonsa, oli tuon kiukaalle loitsitun emännän tyttö. JR 39720

Kuolleiden henkiin karjan haltijana viittaa karjataika, jossa karjan suojelushenki Kiira ajettiin metsään ja toivotettiin Kekriksi taas tervetulleeksi. Kits Kiira metsään / Tule Keyrinä kotiin. Tietynlainen tarinaa niveltävä uskomus on arkistotiedonanto, jonka mukaan laskiaisena leivonnasta jääneet jauhot otettiin talteen ja niistä leivottiin kakku, joka pantiin käsikiven silmään ja annettiin olla siellä pitkänperjantain aattoon. Sitten se otettiin sieltä pois ja pantiin astiaan, otettiin uuniluuta ja koukku sekä kolme pohjapärettä ja kolmesta tulisijasta tulisia kekäleitä. Niiden kanssa kierrettiin kartanoa kahdesti myötäpäivään ja yhden kerran vastapäivään.

Kulkiessa loihdittiin: -pois Kiira kartanosta. Pääsiäisaamuna tehdään kakusta juomaa lehmille, ja kellon pitää olla siinä juomassa. Tällä kellolla kierretään navetta vielä kahdesti myötäpäivään ja yksi kerta vastapäivään, ja näin vahvistettu kello ripustettiin kellokkaan kaulaan, ja kello sai olla lehmän kaulassa kunnes ulos päästetään . Kuten jo mainittu, Kiiraa pidettiin myös karjan suojelushenkenä, joten käsite ei ollut yksiselitteinen. Toisaalta se edusti pahanilkisyyttä, käärmeitä ja piruja ja myös jotain aivan vastakkaista kuten karjan haltijaa. Tämä selittynee Kiiran yhteydestä Köyriin eli Kekriin, uskomuksiin, joissa jätit ja jumalhaltijat ovat kietoutuneet uskomuksellisesti toisiinsa.

Kiira on ajankohtainen keväällä pääsiäisen aikaan ja Kekri syksyllä. Kekriä vietettiin aiemmin pyhäinmiesten päivänä.

Pyhä liittyy sekä pyhiin miehiin ja naisiin että suvun vainajiin, joista tuli karjan suojelijoita, mutta pyhiksi nimitetään myös pyhäpäiviä, joista jotkut merkkipäivät ovat tärkeämpiä kuin toiset, kuten Kiiran ajon merkityksellisyys helatorstaina tai kekritarjoilu pyhien päivänä marraskuun alussa.
Klemettisen väite, että kiira olisi säilynyt ainoastaan taioissa ja loitsuissa, ei mytosemanttisesti pidä paikkaansa, mutta kiiralla on myös pahantahtoisen henkiolennon luonne. Voisi ajatella että suomalaiskansallinen kiira on saatanan ottama aineellinen olomuoto joko käärmeenä, sammakkona tai sisiliskona, kun taas tuonen toukkana se edustaa pahaa henkiolentoa, hittolaista. Matti Warosen taikatutkimuksessa kiiratorstai (kirsi-, kierä- kiris- tai hablatorstai) oli erityisen merkittävä karjanhoidolle ja karjan varjelemiselle. Edelleen Waronen toteaa kiirastorstaita pidetyn vainajahenkien muistopäivänä, ja monet muutkin kansat ovat viettäneet pääsiäisviikon torstaita henkien päivänä.

Kiiran ajon alkuperäisempi tarkoitus ilmeisesti on ollut sellaisten eläväin poistaminen kartanosta, joiden yleensä luultiin, vainajahenkien johonkin huonekuntaan vihastuttuaan tuottavan sille onnettomuutta ja vahinkoja. Näin olisi kiiran ajamisen yhteys puolustautumisen kanssa vainajan henkiä vastaan hyvinkin silminnähtävä.
Virolaisilla oli ainakin saaristossa pääsiäisviikon päiville Warosen tulkinnan mukaan kiiran karkottamiselle tai ajamisella on varhaisempi tarkoite oli vahingollisilta henkivoimilta talon ja sen karjan suojaaminen. Tahdottiin välttää niitä vahinkoja, joita vainajain muistojuhlain viettotapojen laiminlyöminen toisi tullessaan.

Kiiran ajossa keskeinen pois häädettävä on kyykäärme. Maaningalla on käärmeitä nimitetty kyytäläisiksi.. Sanan semanttista juonnetta on etsittävä aitosuomalaisesta karjarodusta kyyttö, jolle on tyypillistä valkea rantu selässä, vaikka karvoitus on muutoin punaruskeaa. Kyykäärmeen väri vaihtelee, joillain käärmeillä on vaaleanharmaa selkämys mustan sahakuvion vieressä. Kyyttö tarkoittaa raidallista tai juovikasta.

Kuva 6. Kyytäläinen; YLE/Oppiminen, /Pentti Palmu

Kiira tarkoittamista eläimistä tärkein kyykäärme. Säläsanoissa on sana kyytäläinen, joka kansantiedon mukaan on merkinnyt käärmettä. Kiiraa ajettiin kesälaitumella olevaa karjaa uhkaavan käärmeenpureman vuoksi joulupäivänä kirkosta tultua antoi isäntä hevosille tonttusitomesta jouluaattona pudistamansa jyvät, joiden sekaan oli koottu riihen seinien rakoihin jääneet jyvät. Tonttusidon oli ensimmäinen kypsyneestä rukiista leikattu sidon. Sen oli isäntä itse leikannut, ja sitä oli siitä saakka riihessä säilytetty. Näiden hyvien piti suojella hevosia vaaralliselta ähkytaudilta.

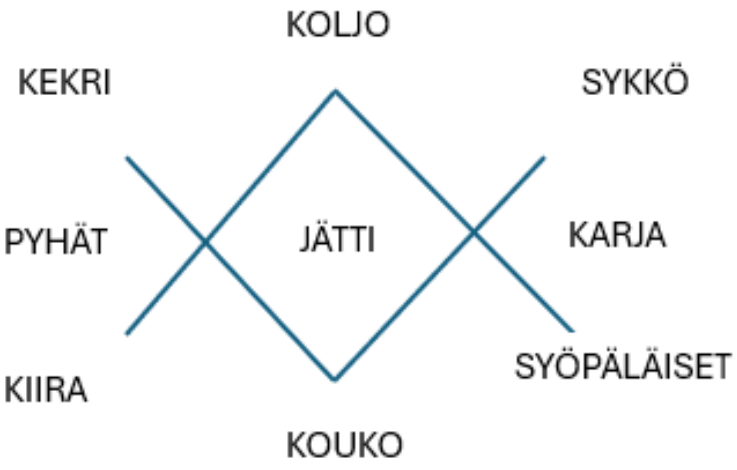
Lopuksi voidaan todeta kiiran moniulotteisen käsiteen sisältävän taikapiirinsä kaksi pyhää, vainajain muistopäivän, jota aiemmin vietettiin 1. marraskuuta pyhäinmiesten päivänä, ja se yhdisti katolisen perinteen kaikkien pyhien (pyhimysten) päivän ja kaikkien uskovien vainajien muistopäivän.

Suomalaisittain juhlan nimi oli kekrijuhla, jolla erityisesti pyrittiin lyylittelemään vainajia ja suojaamaan karjaa taudeilta ja muilta vahingoilta. Merkittäviä karjatauteja tuottivat syöpäläiset, talvella navetassa uhkasi ajajainen eli mara erityisesti hevosia, lehmiä vaivasivat syöpäläiset talvikautena navetassa, kun taas kesällä metsässä vaanivat vaarat ja kuolema petojen ja kyykäärmeen muodossa. Viime kädessä kyse oli tuonpuoleisten henkivoimien, jättien koljon ja koukon vaikutuksesta.

Monimutkaista kehityskaarta voi kuvata ugramella, joskaan kuvio ei ole helposti selittyvä. Keskiöön laitettu fokusnimitys ”jätti” edustaa tuonpuoleisia henkivoimia, jonka rippeet tunnetaan suomalaisessa mytologiassa kalevanpoikina. Kalevalla on aikanaan ollut kavalan merkitys, ja Hiisi tunnetaan yhtenä kalevanpojista, jotka olivat jättiläisiä, jotka edustivat mahtavia luonnonvoimia ja elämän armottomuutta. Hiitola rinnastuu Pohjolaan ja Tuonelaan,

tuonpuoleiseen. Koljoa pidetään koukojättiläisen synonyyminä. Vaikka tautien ymmärrettiinkin tulevan mm. syöpäläisten puremasta, niin pääasialliseksi syyksi katsottiin pahojen voimien saaneen taudin aikaan joko noitumalla tai muuten vainajia tai henkiä vihoittamalla. Monen taudin nimessäkin oli esim. metsän vihat. Pyhät tarkoittavat sekä pyhäpäiviä että pyhimyksiä. Hattulan kirkko on omistettu pyhälle Annalle, joka oli karjan suojelija.
Kalkkimaalauskuvastossa on kuva, jossa syntiinlankeemuksen seurauksena pedot käyvät karjan kimppuun, noidat vievät riistalinnut, kettu kanat kartanolta. Tuonen touko on vainajat, kouko on kuolema tai kuolinsanoma joko karhun tai papintappajan muodossa.

Alla yhteyksien kaavoitus ugramena. Sykkö on sekä käärme että karhu, loitsuissa tämä ”kiira” ilmenee synnyissä, tietäjän kerskaussanoissa, joilla manaaja ilmoittaa voivansa karkottaa pahan, koska tietää sykön syntymän. Syöpäläiset ovat pirun tekemiä kiusanhenkiä.
Kiiran karkottaminen on kevään riitti, jolla suojattiin karjaa kesälaitumien vaaroilta, kekritaikojen tavoitteena oli säilyttää karja terveenä ja tuottavana talvikauden.

Kuvio 5. Jättien yhteys karjanhoitoon, kiirastorstaihin ja pyhäinpäivään kansanuskomuksissa.

9.1 Syksyn juhla

Syksyn satokausi päättyi teurastusjuhlaan, köyriin. Pyhänmiesten päivän (1.11.) jälkeinen kaksiviikkoinen oli myös palvelusväen juhlaa ja mahdollisuus vihtaa palveluspaikkaa. Köyrin vieton juuret löytyvät sekä vainajauskosta että peijaisriiteistä. Köyriä on arveltu karjan jumalaksi, mutta sillä on ollut myös syntyvyyttä ja karjan onnea edistävä vaikutus. Metsäsuomalaisilla Vermlannissa on ollut köyrenpuu perinne, jossa lapseton aviopari saattoi saada lapsen, jos aviomies osoittautui hedelmättömäksi. Köyrin juhlinta ja kekrin vietto ovat rinnakkaisnimityksiä tälle merkittävälle syksyn juhlalle.

Joulu sekä Juhla on alkujaan tarkoittanut nimenomaan pyhäinmiesten päivänä vietettyä satokauden päättöjuhlaa. Kristillisten oppien myötä joulu siirtyi kalenterissa joulukuulle Kristuksen syntymäjuhlaksi ja römppäviikot joulun ajaksi. Kansanrunouden tutkimus on korostanut karhunpeijaisten merkitystä, ja jättänyt hirvipeijaiset abjektiksi, osin siitä syystä, ettei niistä ole kansanrunoissa mainintoja. 1900-luvulla kuitenkin hirvipeijaisperinne elpyi ja juhlaohjelmana esitettiin hirvikronikka eli hirvijahdin tapahtumain kulku, jos vain sopiva runoniekka oli saatavissa.

Kirjasarjassani olen käsitellyt tarkemmin sekä hirvikronikoita että köyrin viettoa, joten tässä esitän vain muutamia hajamainintoja. Peijaisiin ja juhliin kuuluu runsas syöminen ja juominen.

Siitä kertoo myös kiihtelysvaaralainen sanonta: Köyrinä jokaisella, jouluna joillain, pääsiäisenä perhettä myöten. Ja erikoinen on sana päätyminen, jolla ei tarkoiteta mihinkään johtopäätökseen tulemista. Päätyminen on kauden päättymistä, sitä että lihaa on teurasjuhlassa. Sama tunto on kiteytetty hirvikronikoitsija suulla. On lihaa tullut aikamoiset läjät!

Joulunvietossa on omat rituaalinsa, johon kuuluvat joululaulut, pikkujoulut, tontut ja tonttuilu, joulusauna ja joululiikenne. Kekrinä palvelijat liikehtivät kyläilemässä ja juhlimassa kylänraitilla, karhun ja hirvipeijaisiin kuuluu juhlasaatto saaliin kanssa. Peijaisväki matkaa peijaisten viettoon saaliinsa kanssa, joulun juhlan viettäjät ruuhkautuvat teille joulun viettoon autoineen ja lahjoineen. Tontut syksyn ja talven juhlassa eivät ole sattumaa, vaan jatkumoa metsän ja vainajien hengistä, jättiläisistäkin, koska yhdellä tonttutyypillä sanotaan olleen vain yksi silmä. Yhteisöllisesti laulut ja runot ovat lujittanut yhteishenkeä. Hirvipeijaisissa se on kronikka, karhunpeijaisissa runot ovat olleet riittirunoja, joulujuhlassa laulut ovat joululauluja,

palvelijain juhlissa sävy on ilakoiva rekilauluineen. Olen jossain vaiheessa verrannut nykyisen suomalaisen joulun vieton funktioita elonkaavan funktioihin ja saanut aikaa alla olevan kuvion ryhmässä konsultaatio. Ja kuinka ollakaan, viina kuuluu suomalaisen juhlapyhiin, oma johdonmukaisuutensa on siinäkin, että silloin otetaan ”neuvoa antavat” eli juhlaryyppy,

Kuvio. 6 Joulun ajan prinsiipit kategoriasta rituaalit.

Karhunriittiprinsiipeissä P4 on kyse kaadon ritualisoinnista. Tämän voi rinnastaa lukemalla luonnehdinta: Kauden rituaalistaminen. P6 on jäsenyyden luomista, ja tunnettuahan on, että pikkujoulut ovat suomalaisyritysten perinteinen remujuhla, jossa luodaan henkilöstölle mahdollisuus heittää vapaalle ja tutustua toisiinsa ihmisenä ihmiselle. P10 klaani, voisi joululauluissa kertoa kuoleman perinteestä marraskuussa, jolloin luonto painuu talviteloilleen. Pimeä ja kylmä heijastuu joululaulujen kuoleman teemassa ja elämän rajallisuudessa. – Hei tonttu-ukot hyppikää…hetken kestää elämä, sekin synkkä ja ikävä. Suomalaisten saunapäivä on lauantai eli työviikon päättymispäivä ja pyhän aatto. Joulupyhien aattona mennään joulusaunaan, joskus pitkienkin matkojen taakse, kun joulua halutaan viettää sukuloimalla tai mökillä. Karhunpeijaisprinsiipeissä P22 sisältää ampuma-aseen käsittelyn. Aseen kansanomainen nimi on tuliluikku, jouluun ei liity ammuskelu, mutta tuli kyllä. Jos takkatuli on mahdollista sytyttää, se palaa juhlan kunniaksi tunnelmaa luomassa, tai ulkosalle sytytetään rakotuli. Kynttilät sytytetään joka kodissa juhlapöytään ja minne vain sattuu kynttilän liekki somasti sopimaan.

PEIJAISET	HAUTAUS	KALMA	VAINAJAT
karhupetäjä *kokko peijainen* *peijas peikko väipäs* *juutas terna* *vihtahousu* *peijaat* *peijainen* *peijaiset* *peijaiset peijakas* *peijas peijooni 4* *peijaiset karhu* *peijakas* *peijakas helaavalkea* *peijakas olla tiellö* *peijaks* *peijas nirkko* *peijainen* *peijas peijakas 2* *peijas peikko* *peijas väipäs* *peijaspeikko* *peiju* *pitolaulu* *raunio rounio'rehki* *peijaspeikko peijaiset* *rauniot* *rautarekku* *peijaspeikko* *rekki peikko peijakas* *äpärä peijakas*	*Haudan* *avaimet* *hauta nauris* *hautakivi* *hautausluvut* *köyri* *köyri* *kissaviikko* *köyri* *mikonpäivä* *köyry* *köyry* *runtuviikko* *kööpeli* *kööpeli ja* *kööpelinvuori* *kööpeli köpeli* *koopelo* *kööpelinkamarit* *karsikko* *karsikko haltia* *karsikko* *lumppaus* *karsikkopuut*	*kallaskuusi* *kalma* *kalmanlintu* *kalmisto* *kalmojen syöttö* *kuolema* *marras es* *marras tapio* *marras tapio lyly* *marta* *marta merikanto* *martaus kapeet* *marto* *harmaa kuolema* *hengenriisto* *kirkonmaanväki* *kirkonväki* *Korihaudan haltija*	*ihtiriekko* *keisoruoho* *kekri köyri* *kekri* *kekri joulu* *kekriruno Koljo* *kekristä* *kekrit kököt* *kekritär* *keyri* *käkri* *karmanlaki* *kouko* *kouko kuolema* *kouko mörkö* *kuisto vainajan muisto* *mänty kuusi* *valekuollut* *viina imatra* *raskas vainaja*

Taulukko 11. Säläsanojen peijais- ja kekrisanoja

joulupäivänä kirkosta tultua antoi isäntä hevosille tonttusitomesta jouluaattona pudistamansa jyvät, joiden sekaan oli koottu riihen seinien rakoihin jääneet jyvät. Tonttusitoma oli ensimmäisestä kypsyneestä rukiista leikattu sitomus Sen oli isäntä itse leikannut, ja sitä oli siitä saakka riihessä säilytetty.

9.2 Köyrinhönttänän ikävä kitinä

Kekrillä oli myös parauskomukseen liittyviä merkityksiä, sillä ”kantamusta kantava kekri on selvästi tekemisissä hedelmällisyys- ja yltäkylläisyysajatusten kanssa. Sanotaanhan sen nimenomaan keräävän eloa”. /Viite [20]/ Toinen uskomushahmo, johon kekrinvieton jäänteet viittaavat on kurki eli pahakurkinen, joka oli jonkinlainen köyrimörkö ja esiaste myös joulupukille. Köyrinä liikkeellä ollutta kummajaista nimitettiin mm. köyripukiksi, mutta Iisalmessa kyseinen talosta taloon vaeltaja oli köyrikurki ja Vieremällä pelkkä kurki. Mikä köyripukin alkuhahmo lienee ollutkaan, niin Sanakirjasäätiön kokoelman keruun aikaan oli tieto jo hämärtynyt ja muuttunut moniksi eri murremuodoiksi, nimityksiksi ja käsityksiksi. Mutta olipa köyrinvieton ajankohta joulu, helluntai, pääsiäinen, elojuhla tai Mikkelin tai pyhäinmiestenpäivä, niin juhlintatapoihin kuului kestityksenä viina. Juhlamenot saattoivat yltyä railakkaaksi ryyppäämiseksikin. Opittiin tuntemaan perin pohjin ns. loiskausuhri haltijoille ja köyrihönttänöille. Humalahakuisuus pysyi vaikka juhlimisen perimmäinen tarkoitus olikin ukonvakoista jo aikaa sitten hämärtynyt.

Tunnettu värmlantilainen perinteenkannattaja on Kaisa Vilhunen, jota Lauri Kettunen on tarmokkaasti haastatellut. Kettunen mielestä Kaisan tiedonantoihin ei aina ollut täysi luottaminen, koska muisti alkoi heikentyä ja hän mukautui helposti otatteluihin ja ohjaaviin kysymyksiin. Kaisan tiedot ovat kuitenkin ainutlaatuiset, joten vaikkapa olisivat osin kertojan omaa mielikuvitusta, niin tämän metsämummun muistelot ovat uudelleen kertomisen arvoiset aina vain. Kaisa Vilhunen ei tuntenut kekri-sanaa, vaan hänelle juhla oli ”Köyr”. Tämä köyri yhdistyi hänen uskomusmaailmassaan rauhattomiin sieluihin, sillä jos ihminen kuollut sopivaan aikaan eli illalla ns. ”Ukon kuoloa”, vaan henki lähti sopimattomaan aikaan, niin kuolleesta tuli hengen lähdön jälkeen köyri. Itsemurhaajasta tosin tuli vieläkin levottomampi ja hän joutui tekemään Sisyfoksen työtä rahkona.

Köyri oli myös Vilhusen käsityksissä ihtiriekon tapainen olento. Kettusen parlografiin Kaisa kertoi: ”Kaks puuta jossa kihnutti yhteen, nin sielä köyr asui, se köyr eäns sielä, ja sen värremmin kun se tuul, sen värremmin se huikkas.” Kaisa uskoi köyrin asuvan puussa ja pitävän siellä varsinkin tuulisella säällä ikävää ääntä, kitisevää valitusta. Samassa haastattelussa selvisi sekin puoli asiasta, jotta tarkemmin ajatellen köyri on tapaturmaisesti

[20] Kekriä kiertämässä, Rytkönen 1934: 25

kuolleen henki. Koska henki äänteli puussa, puu sai toimia hautana, jolle kuolleiden hengille tarkoitetut antimet tuotiin. Ja tämä ehkä on aljopuun syntysyy. Myös metsänpeittoon joutuneet, eksyneet tai pedon raatelemat tulivat köyreiksi. Vainajan oli määrä elää henkenä puun ja kuoren välissä valittaen alkuperäiset elinvuotensa loppuun, ja mitä kovemmin tuuli sen kovemmin vangittu sielu valitti. /Viite[21] / Rauhattomana köyrinä sielu puussa vietti elonmääränsä loppupäivät rauhaa saamatta.

Kaisa Vilhunen kertoo esimerkkinä tarinan möyrytautisesta härästä, johon oli mennyt Loho, minkä seurauksena raivostunut härkä tappoi piikatytön, josta tuli tämän tapaturmaisen surman vuosi köyry. Tyttö oli niin tunnollinen, että kuolemansa jälkeen ilmestyi haamuna hoitamaan velkarästiasioitaan, jonka jälkeen vasta sai sielulleen rauhan.

9.3 Köyrit ovat paimenkulttuuria

Taikatohtori A.V. Rantasalo on kertonut karjataian Luumäeltä, jonka mukaan jos juhannusaattona (paimenten juhlapäivänä) toi lehmät viimeisenä kotiin, niin jäi köyryksi eli möyryksi seuraavaan juhannukseen asti. Uuden arvon kunniaksi viipyilevä paimen kokkotulilla noettiin ja nolattiin huolimattomuudesta kertovilla nimityksillä, joten köyryksi jääneen saattoi olla viisainta pysytellä kokolta poissa. /Viite [22] / Agraareissa karjataioissa 1800-luvulla suomalaiset tunsivat köyrin nimellä kekri, keyri tai köyri.

Rantasalon kuvaamissa karjataikoihin on koottu joukko kekriuskomuksia:

1) Jos hieho vieroksuu härkää niin otetaan kolme kekriaterialta jäänyttä siian päätä ja syötetään ne hieholle. Sama keino tepsii myös maholehmän astutukseen. (tieto Nurmeksesta)

2) Lehmälle tehtiin kekriaamuna pienet ryynikukot, kullekin lehmälle oma kukkonen, jotka sijoitettiin uunin pankolle säkkiin kuivumaan. Kun lehmä oli poikinut hän sai syödäkseen nimikkokukkonsa. (tieto Kuhmosta)

3) Keyrinä pöydällä olleet suolat oliva loihtosuoloja, joita laitettiin poikineen lehmän ensimmäiseen juomaveeen kolme kertaa. (tieto Enosta)

[21] KSVK Kalevalaseuran vuoisikirja ; Lauri Kettunen1935:75
[22] Suomen kansan muinaisia taikoja , Rantasalo 1933: KT IV,2: s. 674

4) Kekriaamuna otettiin lehmältä kello kaulasta ja vietiin pirtin naulaan. (tieto Puolangalta) Tavasta syntyi sanonta: ”Kekrinä kellot naulaan, pääsiäisenä kaulaan. /Vite [23] /
5) Suomussalmella ja Kiannassa lehmille koottiin kekrinä ”ottosia” eli leivänmuruja ja /tai suoloja. Ottosrove oli tuohinen ja noin 4-5 dm leveä.
6) Sotkamossa suolat levitettiin arkikerinä eli 1. Marraskuuta ruokapöydälle, josta ne aterioinnin päätteeksi korjattiin em. ottosiksi, jotka syötettiin keväällä karjalle sitä laitumelle laskiessa.
7) Mikkelin ja keyrin seutuna piti emännän rythyä taikaoperaatioon

Ensin lehmäin palastelusuolat sijoitettiin emännän sukkaan kolmeksi yöksi, sitten ne sijoitettiin pulloon, jota pidettiin kolme yötä talossa, jossa oli kolme lämmintä huonetta, jossa kunkin huoneen tulisijassa suolojen tuli olla kolme yötä perä perää. Taikaa voitiin tehostaa myös koskessa käytöllä ja kirkon seinän alla. (tieto Juuasta).

Mainituista Suomessa harjoitetuista uskomuksista ja taioista ilmenee kekrillä olleen vuoden tulon ja karjaonnen turvaamiseksi tehtävien varmistusten merkkipäivä. Myöskin Köyrin, kerkin keyrin aattoilta oli merkittävä ajankohta. Koko talonväki kokoontui navettaan syömään maltaista tehtyä imellosta, joka sitten vietiin tulihiijolle (tulihiidelle) ja metsään, jossa sitä tiettyihin pyhiin paikkoihin kuten ”ison kiven leuan alle” asetettiin tervaksesta tehtyihin puukaukaloihin metsänväelle ateriaksi ja kolme leppälusikkaa kaukalon reunalle./Viite[24] / Pohtiessaan muinaissuomalaisten epäjumalia, ovat Kaarle ja Julius Krohn esittäneet näkemyksen, että Köyri-ukon hahmo on myöskin epäjumala. "Jonkinlainen jumalankuva lienee myöskin ollut se oljista tehty ja maalatulla naamarilla varustettu Köyri-ukko, joka muutamin paikoin Suomessa kekrinä asetettiin tuvan nurkkaan seisomaan."(Krohn 1894:70). Tuvan tai kodan nurkka, paransoppi on ollut suomalaisugrilaisilla kansoilla pyhäinkuvien, koijumalien ja muiden idoleiden säilytyspaikka.

Kekriajasta on puoli vuotta pääsiäisaikaan, jolloin noidat ja trullit intoutuivat tekemään tepposiaan yrittäessään parantaa oman karjansa tuottavuutta ja siinä samalla pilatessaan toisen karjan menestystä, sillä onnea katsottiin riittävän vain rajatusti itse kullekin. Toisen onni oli itseltä pois, jos ruohikon söi toisen lehmä niin omalle ei jäänyt mitään, niinpä ajateltiin, että parempi tuhota toisen karjan kasvu. Kun tämä ajattelu vallitsi ja noituutta myöskin tiedettiin harjoitetun niin varautumistaikuutta tarvittiin.

[23] Kellojen riistolla on olut symbolinen merkitys. Pintamerkitys on ollut piikojen ”römppäviikkojen” eli vuosivapaan alkaminen. Tavan syvempi merkitys on ilmeisesti perua henkien karkoituksen aatteesta. Kellojen poistamisella suodaan vainajahengille esteetön ja häiriötön kulku, sillä kekri oli vainajahenkien juhlapäivä. Vuoden tulo ja talon menestys uskottiin olevan riippuvainen vainajien suosiosta ja tapojen oikeasta noudattamisesta. Suomalaisugrilaisessa vaatetuksessa pienet tiu´ut ovat olleet henkien pahansuopuudelta suojautumiskeino. Siten kellojen kumu on jäänne vainajauskosta ja jossain suhteessa myös hiisien ja kirkonkellojen väliseen jännitteeseen.
[24] Suomen kansan vanhoja taikoja: Rantasalo 1935: IV,2: s.941

Ken tahtoi estää noitien ilkityöt, niin piti tehdä uuden kuun aikaan lepän latvasta teräväpäinen palikka ja pyhäinpäivän yönä, kun kukko oli kerran laulanut, mentiin takaperin portille päin pihapiiristä ja luettiin hoku:

> ”paha, painu matkahas´,
> mene metsähän menoas´,
> änkätä ämmäsi oville,
> kompurpoitse korttisille!
> Siell´on parempi sinulle
> Kuin on mustassa navetassa.” (Rantasalo 1935: IV2, s. 947.)

Mutta kekrinä oli tapana muutakin sanoa. Karjalle toivotettiin kekriä ottaisten kera tai saatettiin sanoa olkipillillä lehmän korvaan kekrikakkua annettaessa: Nyt on santtipäivä, kekri, niin jotta lehmäkin sen ymmärsi, että erityistä pyhää vietettiin. Karjalle saatettiin tarjota tosin muitakin troppeja kuin herkkuja köyrin aikaan. Pielavedellä uskottiin, että hevoselle ei tule päätauti , jos sen appeeseen eli ruokaan sotketaan joukkoon pirunpaskaa, mikä oli tehty kärpän raadosta, tervasta ja suolasta. Tiedossa ei ole mitä laatua mainittu hevosen ”päätauti” oli, kun lääkkeetkin piti olla noin voimalliset. Ei tiedetty tarkkaan syytä, minkä tähden eläin sairastui ja tauti sai ajan mukaisen tautimäärityksen ja hoidon. Suomalainen agraaritietäjä ja konikuohari olivat siten miltei kuin kaldealaisten tähtienselittäjien jälkeläisiä. Etsiessään vastausta kysymykseen miksi, lopputuloksena oli selitys siitä, minkä tähden tapaus oli sattunut. Tähtimääritys tehtiin itseoppineesti ja/tai oppipoikaperusteisesti, mutta oireet, symptomit ymmärrettiin ”kipuin tunnustähtinä”. Tähti merkitsi muinaissuomalaiselle samaa kuin merkki, ja käsitys on säilynyt lehmän nimenä Tähdikki sekä laatuluokituksena. Nykyajan matkaajalle on tuttu majoituspaikkojen tähtiluokitus. Joten, vaikka kipuja ei ymmärrettykään agraarissa yhteiskunnassa suoraan tähdiltä tulleiksi, niin henkiusko oli vielä vahva. Karja oli arvokasta omaisuutta, ja siksi sen vaivojen määritys ja hoito oli mitä tähdellisin eli merkittävin asia taloudelle.

9.4 Eläimistä pidettiin huolta

Ruotsiin perustettiin ensimmäinen eläinlääkärikoulu vuonna 1775, johon oppia 1700-luvun alkupuolella Lyoniin perustetusta maailman ensimmäisestä eläinlääkärikoulusta. (Nenonen 1999:323). Tarpeelliseksi eläinlääkintä Suomessakin koettiin, taikakeinot eivät aina tepsineet, ja niin jo vuonna 1776 suomenkieliset Tieto-Sanomat No 16 saattoi ilmoittaa:

”Tiedoksi
Frankrikisä on annettu ulos kirja ja tieto hewoisista, joka on tarpellinen ei ainoasti, erinomaisin hewoisten holhoille ja kaupitzioille, mutta myös kaikille muille, joilla niistä ei ole edellä tietoa, joka wälittöin äkisti olis hyödyllinen. Täsä kirjasa kirjoitetan Ensin: Hewoisten sekä sisällinen että ulkonainen muoto; josa siwusa opetetan tuntemaan niitten ikä, syndymästä kolmenkymmeneen wuoteen asti. Toisexi kirjoitetan siinä kaikki hewoisten kivut ja taudit: 1:n Niitten nimet. 2:xi Syyt niihin. 3:xi Kipuin tunnustähdet. 4:xi Niitten ennustuxet ja esi-tiedot, ja 5:xi Parannuxet ja parannus-tawat.”

Oireet, symptomit, taudin merkit on tekstissä suomennettu ”kipuin tunnustähdiksi”, minkä perusteella ei varsinaisesti määritetty taudin vakavuusastetta vaan pyrittiin selvittämään taudin laatu eli nimi tarvittavia hoitotoimenpiteitä varten. Myös Sanakirjasäätiö pyrki innokkaasti tallentamaan kekriuskomuksiin liittyvää murresanastoa. Kaukorannan toimittamassa Sanastonkerääjän apuneuvokirjasessa no. 3 on esitetty kerääjien tueksi seuraava kyselyrypäs:

”Mikä oli ja missä merkityksessä tunnettiin kekri, käkri, keyri, köyri, köyry, käyry, körri, körrä, körriäinen? – Missä tunnetaan vanhastaan köyriruis, köyryruis, ja millaista se oli? – Missä tunnetaan kekritär, kekriätär, köyritär, köyriätär, köyrinhönttänä j.n.e.? Millainen se oli? – Käytetäänkö vanhastaan nimitystä kekkeri, kekkerit? Onko sitä tarkoittavalla yleiskäsitteellä muita nimityksiä ja missä merkityksessä eri nimityksiä käytetään?”

Näiden ja vastaavien kysymysten perusteella saatiin selville agraarin yhteiskunnan köyriuskomusten jäänteet, jotka olivat jo kyselyn ajankohtana häviämässä ja katosivatkin sitten muistista suomalaisen yhteiskunnan kaupungistumisen myötä 1950-luvulta lähtien. Kyselyn Kaukoranta oli kirjannut Kekrin päivänä, vainajien muistopäivänä kuin manalle menneitä omasta puolestaan muistaen. Kekri oli vainajien muistajaisten lisäksi työvuoden lopun juhla ja samalla uuden vuoden alkamisajankohta, jota palvelusväki vietti hyvin ansaituilla römppäviikoilla.

Kekripidoilla on pyritty vuodentulon ja hedelmällisyyden lisäykseen. Anna-Leena Siikala toteaa Kalevalan runoissa häälaulujen lisäksi erityistä painoa olleen myös Kekri-juhlissa esitetyssä Härän laulussa. /Viite[25] / Kekrinvietto on osoittautunut suomen kielen sanakeräelmissä merkittäväksi juhlaksi, josta vastaajaverkostolla oli vielä 1900-luvun alussa runsaasti muistitietoa jäljellä. Kekrinvietolla on arkaaiset juuret metsän ja veden viljan hedelmällisyysjuhlana, josta se sitten on elinkeinoelämän kehityksen myötä siirtynyt kaskiviljelyn kautta peltoviljelyä ja karjanhoitoa koskevaksi rituaaliksi.

- [25] Anna-Leena Siikala, Suomalainen šamanismi - mielikuvien historiaa1992: s. 14

10. Para, perinnelaji H

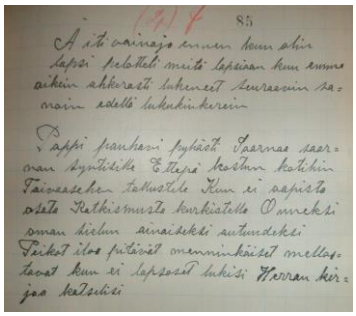
Tämä osio tutkimusprosessin prinsiipeissä rinnastettu runonkeruumatkoihin ja keruutulosten kritiikkiin. Kun Lönnrot sai ensimmäisen versionsa Kalevalasta valmiiksi, kritisoi C. A. Gottlund sitä tuoreeltaan ”pehmeröksi”. Uskomusmerkityslajina kyse on perinnelajista H varallisuudenkartuttajat, mutta sillä on viittaussuhteensa myös haltijoihin ja piruun sekä aarteisiin. Para ja tonttu toimivat molemmat ns. tavarantasaajina, eli käyvät varkaissa naapurissa. Omaa tarinaansa kertovat rikkauteen kohdistuvat epäluulot, joita epäillään rahapirun, pirityksen aikaan saannoksiksi ja sillä tavoin ne kiertyvät myös friimuurari eli vapaamuuraritarinoihin, joista voi todeta Danilo Dolcin sanoin. Jokainen harhaluulo on totuuden korvike, ja harhaluulon yleistyessä se muuttuu ikään kuin viralliseksi ja arvostetuksi juuri laajan levinneisyytensä vuoksi. Käsitykset muuttuvat ajan myötä, pirityskin on päässyt arvoon arvaamattomaan kieltolain myötä, jolloin kyseessä oli jo pirtu. Kenellä oli pirtulasti hallussaan, se toi vaurautta taloon ja usein myös pirunmoista menoa.

10.1 Ontologinen ongelma

Olen pyrkinyt alustavasti luokittelemaan sanaliput keskeisen sisällön mukaan, mikä helpottaa hakutoimintaa, mutta jättää pimentoon sivumainintoja, joten yksi lipuke voi sisältää useampaan perinnelajiin kuuluvia titeoja. Mystinen koodi a^3 L viittaa SKS:n arkiston perinteen ja nykykulttuurin kokoelmaan, jossa arkistoluokka a3 = Uskomustarina (memoraatti), joka kertoo yliluonnollisesta kokemuksesta, uskomuksesta, haltijoista tai maahisista. Kyse on sisällöstä, muotoon viittaa merkintä L, joka tarkoittaa että kyseinen tarina on kirjoitettu muistiin alkuperäisessä lause- tai murteellisessa asussaan.

Kerätessäni aineistoa vuoden 2002 aikana silloisesta Kansanrunousarkistosta alkuperäislähteistä (ei kortistosta), luvalla digikuvasin aineistoa tutkimusta varten, koska arkistotyöskentelyyn olisi mennyt liiaksi aikaa enkä edes tiennyt, milloin voisin perehtyä aineistoon tarkemmin ja mikä on relevanttia ja mikä ei, koska valitsin massasta intuitiivisesti ielenkiintoisimmat.

Arkistoluokituksessa piritys on uskomustarina, memoraatti, mutta sisällölliseltä kannalta tarina kuuluu uskomusperinnelajiin H eli varallisuuden kartuttajat. Toisentyyppinen muistiinpano on merkintä f (lp), jossa näyte on luokiteltu joko omaksi sepitteeksi tai kirjallisuudesta otetuksi eli ei ”aidoksi” suulliseksi perinteeksi, mitä luokituspäätelmää varsin usein voi kyseenalaistaa ja epäillä.

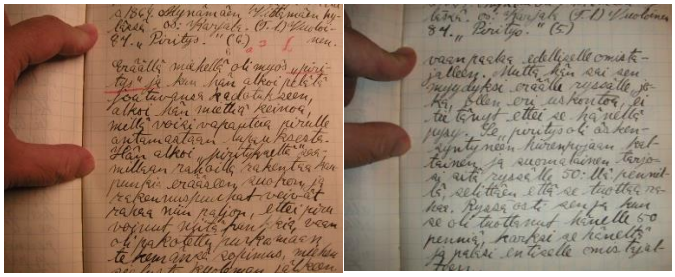

Kuva 7. Äitivainaan opetusmetodinäyte SKS:n perinteen ja nykykulttuurin arkistosta, poim. 2002

Käsialan perusteella tiedonantaja on todennäköisestä Vihtori Grönroos ja tieto Satakunnasta. Hakusanana olen nimennyt ym. näytteen Kastun koti -merkinnällä, koska olen sitä pitänyt merkittävimpänä tiedonsirpaleena. Kastu on Krristuksen kansanomainen ja vanha puhuttelumuoto, koska tieto on saatu äitivainaalta, mikä viittaa äidin kuoleman tapahtuneen kauan sitten, kun hän on puheessa kohonnut arvostettuun esi-isäkastiin, vainajaksi. Näin ollen hakusanaksi olisi voinut laittaa myös ”äitivainaja”.

Pappi pauhasi pyhästi / Saarna saarnan syntiislle / Ettepä kstun kotihin / Taivasehen tallustele / Kun ei aapista osata / Katkismusta kurkistella. / Onneksi oman sielun / ainoiseksi autuudeksi / Peikot iloa pitävät / menninkäiset mellstavat / kun ei lapsoset lukisi / Herran kirjaa katselisi.

Arkistonäytteen sisällöstä ilmenee sen sopivan myös uskomusperinnelajiin M Peikot ja maahiset. Kyseessä on varoitustarina sielun autuuden vaarantavasta lukutaidottomuudesta tai lukuhaluttomuudesta. Erilaiset möröt ja peikot ovat olleet tyypillisiä lasten pelottelukeinoja

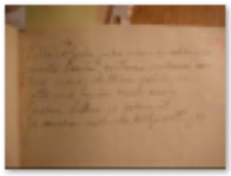
Kuva 8. Vuonna 2002 arkistotyöskentelyä Kansanrunousarkistossa digikuvauksen avulla.

Keruuvaiheessa olin kiinnostunut pelkästään arkistoista löytyvästä sälän semantiikasta, joten en kiinnittänyt huomiota tekijä- ja arkistotietoihin, osassa aineistoa ei edes ollut mahdollista jäljittää, kenen tiedonannosta oli kyse, kuten Setälän uskomussanojen yhdeksästä sälätietolaatikosta ilmeni, kun osa tiedoista oli saksittu kortistoon ja jäljellä oli repaleet.

Niin uskomuksissa kuin hakusanoissakin on runsaasti käsitteiden ja sisällön limittymistä kuten seuraavasta hakusanatiivistelmästä voi todeta. Kratti on perusolemukseltaan aarteenhaltija, mutta halutessaan se voi auttaa saamaan aarrekätkön haltuun, joten ainakin välillisesti se on myös varallisuudenkartuttaja. Yhteistä paran ja kratin tarinoissa ovat asetussanat. Paran saa elämään, jos tietää täyttää ehdot ja sopivat syntysanat, aarretta kätkettäessä kätkijä voi asettaa verhan eli salasanat, joilla aarteen saa haltuunsa.

Osittain ontologinen ongelma on myös nimeämisen ongelma. Mikä kuuluu mihinkin lajiin on oleellista, mutta tärkeää on myös mitä kutsutaan miten, kirjoitus- ja äänneasut vaihtelevat kansanperinteessä paljon. Seuraavassa esimerkki hakusanakoonti no. 24 annista, jossa on ilkikurinen sävy paran tuottamasta vauraudesta.

Esimerkki arkistonäytteestä 047

PAARALAULU
VOI
KT-SKS-21-11-02
047.jpg

Vilho Pohjola joka usein omatekoisilla sanoilla lauloi soittonsa mukana esim:

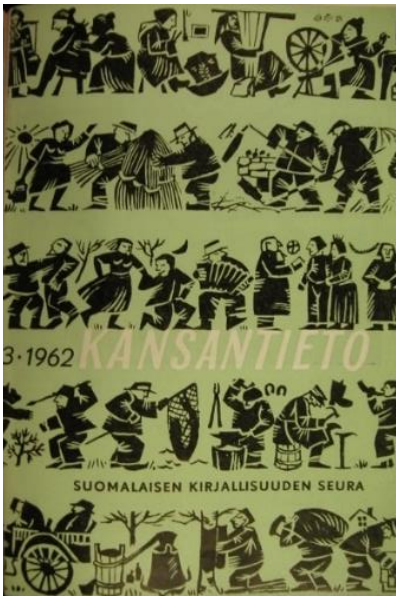
menen Anttilaan pelaamaan
mä hyvän ruan saan.
Paaran lihaa ja perunnoit
noeran sormilla tehtyä voit.” jne.

Minä
Sieltä

Ja

Tekstissä viitataan paran kantamuksiin sekä pirityksen kaltaisena taikavälineenä noidan sormet. Totta oli, että maito-onnea lisäämään käytettiin mm. kuolleen kouria, tai sormia.

Kuva 9. Kansantieto kyselylehtisen kansi, arkistotiedot KT on poimittu näihin kyselyihin saaduista vastaksista SKS:n perinteen ja nykykulttuurin arkistosta.

Tämä lähdetiedoksi riittänee., koska tavoitteenani on ollut seuloa sälästä semanttisesti arvokasta kokonaisuutena katsoen ja SKS:n aineistoa olen käyttänyt lähinnä verratakseni SMSA:n eli murrearkiston uskomusperinnetietoja kansanperinnekeruiden tietoihin. Oma pirityksen, parani, taikakaluni on ollut keruuvaiheessa uutuustuote eli digikamera, sopivaan resoluutioon viritetty, käsivaraisesti käytetty.

Para on noidan tai emännän pikkuapulainen, joka tuottaa aineellista pääomaa. Tutkijan apu, piritys on arkistovirkailija, joka tuo arkistojen aarteiston uumenista tietoja sitä hamuaville. Digikameran lisäksi apunani tiedon esiin loihtijoina kansantietouden saralla toimivat vuonna 2002-2004 seuraavat ystävälliset sielut, jotka voivat todistaa minulla olleen tuon ”pirityisen” menestyksen tuojan hallussani. Eikä arkistotyö läheskään aina ole tylsää.

Kuva 11.
Hilkka Nevalainen. SKS
Supertietäjä työssään

Kuva 12.
Minna Kilkki. SKS
Arkisto-apulainen.

10.2 Piritys

Kalastaja Kustavista kertoo kuulleensa vanhojen ihmisten puhuneen pirityksestä joskaan itse ei ollut sellaista nähnyt, mutta tiesi kustavilaisten kalastajien ennen vanhaa hankkineen pirityksen veneeseensä kalaonnen turvaamiseksi. Mainioita pirityksiä saatiin mm. ihmisruumiin jäännöksistä, kuten ruumiinmullista, luista ja pääkallosta. Jos kellä oli rohkeutta kätkeä tällaisia taikakaluja veneeseensä, niin silakkaonni oli taattu. (SKS-KT)

Mynämäeltä on saatu vastaus, jossa kerrotaan memoraatin tapaan pirityisestä. Turussa oli ollut eräs talon isäntä, joka oli tehnyt kolme kertaa vararikon, mutta oli silti erittäin rikas. Epäiltiin, ettei isäntä ollut saanut rahoja rehellisellä tavalla. Vähitellen isäntä alkoi luottaa renkiinsä, ja näytti salaperäisen esineen, johon isäntä luotti rahaa tuovana pirityksenä.

Tuo piritys oli pienehkö lasirasia, jonka pohjalle oli pantu noin sentin hiekkakerros. Rasian sisällä oli vastasyntynyttä pikkulinnun poikasta muistuttava karvaton olento, joka oli elänyt ilman ruokaa, vain hiekka ruokanaan. Olento oli elävä, koska jos painoi sormellaan rasian kantta, niin piritys löi nokallaan kantta.

Kerrotaan myös eräällä miehellä olleen pirityksen, mutta ajan mittaan hän alkoi pelätä joutuvansa kadotukseen, joten hän tahtoi vapautua pirulle antamastaan lupauksesta. Hän alkoi pirityksseltä saamillaan rahoilla rakentaa kaupunkia suolle, rakennustoimi kävi kalliiksi eikä piru voinut kaikkea hankkia, vaan pirun täytyi purkaa sopimus.

Pirityskin sai uusia merkityksiä, Säkyläsä 1928 saatu tiedonanto toteaa pirityksen olevan seudulla melko tuttu sana, jolla ymmärrettiin esim. jotain köyhää mökin asujaa, joka eli herroiksi ilman työtä. Hänellä arveltiin olevan hallussaan jotain piritystä. Seudulla pirityksellä tarkoitettiin viinakauppaa, tai jotain muuta lainvastaista, salaista toimintaa. Myös hyvästä taloudenpidosta epäiltiin huushollissa olevan pirityksen. Ja kun piritys merkitsi lääkettä, kyseessä oli pirtu.

Pasi Klemettisen yleistä käsitystä mukailevan määrittelyn mukaan piritys (piritsa, piriläs, piritus ja pirityinen) on varallisuutta kartuttava apuolento, jonka ihminen voi hankkia itselleen. Nimen alku on latinan sanassa spiritus. Maallista mammonaa tuottavana se tunnetaan myös nimellä rahapiru. Piritys tuo omistajalleen ennen kaikkea rahaa, mutta myös muuta menestystä. Klemettisen tietämän mukaan pirityksenä käytettiin hyönteisiä ja sitä säilytettiin rasiassa, pullossa, nahkapussissa tai raamatun välissä.

11. Peikko, perinnelaji M

Perinnelajissa M on prinsiippeinä menninkäiset P23 ja keijut sekä kääpiöt P30. Säläsanakoosteen mukaan kansankäsityksissä menninkäiset ovat pieniä tiittilakkisia henkiolentoja. Joidenkin mielestä ne ovat yöllä liikkuvia pahoja henkiä tai pimeässä oleskelevia kummajaisia. Karstulassa menninkäisten mainitaan olleen hurrituisten kaltaisia pieniä olentoja, jotka kurkistelivat kuin tonttu riihen tai kirkon luukuista. Sisään vai ulos, sitä ei tarina kerro, mutta tarina vaikuttaa joulutonttumaiselta toiminnalta. /Viite [26] / Maahinen oli taudinaiheuttaja, joka usein maasta tarttui. Tunnettiin myös paradoksisesti vesimaahinen. Puolankalainen kertoo tietäjänä toimineen isoisänsä parantaneen rohtuman, jota sanottiin vesimaahiseksi. Parannustoimessa tarvittiin maahisen syntysanoja taudin aiheuttajaa tiedusteltaessa. /Vitte [27] /

Pohjoisen mytologioissa jättiläiset ja kääpiöt ovat intressidominanssi, mutta näin ei ole Suomessa myyttisen puheen laita, ei edes keijut, jotka ovat hyvin suosittu tarina-aihe Irlannisa ja Englannissa eivät ole motiiviatraktio vanhassa kansanuskossa. Keijut olivat suomalaisille keijolaisia, jotka rinnastettiin menninkäisiin ja kirkonväkeen. Keijuja siis nähtiin ja niistä kyllä kerrottiin, mutta toisessa merkityksessä kuin kedon kukkasten ympärillä tanssivat luonnonhenget.

11.1 Maahiset

Lapin maahiskansa oli pientä, matalaa, kyynäränkorkuista väkeä. Ne olivat ihmisen kaltaisia. ja elivät maanalaisessa, tummassa maailmassa samalla lailla kuin maanpäälliset ihmiset. Poroja maahiset paimenteli ja metsän ja veden riistaa pyydystelivät. Maahisilla oli paljon runsaslypsyisiä lehrniä ja pitkävillaisia lampaita. Lapin maan maahiset olivat rikasta, äveriästä väkeä sen vuoksi vain, että ne omisti kaikki Lapin maan kullat ja rikkaudet, mitä maa sisällänsä pitää ja maa kätkenyt. on. Kaikki se, mikä maan alla on, se on maahisten, mikä maan päällä on, se on ihmisten. Näin tarinoi eräopas Uuttu-Kalle erätulilla turisteille.

Perinnelajiluokitus kyselyissä mainitsee tähän ryhmään kuulvuaksi peikot, maahiset, vuorepeikot sekä lintukotolaiset.

[26] Karstulasta saatu tieto sisältää onnekkaasti myös lähettäjätiedon. Julius Viljanen, Karstula, Kivijärvi 7.3.1929
[27] Heikkinen a. Puolanka 19.11.1928

Jättiläisten vastakohta on kääpiö, joka suomalaisessa perinnelajiluokituksessa kuuluu kategoriaan M peikot, kääpiöt. Jättiläisten ja kääpiöiden arkkikuva voi olla ihmisen perusasetelmassa, jossa lapsi on pienikasvuinen ”käbieni” ja aikuinen isokokoinen lapseen nähden. Vertailun vuoksi otan vielä teutonisen ja skandinaavisen mytologian perusteosten mukaisen vertailun kääpiöiden esiintyvyydestä nimistössä. LIITE 1

Vertailussa on sekä Eddan että teutonisen mytologian listassa joitain suomalaisia nimiä, mutta tämä lienee suureksi osaksi sattumanvaraista. Kirkonväki on tulkittu väärin, kyse ei ole peikosita, vaan pikemminkin haamuista ja kummittelusta, vainajien hengistä. Tässä on tullut joko kääntäjälle tai tekijälle pieni väärin käsitys, mikä osaltaan todistaa uskomusolentojen määrittelyn ja hahmottamisen sekavuuden. Aale Tynnin Edda-käännöksessä kääpiöiden niminä esiintyvät suomalaiset apellatiivit uni (dream), kili (lamb), ori (horse) sekä proprina tunnettu Jari, mutta varmuutta ei ole, viittaavatko nämä nimet suomen kieleen, jossa eläinten nimiä käytetään myös sukuniminä.

11.2 Lintukotolaiset

Lintukoto oli suomalaisessa kansanperinteessä kaukainen, lämmin ja pienikokoinen maailma, johon muuttolintujen uskottiin katoavan talveksi. Lintukotolaisiksi kuvattiin kääpiömäisiä ihmisiä tai henkiä, jotka elivät taivaan ja maan rajalla, lintujen talvimaassa tai lintujen kesäisten pesäpaikkojen vartijoina. Aineisto osoittaa, että Lintukoto ei ollut yksi yhtenäinen uskomus vaan laaja mielikuvien verkosto, jossa yhdistyivät muuttolinnut, sääennusteet, riistaonni, Linnunrata ja käsitykset maailman laidasta.

Vanhassa kansanperinteessä Lintukoto sijoitettiin kauas tunnetun maailman ulkopuolelle. Se saattoi olla etelässä, lounaassa, lämpimässä maanosassa tai taivaanrannan takana, siellä missä taivaankannen ajateltiin painuvan lähelle maanpintaa. Koska tila taivaan ja maan välissä kuviteltiin matalaksi, siellä asuvien olentojenkin uskottiin olevan pieniä. Lintukotolaiset olivat tämän mielikuvituksen asukkaita: kääpiökansaa, pieniä ihmisenkaltaisia olentoja tai lintujen yhteydessä eläviä henkiä.

Nykykielessä lintukoto merkitsee usein rauhallista ja turvallista paikkaa. Raakamuistiinpanojen maailmassa merkitys on toisenlainen: Lintukoto selitti sitä, minne linnut katoavat syksyllä,

miksi ne palaavat keväällä ja miten kaukainen, näkymätön maailma oli yhteydessä ihmisten arkeen. Aineistossa lintukotolaiset kuvataan ennen kaikkea pieniksi. Heitä mahtui kertomusten mukaan useita suuren astian pohjalle, ja pienestä ihmisestä voitiin sanoa, että hän oli ”pieni kuin lintukotolainen”. Sama mielikuva näkyy murresanoissa, joilla kuvattiin vähäkasvuisuutta tai hentoutta: kiäpieni, käkrieni, hubani, njäppini ja vähäni. Lintukotolainen oli siten sekä myyttinen olento että arkinen vertauskuva pienuudelle.

Lintukotolaisiin liittyvät myös taivaanääreläiset eli ääreläiset. Nimi viittaa taivaan ja maan rajaan, maailman ääreen. Joissakin muistiinpanoissa taivaanääreläiset ovat juuri niitä olentoja, jotka katoavat lintujen mukana horisonttiin. Toisaalla lintukotolainen on pieni kuviteltu henki, jonka muuttolintu jättää talveksi Suomeen vartioimaan kesäisiä olinpaikkojaan. Lintukoto liittyi vahvimmin muuttolintujen talvehtimiseen. Kun linnut syksyllä katosivat näkyvistä, kansanperinne sijoitti ne lintujen omaan maahan. Paikoin lintukotolaisten maata kuvattiin lämpimäksi ja hedelmälliseksi seuduksi, paikoin taas suomaiseksi tai maailman laidalla sijaitsevaksi alueeksi. Muuttolinnut eivät vain lentäneet pois, vaan siirtyivät toiseen järjestykseen, jossa niillä oli omat reittinsä, vartijansa ja paluunsa. Kaikkien lintujen ei kuitenkaan uskottu lähtevän Lintukotoon. Erityisesti pääskyistä kerrotaan uskomuksia, joiden mukaan ne talvehtivat järvien jään alla tai pohjamudassa. Pääskyjä voitiin myös kutsua lintukotolaisiksi: keväällä saatettiin sanoa, etteivät lintukotolaiset vielä tule. Näin sama sana saattoi tarkoittaa sekä myyttisiä olentoja että itse muuttolintuja.

Linnut eivät olleet vain tarinoiden aiheita, vaan myös luonnonilmiöiden selittäjiä. Linnunrataa kutsuttiin aineistossa talvenseläksi, ja sen ulkonäöstä ennustettiin tulevaa talvea. Kirkas, tähtinen talvenselkä saattoi merkitä kylmää ja vähälumista talvea, ruskea tai hämärä talvenselkä taas pyryistä ja epävakaista säätä. Myös lintujen lentosuuntaa tarkkailtiin. Illalla nähty lintujen suunta saattoi ennustaa seuraavan päivän tuulta, ja kurkien lentokorkeudesta pääteltiin talven läheisyyttä: korkealla lentävät kurjet kertoivat talven olevan vielä kaukana, matalalla lentävät taas talven tulevan pian. Näissä havainnoissa kansanomainen sääoppi ja myyttinen maailmankuva lomittuivat toisiinsa.

Aineistossa Lintukodon rinnalle nousee kertomus lentävästä lappalaisesta. Muistiinpanoissa todetaan, ettei lentävä lappalainen ole sama olento kuin lintukotolainen, mutta tarinat kuuluvat samaan vanhojen uskomusten maailmaan. Niissä lappalainen tai lintukotolaiseksi kutsuttu olento vie riistaa, erityisesti teeriä ja metsoja, pohjoiseen tai omille mailleen. Kun riistaa oli niukasti, sen saatettiin uskoa joutuneen tällaisen olennon mukaan. Yksi laajimmista kertomuksista liittyy kansanparantaja Vilhelm Lindrosiin. Hän kohtaa metsässä suuren

teeriparven ja ampuu poikkeuksellisen suuren linnun vasta hopealla vahvistetulla kuulalla. Kun lintu putoaa, sen tilalla on pieni mies punainen vaate yllään. Pappi selittää, että kyseessä oli lappalainen, joka oli viemässä teeriä omalle maalleen. Samantapaisia tarinoita on merkitty muistiin Ylöjärveltä, Ruovedeltä ja Kurusta.

Muistiinpanot osoittavat, että Lintukoto ei ollut kaikkialla tuttu sana. Joillakin paikkakunnilla se oli tuntematon, toisilla se merkitsi lintujen talvimaata, ja paikoin sillä tarkoitettiin pystykotaa tai metsätyömaalle tehtyä suojaa. Sanaa käytettiin myös nimittelynä tai vertauksena: ilkeästä ihmisestä saatettiin sanoa ”senkin lintukotolainen”, ja pienikokoista ihmistä verrattiin lintukotolaiseen.

Tämä merkitysten vaihtelu tekee Lintukodosta erityisen kiinnostavan. Se ei ole pelkkä myyttinen paikka, vaan sana, joka on liikkunut tarinoiden, murteiden, säämerkkien ja arkisten sanontojen välillä. Yhdessä paikassa se tarkoittaa maailman laitaa, toisessa pääskystä, kolmannessa pientä ihmistä ja neljännessä metsäsuojaa.

Lintuihin liittyi myös runsaasti enteitä. Keväällä ensimmäisenä kuultu linnunääni oli pete eli ennusmerkki, joka saattoi kertoa tulevasta vuodesta. Variksen, pääskysen, käen, kurjen, kuikan, sorsan, teeren ja muiden lintujen äänille annettiin omia merkityksiään. Osa enteistä liittyi terveyteen, osa kalastusonneen, marjavuoteen, iloisuuteen tai huonoon menestykseen. Tällaiset uskomukset kertovat tarkasta luontohavainnoinnista. Lintu oli merkki vuodenkierrosta, säästä ja elämän onnesta. Sen liike, ääni ja paluu kytkeytyivät ihmisen omaan kohtaloon: tuleeko kalaa, pysyykö karja terveenä, millainen talvi saadaan ja kantaako maa satoa.

Lintukoto kokoaa yhteen monia vanhan maailmankuvan piirteitä. Se selittää muuttolintujen katoamista, sijoittaa tuntemattoman maailman horisontin taakse ja antaa linnuille tehtävän ihmisen ja näkymättömän maailman välittäjinä. Samalla se näyttää, kuinka luonnon tarkkailu, tarinankerronta ja arkinen kielenkäyttö muodostivat yhtenäisen kokonaisuuden. Selkeäksi artikkeliksi koottuna aineisto paljastaa, että Lintukoto ei ole vain satu lintujen talvimaasta. Se on kuva siitä, miten ihmiset hahmottivat luonnon liikkeitä ennen nykyistä lintutieteellistä tietoa: taivas, linnut, sää, riista, pienet olennot ja maailman ääri kuuluivat samaan merkitysten verkkoon. Muokattava ! raakadata erillinen. Suomalainen myyttikuvasto ei yleensä puhu lainkaan kääpiöistä, ei ainakaan sillä intensiteetillä kuin skandinaavinen tai teutoninen mytologia, sen sijaan kääpiötarinat on liitetty lintukotolaisiin. Sana on osuva, koska linnut palaavat alkuperäisiin maisemiinsa pesimään, syynä on ilmeisesti magneettinapojen muutos, jossa Suomen maaperä keikahti päiväntasaajan seuduilta pohjoiseen. Ilmaston vaatimukset ovat pakottaneet muuttolinnut reiteilleen talvehtimaan muille mailla vieraille.

12. Kirkonkakkiainen, perinnelaji B

Seuraavassa tiivistelmä Pasi Klemettisen (Kansanuskon yöpuoli) ja Kaarina Kosken (Kuoleman voimat) näkemyksistä kirkon- eli hautausmaan väestä. Kumpikaan tutkijoista ei mainitse kirkonkakkiaista. Sanonta haju tarttuu tulee konkreettiseksi, sillä haudasta nouseva kirkkoväki haisi ruumiilta ja saattoi käydä kiinni rattaisiin tai ihmiseen, kuten Hittus-Jussille kerrotaan käyneen.

Kirkonväen näkeminen ennusti kuolemaa. Keskiajalla kirkkojen lattian alle oli tapana haudata vainajia, joten kirkko ympäristöinen, hautausmaineen oli saman kirkonväen hallitsemaa aluetta. Puhuttiinkin hautausmaan haltijoista tai kirkonväestä. Kirkkokansa edusti eläviä ihmisiä, seurakuntalaisia. Kirkonväki kokoontui öiseen jumalanpalvelukseen, erityisesti joulukirkkoon. Uni ja kuolema rinnastetaan tarinoissa, nukkuvaan kirkonväki ei koske. Tämä uskomus elänee sanarelikteissä unikakkiainen ja hapsenkakkiainen. Muita merkittäviä kirkonväkeen liittyviä myyttiolentoja ovat keijut eli keijukaiset. Ganander mainitsee keijusia seuraavan kalmanhajun sekä keijusten nostamisen vihamiestä häiritsemään kuolleiden luiden avulla. *Nytt Finskt Lexicon*issa Ganander kuvailee keijusia ja yhdistää ne esimerkkilauseissaan kuoleman ja kirkon yhteyteen. Sanakirjassa kalma haisee keijusten läsnäollessa ja keijujen isännäksi mainitaan Manalan Matti. Ganander toteaa keijusten olevan kuolleiden henkiä. Keitolaista ja keijoa on myös pidettu vainajan henkeä. Ellei ollut luontaista kykyä nähdä kirkonväkeä, taidon saattoi saada, kun pyyhki silmänsä ruumiinpesuluutulla. Ruumis-sanasta on ollut hieman kiistaa, itäsuomalainen käsitys käsittää ruumiilla sekä elävän että kuolleen kehon, koska kyseessä on kattokäsite. Tarkemmin elävä ”ruumis” on ruppa, varsi, keho kun taas kuollut ruumis on kalmo, keitolainen, keito Manalan asukas, ei Tuonelan.

Koski ei mainitse kirkonväkitutkimuksessaan Warosen teosta Vainajain palvelus muinaissuomalaisilla. Sen mukaan kirkonväen synonyyminä mainitaan manalaiset, mikä vahvistaa käsitystäni kirkonväen sijainnin Manalassa.

- Jos *Manalaiset* ovat vallanneet talon ja jos ne on joku kuljettanut taloon tuomalla kirkon multia johonkin paikkaan, niin otetaan avuksi *vedenväki* ja kirkonväki vieraalta kirkolta. Niitten kanssa kierretään talo kolme kertaa. Sitten mennään yöllä kuuntelemaan, 'mistä kuuluu maanalaisia hätä-ääniä, niin siinä ovat ne panokset. Ne kaivetaan pois ja viedään ne kirkkomaalle ja ne apuna olleet väet viedään paikoilleen, niin manalaiset menevät pois. Veden ja vieraan kirkon väki hätyyttävät niitä Manalaisia, niin sen tähden ne hätäilevät ja lähtevät mielellään pois. Veden väki pitää viimeiseksi viedä paikoilleen, niin kirkonväiki ei viedessä lähde mukaan takaisin.- (Waronen 1898:28)

Warosen mukaan nuo manalaiset, kirkonväki oli joskus hyvinkin vihamielistä ja hyökkäävää. Kirkonväen kynsistä pakeneva voitiin kyniä putipuhtaaksi ja pakenija menetti kaikki vaatteensa, jotka ammulla löytuyivät pieneksi silpuksi paloiteltuna eteisen lattialta. Kirkonväki ei ainoastaan näkynyt joillekin näkijöille, se saattoi hajun lisäksi tulla havaituksi äänihavaintoja, huminana. Grimmin tapaan Waronen yhdistää vielä kirkonväkeen myös menninkäiset eli männingäiset, jotka muistuttavat lähinnä peikkoja, mutta käyttäytyvät hautuumaan haltijoina joskus reippain ottein. Tarinan mukaan mm. kun Ohramäen Elias vainaja meni taikakonstejaan tekemään kirkkopihaan, niin *Männingäiset* viskasivat hänet aidan yli Muhosen pellolle kirkkopihasta.
Hautuumaan haltijoita olivat myös kalmiston haltijat, joille uhrattiin haudoilla. Kalmanhaltija tuotti monenlaisia tauteja, kansanrunoissa on kalmatauteja kokonainen liuta.

Kirkonkakkiaisesta on Savossa ollut se käsitys että ne tai se on myöskin kirkon haltija. Kerran eräs vanha mummo kysyi minulta jos minä olen nähnyt kirkonväkeä tai kirkon kakkiaisia? Min en ollut niitä koskaan nähnyt, mutta mummo sanoi niitä varmasti olevan aina joka kirkossa. Kertoi niiden olevan toiset silmäpuolisia ja toiset ontuvia ja niitä oli kuulemma niin paljon ettei niitä millään voinut lukea eikä niitä niitä kaikki ihmiset näekään, tosille ne näkyy. Siis jonkinmoinen vaistomainen ajatus henkimaailmasta. Näin kertoo murrearkiston keräelmissä tieto Savosta.

Kakkiainen on yhdyssanana käsitteissä unikakkiainen ja hapsenkakkiainen. Unikakkiainen on unenhaltija, hapsenkakkiaisen arvellaan olevan lähtöisin sanasta Hasphila, haspila, joka on eräänlainen pyörä, jossa on viisi siipeä. Sillä Savossa vyyhdetään rihmaa joka on kehrätty rullalle, mutta sitten se vyyhdetään ja pannaan liemeen valkenemaan. Hapsenkakkiainen on haspilan muotoinen pieni eläin hyönteinen, jolla on viisi pitkää koipea.

13. Mahnajättiläinen, perinnelaji N

Nakkilasta on tiedonanto, ettei mahnasta ole mitään tietoa eikä kirjoitettavaa. Toisen arvelun mukaan mahna on ollut joku haltija, joka on toisinaan auttanut esim. unohtuneita tavaroita talteen korjaamalla. Toisinaan mahna on vahingoittanut ihmistä. Liperissä mahna on kalojen mähnää, mätiä. Merikarvialla mahna esiintyi eräässä loitsussa, jolla sammutettiin tulta. Loitsua ei saa sanoa kenellekään sanojaa vanhemmalle, muutoin loitsu menetti voimansa.

Mahna maran sikiö
Tulen tuoma liekin lapsi
Lopeta tuima tuhosi
Lepy lauhan lauhkeaksi.

Sana kuuluu Setälän uskomuksellisten sanojen kyselyyn VI/ 38. Mahna, haltia, noita. Tämän tieto kyselyyn on saatu Lönnrotin suomalais-ruotsalaisesta sanakirjasta. Toivo Kaukoranta oli jo aiemmin kysynyt murteiden vastaajaverkolta sanaa. Mahnasta on johdettu Mahnala, joka Tampereelta saadussa vastauksissa on mainittu Mahnalan selkänä, jota arveltiin jääkauden muodostelmaksi, oudon muotoiseksi kaarekkeeksi ja syvänteeksi kalliossa. Puhuttiin myös Mahnalan trullista. Yleensä puhuttiin trulleista (troll). Trulli oli jokin olento, joka liikkui vain pääsiäispyhinä, ja liikuskeli ja kuunteli jonkin sopivan talon katolla. Kuuntelupaikan huoneen tuli olla muutettu kolme kertaa. Eli yrityksistä huolimatta sana oli melko tuntematon, Liperissä sana rinnastui kalan mätiin muodossa mähnä, ja Pirkanmaalla noitaan, trulleihin, epämääriseen olentoon.

Vastaajaverkosto arveli, oli mahna siirtynyt Gananderilta Lönnrotin sanakirjaan. Vanhan kirjasuomen sanakirjan mukaan mahna todella on jokin naispuolinen haltija, jota luonnehditaan ruotsiksi ” troll och Jättinna; sådana äro många i de fordna sagor” eli mahna on peikko ja jättiläisnainen, joista kerrotaan paljon tarinoissa. Vaikuttaa siltä, että suomalaiset jättiläistarinat ovat ruotsalaisen ja norjalaisen tarinaperinteen jatkoa, koska omaperäiset

jättiläistarinat puuttuvat, kun jättiläistä tarkoittavat sanat jäppinen/jäpitär ja muukilaiset ovat kadonneet muistitiedosta, ja kolmantena joukkoon voi liittää mahna.

Mahnan olen sijoittanut vastinpariksi hattaralle, koska molempien sanojen merkitys kiertyy vanhoihin ja jo unohtuneisiin myyttisiin olentoihin. Kansanrunous ei tunne mahnaa, hattarat ja hittarat kylläkin. Hattara-tarinoissa oli Pääkkösen taltioima kertomus Hittarasta, jolla oli kaksitoista poikaa. Jaottelussani on kaksitoista säläjoukkoa, jotka on ajateltavissa suomalaiseksi jing-jang-joukkioksi. Suomalainen kansanperinne ei todellakaan puhu Mahnasta, mutta mystisestä Vennon joukkiosta kylläkin. Nimitettäköön seuraavaa jakoa Vennon joukkioiksi, joissa on kaksi klaania, kuuttaret ja päivänpojat, kuuttaret ovat jing-olentoja, päivänpojat jang-olentoja.

Kuuttaret – jingolennot: rahho, kivi, pyhä, terni, pöhkö, mahna.
Päivänpoika – jangolennot: liekkiö, sampo, ilma, lintukoto, viro, hattara.

Muistumaa pohjoismaisesta tarinaperinteestä on arkistoon saatu tieto mahnasta henkenä, tai trulleine joka mellasti ullakoilla pääsiäisen aikaan. Tätä lähinnä rannikkoruotsalaisten tarinastossa pikaritarina, jossa hopea- tai kultapikarin tai hopeakannun ryövää henki, piru, jättiläinen, metsänneito tai peikko. Jostain syystä troll on vääntynyt jossain vaiheessa trulliksi tarkoittamaan noitaa.

Mahnasta ei tiedetty juuri mitään, mutta Mahnalasta paikkana osattiin kertoa. Imatralla on Jäppilänniemi, Jäppilä on ollut ennen kuntaliitosta eteläsavolainen kunta, ja Jäppinen on suomalainen sukunimi. Mutta mitä jättiläiset pohjimmiltaan edustavat suomalaisessa mytologiassa? Viljo Nissilä on Vuoksen paikannimistöä tutkimuksessa maininnut Jäppisenlahden, joka hänen käsityksenä mukaan on varsin laaja-alainen, sitä on mm. Ruokolahdella, Kivennavalla, Hattulassa ja Muurlassa. Nimistötuktija Viljo Nissilä toteaa nimen saattavan olla ytheydessä sanoihin jäppi ja jäppinen, jotka Lönnrotin sanakirjassa merkitsevät ”jätte, rese” eli jätti, jättimäinen. Nyysuomessa jäppistä käytetään itsepäisen härkäpäisen miehen nimityksenä. Toisaalla Nissilä viittaa Kalavanluodon nimimuodostuksen selityksessä’än myös toiseen jättiläiseen Kalevaan ja hylkää toisen vaihtoehtoisen tulkinnan ”kalavan” eli kalaisen nimen alkuperän selittäjänä. Nissilän kritiikki saattaa olla oikeaan osuva, mutta kalalokkiin (fiskmåse) kalewa Gananderin sanakirjan mukaan liittyy, joten Kalavanluoto voi olla merkitykseltään Lokkiluoto, mikä vaikuttaisi varsin osuvalta nimeltä.

13.1 Kurko, jättiläinen

Kurkosta tunnettiin Hankasalmella 1800-luvun lopulla taru Kurk-jättiläisestä. Niin ennen taivaan luoja vihastui Kurk- jättiläiseen, että hän määräsi Kurkon manan majoille vartijaksi, ja siellä piti jättiläisen seisoman talojen vartijana maailman loppuun asti. Tämä siksi, että tuo pahakurkisten esi-isä huvitteli kaatamalla ihmisten asunnot hajalleen ja kaiken lisäksi pisteli seinistä sisään hirmuisella keihäällään. Löi molemmilta puolilta hiotulla kaksiteräisellä miekallaan kuoliaaksi jokaisen, joka yritti sortuvasta talosta paeta. Taivaan tahdosta Kurko sai toteuttaa ilkityötaipumuksiaan sohimalla Manalasta pakoon pyrkiviä takaisin manan majoille.

Kovapintainen kun oli, tuosta tuomiosta Kurko ei ollut millänsäkään – luotti vain voimiinsa, joita sillä olikin kertynyt niin runsaasti, että hän nosteli vaivattomasti yhdellä kädellä isoja muhkuraisia vuorenlohkareita ilmaan ja paiskasi ne maahan niin, että kivet upposivat syvälle maan sisään. Luoja tahtoi näyttää tälle voimillaan uhittelevalle väkivahvalle jättiläiselle, että hän vahvaakin vahvempi, joten hän kohotti Kurko-jättiläisen kotivuoren ilmaan ja antoi sen vaipua sieltä alas maan sisään. Siinä samassa myös Kurko upposi vuoren mukana kaikkine aseineen ja varustuksineen. Tästä tapauksesta muistona vieläkin kasvaa maasta lietevarsien rannoilla ylös Kurkon miekkasia (eräs liljansukuinen rantaheinä ja Hankasalmella aivan harvinainen) ja keihäitä. Kurko ei lakkaa työntämästä niitä maanpinnalle kun sitä haluttaisi entiseen tapaansa tuhota ihmisten asuntoja. Maanpinta on kovaa, joten kurko ei jaksa työntää aseitaan maan lävitse muualta kuin sieltä, missä maanpinta on pehmennyt liejuiseksi.

Manalan pimeydessä totuus hämärtyy. Kurko ei tiedä maan alla olevansa toimissaan ihmisille aivan harmiton, vaan luulee joka kerta, kun saa piikin, aseensa terän maan läpi työnnettyä, että hän on tuhonnut Luojan luomien ihmisten asumuksen. Mutta niin suomaalaisia kuin suomalaiset lienevät aikojen alussa olleetkin, niin kukas hullu se nyt enää asumustaan laittaa lietesuolle. Siltä varalta, että joku sattuisi huomaamattaan noihin Kurenpiikkeihinn satuttamaan säärensä tai jalkansa, pani Luoja auringon niitä vartioimaan. Ja niin, jos missä sellainen piikki maan puhkaisee, niin aurinko sulattaa siitä raudan niin pian kuin se sen vain näkee ja muuttaa keihäänvarret ja miekan tutkaimet kuin terätkin vihreäksi ruohoksi, mikä ei turmele, ei tuhoa ketään, vaan kauneudellaan todistaa Luojan voimasta ja viisaudesta. Turhaan Kurko-jättiläinen oraitaan vihoissaan työntää tuhansia ja miljoonia. Luojan aurinko ne kaikki ruohoiksi muuttaa.

Mutta miekan maku ja keihästen kirous niissä sittenkin on. Sillä, jos karja niitä syö, niin sen sisuksista alkaa verta valua ja tulee ähky ja puhku. Vaan jos äpärikkä milloin kerkiää puhjeta kukkaan, niin painaa luoja jättiläistä aina vain syvemmälle. Niin syvälle, jottei seuraavana vuonna kukkia kasva siihen paikkaan. Painuessaan maan ääriin jättiläisen kurkusta kuuluu vedestä silloin tukahtunut valitus – Kurk, kurk, kurk! Viite [28]

13.2 Jäppisten heimo

Ensimmäisen koetuloksen jälkeen, tarinaa voi jatkaa. Pakanalliselle suomenheimoiselle kansalle selvästikin Hiisi oli se kantavoima, jota he pelkäsivät ja palvoivat. Varhempi kausi kunnioitti hiittä kiviin ja kallioihin liittyvänä ja vaikuttavana voimana, myöhempi vaihe siirsi Hiiden hirvien ja metsien valtiaaksi. Hiisi uskomushahmona on eri, jos sitä tarkastellaan varhaisempana uskomusolentona, tai vain Agricolan Hittavaisena tai pyhinä hiisilehtoina. Hiiden alkuperä jättiaskelin harppovana kalevanpoikana, jättiläisenä johtaa ajatukset astraalimytologiaan. Astunta ei liity maanpäälliseen kulkemiseen, vaan matkaan kosmisissa sfääreissä. Paremman tiedon puutteessa tarinat ovat muuntuneet maallisiksi tapahtumiksi ja alkuperäinen tarkoite on täysin ja tyystin unohtunut, vaikka hiisi on osoittautunut tutkijoiden suosikkiaiheiksi, jota lähes kaikki tutkijat ovat jollain tavoin yrittäneet ymmärtää. Pasi Klemettisen esitys Hiidestä Kansanuskon yöpuolessa on maininnut Hiiden muutoksesta, jossa palvonnan kohteena ollut uskomusolento demonisoitiin ja siitä tehtiin Pohjolaa, Manalaa ja Tuonelaa vastaava paikka. Klemettinen myös viittaa hiisilehtojen olleen vainajanpalvonnan paikkoja ja karjalaisille pyyntionnen jumalhaltija.

Hiisi on merkityksiltään dualistinen, ei vain kiviin ja puihin sekä metsiin liittyen, vaan myös maanpäällistä maailmaa ja kosmista ajatellen. Klemettinen kiteyttää hiiden monet roolit, hiisi on pyhä lehto, uhripaikka, kalmisto, manala, haltia, peikko, jättiläinen, paholainen ja helvetti. Tähän voisi lisätä hiiden olleen myös hirven emuu, ja pirujen ja juuttaiden päämies, eksyttäjä, kalevanpoika, hittara ja hattara. Hattara pilven merkityksessä liittää hiiden kaksi dualistista puolta. Hiisiä on kahta lajia, vesihiidet ja metsissä asuvat. Vesihiidet elävät näkkiperinteenä, metsähiidet hirvikuvatuksen laatijoina. Linnustuksessa houkutuspyynnissä käytetään kaaveita, houkutuslintuja eli puisia linnun kuvia, Kalevalan mukaan hiidet rakensivat hirven muistuttamaan oikeaa hirveä, jotta metsästäjä uupuisi ja eksyisi metsään lumehirveä ajaessaan.

[28] Pääkkönen L.W. 4.4.1927 -> Anni Kautto, Hankasalmi /Setälä-lippaat, KOTUS

Kalma on arvoituksellinen sana, joka kansan käsityksissä pääsääntöisesti tarkoittaa kuolemaa. Pasi Klemettinen on Kansanuskon yöpuolen saatesanoissa todennut:
Kaiken kattavan kuoleman lisäksi ihmistä piinaa muun muassa kalman, sairauden, hukkumisen, pimeyden, eksymisen ja eri eläinlajien pelko. (Klemettinen 2022/8)
Tuonen toukan Klemettinen tulkitsee kyykäärmeeksi. Edelleen hän huomioi paikannimet, joissa hiisi on hyvin edustettuna vesistöissä, mäissä ja kallioissa. Hiiden merkittävyys on nähtävissä edelleen reisterimainintojen taajuudessa. Se näkyy myös kokoelmassani suomen murteiden sana-arkiston Setälän uskomusperinteen säläaineistossa, jossa hiisi ja hattara ovat edustettuina. Kyseiset lippulappuset dokumentoin valokuvaamalla ja koodaamalla kyseisen otoksen. Tämän mukaan osumia otokseen tuli seuraavasti, kun joissain kuvatuissa sanalipuissa oli mainintoja useammastakin uskomusolennosta.

s4 hattara
S11 hattara
s43 hattara
S21 hattara 2
s44 hattara 20
S21 hattara aarni putkenpolttama
S9 hattara pilvi
S32 hattara piru
S17 hattara, ahti marras

Hiiteläiset ovat vainajaolentoja Klemettisen mukaan, joka ensyklopedistisessa työssään kansanuskon yöpuolen olennoitumista on sijoittanut tekstin loppuun rinnasteisia hahmoja. Hiisi rinnastuu hänen katsauksessaan vesihiiteen ja jättiläiseen.

Sanastosikermäkorpus sisältää tiedon: Venäjän Karjalan puolella Tvermasesta Sumaan ja Sortokkaan, tunnetaan hattara haltijana, vedessä, ilmassa ja metsissä elävänä, sekä pimennoissa piileksivänä ja lapsia räkättävällä naurullaan pelottavana pahana henkenä. Ote selvästi viittaa sekä hiiteen että ihtiriekkoon. Nimen alkuosa viittaa etymologisesti itseen, eli sieluun ja varjosieluun, joka samanistisen käsityksen mukaan kykenee liikkumaan vapaana ja ruumista irrallaan. (Klemettinen 2022:49) Rinnastusviitteessä on mainittu olennon liekkiö ja lehtikelikko, joista edellinen tunnetaan levottoman, vilkkaan lapsen nimityksenä. Sana luo assosiaation myös tuleen, ja sanastaja Yrjö Virta, Heinolan pitäjästä toteaakin helatorstaitulia nimitettävän hattaraksi. Hattaralla muistellaan olleen myyttinen alkuhämärä. Woijärvellä 1892 Ivaan Kurmin muisteli sanaston kerääjälle kuulleensa vanhojen puhuvan hattarasta ukon äpäränä. Kaarle Krohn väittää kansanrunojen perusteella hattaran olevan synonyymi ajattarelle, jonka sanmuunnos ajattaro on Jusleniuksen

sanakirjassa pahaa noita-akkaa ja metsän peikkoa merkitsevä sana. Gananderin sanakirjassa sana rinnastuu painajaiseksi. Krohn spesifioi hattaran kujahattaraksi ja lentohattaraksi. Hattara on arkimerkitykseltään jalkarätti, vaateriekale, kujahattara on L. L. Laestadiuksen mukaan portto, epäsiveellinen nainen. Hattaran Laestadiuskin rinnastaa pimeässä liikkuvana ja nauravana haltiana, metsänperkeleenä. (Krohn 1914:25)3. Lentohattara on lentävä paha noita tai paha henki. Kimmohattara on kuoresta eronnut pala, kaarnaa. Pasi Klemettinen Kansanuskon yöpuoli

Kalma on arvoituksellinen sana, joka kansan käsityksissä pääsääntöisesti tarkoittaa kuolemaa. Pasi Klemettinen on Kansanuskon yöpuolen saatesanoissa todennut: Kaiken kattavan kuoleman lisäksi ihmistä piinaa muun muassa kalman, sairauden, hukkumisen, pimeyden, eksymisen ja eri eläinlajien pelko. (Klemettinen 2022/8) Tuonen toukan Klemettinen tulkitsee kyykäärmeeksi. Edelleen hän huomioi paikannimet, joissa hiisi on hyvin edustettuna vesistöissä, mäissä ja kallioissa. Hiiden merkittävyys on nähtävissä edelleen reisterimainintojen taajuudessa. Se näkyy myös kokoelmassani suomen murteiden sana-arkiston Setälän uskomusperinteen säläaineistossa, jossa hiisi ja hattara ovat edustettuina. Kyseiset lippulappuset dokumentoin valokuvaamalla ja koodaamalla kyseisen otoksen. Tämän mukaan osumia otokseen tuli seuraavasti:

Hiidestä löytyy vastaavasti seuraavat hakusanatiedot, numero viittaa lipukkeiden määrään:

S11 hiidenväki himmehinen
s4 hiidet
S5 hiidet voimaihminen
S15 hiilenkätkö
S34 hiilenkätkö
S6 hiisi
S12 hiisi
S13 hiisi
s40 hiisi
S19 hiisi 2
S25 hiisi 2
S2 hiisi 3
S5 Hiisi 3
s4 hiisi 5
S14 hiisi jätti
S6 Hiisi jättiläiset
S18 hiisi käärme
S15 hiisi poppa
s46 hiisi vei
S16 hiisikuvaus
s4 hiisitaide
S13 hiitla 2
S7 hiitteet
S8 hiittenkiukaat
S22 hilla 2

L

öytyy hakemistosta muutakin kiinnostavaa, kuten maininta haudan avaimista, sanat marto, marta ja huunpurema, jotka liittyvät kuoleman läheisyyteen. Hiiteläiset ovat vainajaolentoja Klemettisen mukaan, joka ensyklopedistisessa työssään kansanuskon yöpuolen olennoitumista on sijoittanut tekstin loppuun rinnasteisia hahmoja. Hiisi rinnastuu hänen katsauksessaan vesihiiteen ja jättiläiseen, vaikka itse hiisiseloste toteaa hiiden olevan hyvin heteronyyminen nimi.

Sanastosikermäkorpus sisältää tiedon: Venäjän Karjalan puolella Tvermasesta Sumaan ja Sortokkaan, tunnetaan hattara haltijana, vedessä, ilmassa ja metsissä elävänä, sekä pimennoissa piileksivänä ja lapsia räkättävällä naurullaan pelottavana pahana henkenä.

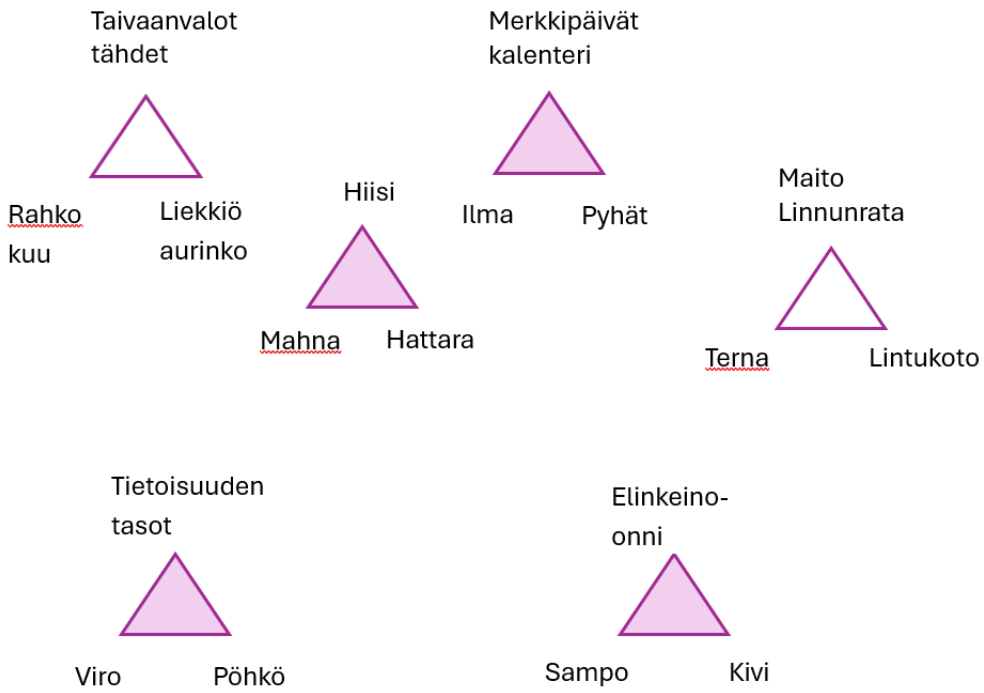
Ote selvästi viittaa sekä hiiteen että ihtiriekkoon. Nimen alkuosa viittaa etymologisesti itseen, eli sieluun ja varjosieluun, joka samanistisen käsityksen mukaan kykenee liikkumaan vapaana ja ruumista irrallaan. (Klemettinen 2022:49) Rinnastusviitteessä on mainittu olennon liekkiö ja lehtikelikko, joista edellinen tunnetaan levottoman, vilkkaan lapsen nimityksenä. Sana luo assosiaation myös tuleen, ja sanastaja Yrjö Virta, Heinolan pitäjästä toteaakin helatorstaitulia nimitettävän hattaraksi.

Murrearkiston lisäksi materiaalia on myös SKS:n perinnearkistosta ja sen julkaisemattomasta materiaalista kuten J. W. Kotikosken käsikirjoitus vuonna 1917 tietäjistä ja heidän uskomuksistaan Käsikirjoitus sisältää kirjoittajan kuulemia vanhoja tietoja eri tietäjiltä, heidän käyttämiään lausetapoja, koska ne kerääjän mielipiteen mukaan parhaiten osoittavat miten suuri merkitys kaksimielisillä lauseilla on salaisten asioiden tietäjille. Kaksimielisyydellä kirjoittaja tarkoittaa monitulkintaisia sanoja ja sanontoja, heteronyymejä. Käsikirjoituksessa ei vain sanat, vaan myöskin kuvaukset ovat moneen suuntaan viittaavaa infoa kuten seuraava katkelma osoittaa.

- Vaikka emäntä kirnunsa kahdenkertaisella pohjalla varusti ja pohjien välissä oli elävää hopeaa, ja lypsinkiuluunsa tiputti kolme tippaa palavaa tulikiveä, kun ensi kertaa lypsi lehmää, sekä aina kuljetti maidon peitettynä, ettei harakka, tuo pirunlintu osunut näkemään, eikä pahasilmäistä laskenut kurkistelemaan kirnuunsa - sittenkin toisinaan höpsähti kirnuttavansa, tai ei saanut voita ollenkaan, eli taas sai mitättömän vähän, silloin täytyi Kainpäivän aamuna synnyttää para pohtamalla. -

Kun arvioidaan näytteen infoarvo, niin se viittaa säläontologiassa kategorioihin pyhät (merkkipäivät) ja terni. Mutta jos katsaus ulotetaan perinnelajijakoon, niin katkelmasta saa tietoja piruun, noitaan, paraan tai eläimeen (tässä lehmä ja harakka) kohdistuvista perinteen lajeista. Näin tietoisku on meemipleksi, kompleksinen tulkittava. Suuremmassa kuvassa kaksitoista säläkategoriaa voidaan ryhmittää triadisiksi merkityskolmioiksi.

Merkkipäivä saa kumppaneikseen pyhien ja ilmojen kategoriat, koska merkkipäivät kuten mainittu Kainpäivä olivat tärkeitä, koska niistä tarkattiin maanviljelylle ja muulle kasvulle tärkeitä ennusmerkkejä ja ilmanenteitä. Toinen kategoria on jo käsitelty, Mahna ja Hattara, saavat yhteiseksi nimittäjäksi hiiden. Rahko ja liekkiö kuuluvat taivassarjaan, kolmikanta on astraalimytologinen, Rahko edustaa kuuta ja liekkiö aurinkoa. Taatto taivahinen tähtiä ja tähdistöjä. Eräänlainen elinkeino-onnen arkkisymboli sampo on rinnastettu tässä seitakiviin ja muihin palvoskiviin, ja kuinkas muuten, keskustoimija on viro tietäjän ja lovinoidan merkityksessä. Säläaineisto seuraavassa semantisoituna.

Kuusi aisaparia on asiasanoitettu teemoittain lähinnä kuvaavalla sanalla. Kokonaiskuvan saamiseksi saadut kolmion kärkisanat auttavat hahmottamaan säläsanojen luomaa käsiteavaruutta, jossa osatekijänä ovat sanat taivaanvalot, merkkipäivät, hiisi, maito, tietoisuuden tasot ja elinkeino-onni. Saadaan kokonaisuus, jossa

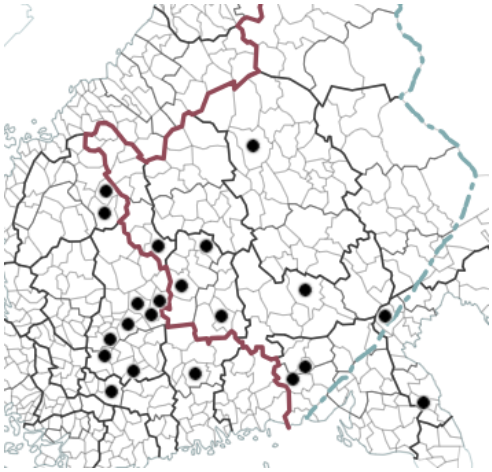
I Taivaanvalot + maito kuuluvat yhteen, merkkinä valkea, tuli
II Hiisi + elinkeino-onni, merkkinä maa+vesi (metsästys ja kalastus)
III Tietoisuuden tasot + merkkipäivät, ilma ”tuntea nahoissaan”

Säläkuvio on palautettavissa peruselementteihin. Ternimaidon ja Linnunradan yhteys ilmenee mm. englannin sanassa ”Milky Way” eli Maitotie. Hiisi on alkuperäinen maan ja vedenhaltija, joiden sijaan on tulleet paremmin tunnetut Ahti ja Tapio. Kun runonlaulaja aloittaa laulunsa sanoilla ”Aika on ahtia sanoa”, hän viittaa väkeen, voimiin, jumalhaltijoihin, ahtiin eli mahtiin. Ahti on suomalainen sana manalle, orendalle, joskin se paremmin tunnetaan erisnimenä. Eräkulttuurissa on elanto saatu kalastuksella ja metsästyksellä, hirvi on ollut ainut merkittävä suurriista ja lihan lähde Suomen metsissä. Ruokavaliota on täydentänyt kalansaalis, joten suomalaisen kansanuskon arkaaisimmat perushaltijat ovat olleet Ahti vedenhaltijana ja Tapio metsänhaltijana. Palvottu ja pelätty hiisi liittyy molempiin elementteihin. Kolmas kategoria merkkipäivien ja tietoisuuden tasojen rinnakkaisvaikutuksesta on tulkinnanvaraisempi, mutta elementti ilma on perusteltu, koska merkkipäiviin liitettiin säiden ennusmerkkejä. Tietäjän toimeen kuului transsitekniikoiden, ja tautien parantamisen lisäksi säiden ennustaminen ja merkkitieto ja elinkeino-onnen turvaaminen. Kuvio osoittaa uskomussanoista kerätyn sälätiedon paljastavan jotain oleellista suomalaisesta kansanuskosta.

Jättiläisten pohjoismaisesta olemuksesta voi saada joitain vihjeitä Eddasta. Millaisia pohjoismaiset jättiläiset ovat myyttisiltä nimiltään? Jättiläisiä kutsutaan Eddassa luonnehdinnoilla Kapean saaren asukas, Mylvijä, Karhun lailla karjuva, Ylen viisas, Maa, **Meteli, Kotkanhahmoinen kokko**, Narttu, Savi, Kovasti karjuva, Väkevä pauloja, Kivenasuja, Suonasuja, Vihattava, Aarteenaukaisija, Huurrehuntuinen, **Metelöitsijä,** Puuhakas, Karvainen, Palvelijatar.

Virolahtelaisia muukkilaisia kutsutaan myös meteliläisiksi ja oletettavaa on että Mynkkiin kivet viittaavat Mykkien eli Muukien kiveen. Kuten Jäppinen Muuki/Muukki tunnetaan suomalaisena sukunimenä Itä-Suomessa. Meteli tarkoittaa sekä kalliota että melua sekä kiisselinä jäähtyessään kiinteytyvää. Monet Eddan jättiläisnimistä viittaavat äänekkyyteen. Lisäksi Kivenasuja viittaa suoraan kiviin, ja kivitarinoistahan jättiläiset tunnetaan. Jättiläisten jäljistä. Suomen maa on täynnä paljasta kirjokalliota, rakkaa, pirunpeltoa ja hiidenkiviä.

Lönnrotin sanakirja määrittelee jättiläisen ruotsiksi sanoilla ”jätte, rese, titan”. Ganander määrittelee jättiläisen kalevanpojaksi ja vuorenpeikoksi. Kotusin mukaan ihan yksittäinen sana ei jäppinen ole, kuten alla kartasta ilmenee.

Kuva 14. Jäppinen kielikartta.

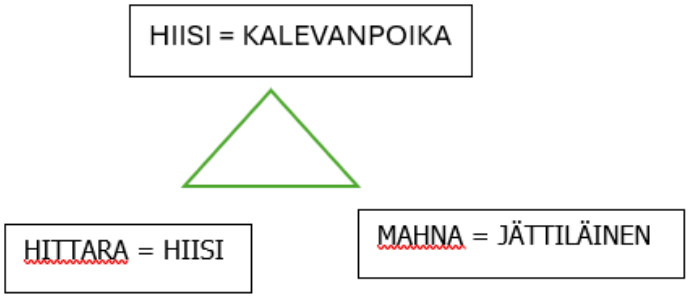
Kuva 15. Muukinkivi Parikkalassa

13.3 Kalevanpojat

Kaksi lintulajia liittyy kalevanpoikiin, toinen on jo edellä mainittu kalalokki ja toinen on sääksi eli kalasääski. Viime mainittu voidaan olettaa linnun pyytämistavan vuoksi, koska kalasääski kalastaa lekuttamalla, jäpittämällä paikoillaan veden yllä. Paikoillaan olemisesta, aloilleen jumiutumisesta sanotaan murteissa jököttää eli seistä jäpittää. Koska jäpityksellä tarkoitetaan myös pariutumista tai koitusta, niin rinnakkaisilmaisuihin kuulunee myös jöpöttää ”seisomisen” merkityksessä. Jäpitykseksi sanotaan myös .
vaivalloisesta tekemisestä tai toimintaa, esimerkiksi vaivalloista kävelyä tai lukemista. Jäpittäminen on myös jäkätystä, jankuttamista, nalkutusta.

Mahnan myötä voi ihmetellä, miksi suomalaisperäisiä jättiläistarinoita ei ole, saadaan vastaus, joka on varsin luonteva. Hiisi mainitaan Kalevan poikana, yhtenä kuudesta muusta tunnetusta, joista tunnetuimmat ovat Kalevalan pääsankarit Väinämöinen, Ilmarinen ja Lemminkäinen. Kalevanpoikia vanha kansa nimitti jättiläisiksi, jotka kulkivat jättiaskelin. Uskomusperinteessä jättiläisten jälkeläisillä oli muitakin erisnimiä, kuten Nätti tai Koljo. Koljolan kylän kerrotaan saaneen nimensä jättiläisen nimestä. Jätkä on alun perin jättiläisen nimitys. Juonijätti on ilkivallan tekijä, juonittelija. Joku voi saada jättiperinnön, mutta muutoin jättiläiset kuuluvat satumaailmaan, ja kansanuskomuksissa suurikasvuiseen

kansaan, joka ennen nykyistä ihmissukua asui maan päällä. Jättiläinen sai nimimuotoja kuten jettiläinen tai jekkiläinen. Peikkona jättiläistä nimitettiin myös vuoripeipoksi, joka asui vuoren sisällä. Ennen kaikkea jättiläisaikainen on vanha, unohtunut, tietymättömiin unohtunut sana tai nimi oli jättiläisaikainen tai jättiläisnimi, kuten moni jättinimistä osoittaa. Elokuisia elosalamoita on selitetty kalevantuliksi, jotka syntyvät jättiläisten miekkojen kipinöinnistä.
Intuitiivisesti ryhmitelty aisapari Mahna ja Hattara on perusteltu pari, kun huomioidaan niiden kertovan unohdettua jättiläistarina kalevanpoika Hiiden toiminnan piiristä.

Kalevalan juonikaavoissa on hallitsevina toimijoina kolme Kalevanpoikaa Väinämöinen, Ilmarinen ja Lemminkäinen (vaihtoehtoisesti Joukahainen). Kaleva on näiden jättien, jumalhaltijoiden ja sankareiden isä. Hiisi on heidän veljensä, koska hänkin syntyjään Kalevan poika. Niin Hiisi, Kaleva kuin Lemminkäinenkin on säilynyt, vaikkakin osin vääristyneinä ja unohtuneina hahmoina. Eepos on yleensä sankarieepos, jos kerrotaan mytologian toimijoista ja heidän teoistaan. Luettelo hahmottuu ensiksi ja helpoiten sankaritekojen teemaan, josta kansalliseepos Kalevala muodostuu.

14. Enteet ja kohtalo, perinnelaji A

Enteet, onni ja kohtalo kuuluvat perinnelaji A:han. Varhaisimmat myyttiset lähteet, erityisesti 1500-luvulla Mikael Agricolan maininta suomalaisten kuun, auringon ja tähtien palvomisesta on huomion arvoinen, sillä varsinaisia todisteita tästä väitteestä ei ole säilynyt. Silti tämän työn keskeisaiheena on auringon, tähtien ja kuun väliset vuorovaikutukset kansanuskossa ja sen myyttihahmoissa. Koska yhtenä tavoitteena on ollut arkistojen satunnaisten sanojen merkitys myyttien avaimena, on syytä tarkastella myös prosessin alkuvaiheen myyttisten nimien keräelmää suhteessa taivaanvalojen triadiin.

Valitettavasti mitään erityisen todistusvoimaista ei ole säilynyt väitetystä suomalaisten taivaan olentojen palvonnasta. Vastauksia on etsittävä kiertoteitse ja pienistä vihjeistä.

Kalliomaalauksissa yleistä hirviaihetta on pidetty auringon symbolina. Hirvipäisiä veneitä kulkemisen, matkaamisen vertauskuvana vesiä pitkin, tosin kyseessä voi olla taivaan sininen meri, ei vain konkretia. Mahdollisesti hirven ja joutsenen liittymä kalliokuvissa symboloi auringon ja muuttolintujen matkaa taivaan kaarella. Sanonnan mukaan muuttolinnut matkaavat talveksi pois joutsenen siiven alla. Tiedetään muuttolintujen navigoivan Linnunradan avulla, joten sanonnassa voi olla verhottu tieto tästä ominaisuudesta.

Taivaalla on Väinämöisen vyö, ja Grimmin mytologia mainitsee Thorin vyön, Megingjördin. Pohjois- ja Länsi-Suomessa skandinaaviset vaikutteet mytologiaan on havaittavissa. Suomalainen pääsankari Väinämöinen on saanut taivaalle nimikkovyön, jota kutsutaan Väinämöisen vyöksi. Lisäksi tunnetaan kolmen kirkkaan tähden muodostelma Orionin vyö.

Tulkinnassa on syytä huomioida Väinän tarkoittavan jotain samankaltaista voimaa kuin megin. Megingjordia kutsutaan Thorin voimavyöksi, muita vahvistavia varusteita ovat Thorin vasara Mjölnir ja rautahansikkaat (Járngreipr). Skandinaavisessa mytologiassa sana **megin** tarkoittaa mahtia, voimaa, elämänvoimaa ja henkistä potentiaalia. Ei pelkästään lihasvoimaa, vaan kokonaisvaltaista henkistä ja maagista energiaa, joka virtaa kaikessa elävässä – niin ihmisissä, luonnonhengissä kuin jumalissakin. Jumalten omistamaa erityisen vahvaa muotoa tästä voimasta kutsutaan nimellä *ásmegin*, jumalten mahti. Kalevala ei puhu mahdista mitään, mutta runolaulu voitiin aloittaa sanoilla: -Aika on ahtia sanoa, ja ahteja oli monenlaisia, mm. maan ahti ja tuulena ahti, joten kaikki ahdiksi kutsuttu ei suinkaan ole tarkotitanut veden jumaluutta tai mahtia, vaan ahti sana on ns. kirjainpudokas sanasta mahti, voima, väki, jumalhaltijoiden mahti.

Grimmin mytologiassa on käsitelty aurinkoa, kuuta ja tähtiä, planeetoista mainitaan neljä auringon ja kuun lisäksi. Palneetat ovat Merkurius, Jupiter, Neptunus ja Venus. Tähdistöistä muutama, Iso karhu, Plejadit, Otava, Linnunrata sekä Orion. Kaksi jumalesinettä korostuu, Thorin voimavyö Megingjörd sekä Hermeksen sauva caduceus. Megingjördiä, voimavyötä, käytettiin, kun hän tarvitsi lisävoimaa jarngreipriä.

Aaveista puhutaan menneisyyden haamuina. Tässä työssä on erään lainen menneestä kumpuava haamu ensiyrittämiset mytologisten hahmojen kartoitukseen Lönnrotin sanakirjan avulla. Vaikka listaukset eivät kaikkein innoittavimpia lähteitä ole, niin intressidominanssin ja motiiviatraktion kannalta listat ovat tehokkaampi keino kuin sanalliset selitykset, kun halutaan tuoda esiin samankaltaisuudet ja erot. Seuraavassa on poimittu Grimmin mytologian suomalaiset hahmomaininnat ja verrattu niitä suomalaisten varhaisten mytologien M. A. Castrénin ja Elias Lönnrotin mainitsemiin hahmoihin. Yhteisiä myyttisiä hahmoja on vain muutama. Nimet ovat 1) Hiisi, 2) Ilmarinen, 3) Kaleva, 4) Pitkänen, 5) Sampo, 6) Tuonela, 7) Ukko. 8) Väinämöinen. Kiinnostavaa koosteessa ovat ne myyttihahmot, jotka Jacob Grimm on teoksensa reisterissä maininnut, mutta joihin ei sen ihmeemmin ole suomalaisessa mytologiassa tutkittu. Karhu ursus arctos on listassa nimellä soini, joka on vanha metsäsuomalaisten käyttämä peitenimi karhusta. Vaikka Ukko esiintyy kansanrunoissa monella tavalla, ylijumalanakin, taatto taivaisena, ukkoa ei listassa mainita, sen sijaan ukonkoira ja ukonkivi on mainittu sekä ukonilman ilmiö salama nimellä pitkänen. Kalevalan päähenkilöistä on mainittu Kullervo, Louhi, Ilmarinen ja Väinämöinen, mutta ei esimerkiksi Lemminkäistä.

HEIMO	?	?
HIISI		
ILMARINEN		
KALEVA		
KALEVIPOIKA		
KALMA		
KIRKONVÄKI	?	?
KIVUTAR		
KULLERVO		
KUU		
KUUTAR		
LOUHI		
MAMMELAINEN	?	?
MARA		
NARI	?	?
PITKÄNEN		
SAMPO		
SARAKKA		
SOINI		
SUVANTOLAINEN	?	?
TAIVAS	?	?
TUONELA		
TUONENKOIRA	?	?
TURILAS		
TURRI	?	?
UKKO		
UKONKIVI	?	?
UKONKOIRA	?	?
ULLI	?	?
UROLAINEN	?	?
VÄINÄMÖINEN		
	V1	V2
GRIMM	Castrén	Lönnrot

Taulukko 12. Vertailu yhteisistä myyttihahmoista Grimm-Castrén-Lönnrot.

Taulukossa on siniselää Grimmin mainitsemat myyttihahmo, jotka ovat myös Lönnrotin ja M.A. Castrénin mainitsemia.

TIETOHIPPU

Enteiden otto arkistosta

Seuraavat hakusanat enteistä on kerätty Suomen murteiden sana-arkistosta periaatteela mielenkiintoisia sanoja. Keruuajankohtana ei digitaalista murresanakirjaa vielä ollut, vuonna 2026 on päästy n-kirjaimeen saakka, joten kirjaimet a-n on tarkistettavissa murrejulkai-susta, mutta sanat o-ö on vielä muun tiedonlouhinnan varassa. Menettely oikeuttaa nimikkeen jättiurakka, koska alkuvaiheessa on etsitty arkistojen uumenista, lähin E.N. Setään 1930-luvulla keräämästä ja hylkäämästä aineistosta löytyneet kiinnostavat tietohippuset kuvaamalla aineisto tutkimusta varten. Välivaiheessa aineistoa on esikäsitelty aakkosittain, mutta se menettely osoittautui liian työlläälksi ja infoarvoltaan vähäsieksi tavaksi jäsennellä kokonaisuutta. Loppuvaiheessa saatu säläaines on systematisoitu ja koodattu saadut sanat perinnelajeittain 15:een kategoriaan + lisäryhmittely. Alla valikoitu sikermä hakusanoista A-ryhmästä.

Koodi	Säläsana
S9, S17, S39, S43	aana
S7	aana aarna
S8	aana aavis haamu
S9	aana unnakko uuna
S10	aanaus
s10	aaveet haamut, kaaveet
s42	aave aavistus, kaavis
S32	enne henki
S8	eelläkulkija
S24	ennuskääkkä
S9	ennustajainen
s17	kaavis rahko
S8, s9	kuolemanenne, -enteet
s30	kuuleusyöt pyhät
s10	käki ennustajana
s6, S13, S20	unenhaltia
S9, s13	unikakkiainen, ilmattu
s9, S36	untamo

14.1 Ennemerkit ja aavistukset

Ennustamisen ontologia (YSO) jakaa käsitteen kahteen pääryhmään, perdiktioihin eli ennusteisiin, jossa arviointi on keskeistä. Ennusteita tehdään yhteiskunnallisia tarpeita varten, joita ovat mm. sääennusteet, taloudelliset ennusteet ja väestöennusteet. Ennustettavuutta tuotetaan skenaarioiden, tilastojen ja visioiden avulla, keinoina ovat myös prediktiot ja prognoosit. /Viite[29]/ Toinen ennustamisen laji on maaginen, jonka tuotoksia usein kutsutaan ennustuksiksi. Välineet vaihtelevat, apuna voidaan käyttää korteista, tähdistä, kahvinporoista tai kädestä ennustamista. Ennusmenetelmänä tunnettu astrologia on symboliikkakieltä, jota sovelletaan muuhunkin elämää kartoittavaan toimintaan, kuten synastriaan. Horoskoopit, povaaminen ja selvännäkö ovat osa kansanuskoa ja rajatietoa.

ENNUSTE

ENNUSTUS

Kolmantena lajina on kansanuskossa perinnelajiluokka A Enteet, jotka ovat merkeistä tulkintaa, joka opitaan perinteisten käsitysten perusteella. Murresanastossa enteillä viittaa lähitulevaisuudessa tapahtuvaan, joka voidaan tietää, ennustaa, ennakoida. Merkki lupaa jotain tapahtuvaksi, esimerkiksi kesäkuun sää enteilee hyvää satoa. Enteilyn lisäksi voidaan ennustaa joko yliluonnollisen kyvyn avulla tai joistain merkeistä päättelemällä mitä vastaisuudessa tapahtuu, tai tuleva voidaan aavistaa. Tähdistä on enteilty säitä. erikseen ovat merkit, jotka enteilevät jotain onnetonta, kuolemaa, tulipaloa tai sotaa tapahtuvaksi. Enteily voi tapahtua unessa tai valveilla jonkin epätavallisen tapahtuman toimiessa enteen, merkkinä. Lasiin lentävä lintu tulkitaan kuoleman enteeksi. Monet luonnossa havaittavat merkit toimivat ennemerkkeinä, yhteen kasaantuvat pilvet tietävät sadetta jne.

ENNE

MERKKI

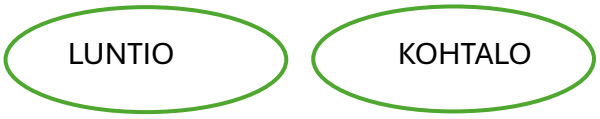
Erityistapauksen muodostaa ihmisen varjohaltia, joka ilmoittaa ihmisen tulosta ääni- tai haamumerkein etukäteen ennen fyysistä paikalle saapumista. Pohjois-Suomessa tätä haamukulkijaa kutsutaan etiäiseksi. Etiäinen poikkeaa entuusta, joka on sisäinen tunne, ennakkoaavistus jostain tulevasta onnettomuudesta tai suruviestistä. Ennakkotiedosta käytetään myös nimitystä aana, sana tulee ruotsinkielistä aning, aavistus. Etiäistä kutsutaan vaihtoehtoisesti entoseksi, haamua kaaveeksi.

ENTONEN
ETIÄINEN

[29] Ennustaminen (arviointi). http://www.yso.fi/onto/yso/p3297

Horoskooppi, syntymähetkestä laadittu tähtikartta kuvaa kansanuskomusten mukaan yksilön luonnetta ja elämänkulkua. Sanapartena tämä käsitys on kiteytetty rinnastukseen luonne on kohtalo.

Ihmisessä, eläimessä, talossa tms. oleva tapahtumien kulun määräävä (yliluonnollinen) voima, kohtalo; taikavoima, taika. Eläimet eivät mene pyydykseen: joku noita on silloin pannut lunttion siihen. Kun kaikki haraa vastaan, epäonnistuu, on se luntiota. Tapahtumien kulun määräävä voima, kohtalo; luontainen taipumus tai ennalta määrätyksi ajateltu elämän osa, elämän kulku, elämän vaiheet tms.

LUNTIO (haltija, taikavoima)	ENNUSTE (prognoosi, prediktio)
KOHTALO	ENNUSTUS
ENTONEN/ETIÄINEN	MERKKI
ONNI	ENNE
RUUTANA	AANA/AAVISTUS/ENTUU

Taulukko. 13 Luntion ja ennusteiden lajit kansanuskossa.

14.2 Aana

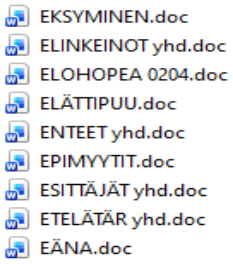
Sellainen kutina, uumoilu.

Seuraavat hakusanat on kerätty Suomen murteiden sana-arkistosta Uskomuksellisten sanojen sälälaatikosta, joka on kerätty 1930-luvulla vastaajaverkostolta kyselysarjassa Uskomuksellisia sanoja. Keruuajan-kohtana ei digitaalista murresanakirjaa vielä ollut, vuonna 2026 on digijulkaisussa päästy n-kirjaimeen saakka, joten kirjaimet a-n on tarkistettavissa murrejulkaisusta, mutta sanat o-ö on vielä muun tiedonlouhinnan varassa. Menettely oikeuttaa nimikkeen jättiurakka, koska tutkimusprosessin alkuvaiheessa on etsitty arkistojen uumenista kiinnostavat tietohippuset digikuvaamalla aineisto tutkimusta varten.

Välivaiheessa aineistoa on esikäsitelty aakkosittain, mutta se menettely osoittautui liian työlääksi ja infoarvoltaan vähäiseksi tavaksi jäsennellä kokonaisuutta. Loppuvaiheessa saatu säläaines on systematisoitu ja koodattu saadut sanat perinnelajeittain 15:een kategoriaan + lisäryhmittely. Alla valikoitu sikermä hakusanoista perinnelajiluokassa A Enteet. Koodi viittaa työstettyyn ja arkistoituun kansioon hakusanoista. Jokaisessa hakusanakansiossa on useampia eri perinteenlajeihin tai säläsanoihin kuuluvia hakusanoja.

Koodi	Säläsana
S9, S17, S39, S43	aana
S7	aana aarna
S8	aana aavis haamu
S9	aana unnakko uuna
S10	aanaus
s10	aaveet haamut, kaaveet
s42	aave aavistus, kaavis
S32	enne henki
S8	eelläkulkija
S24	ennuskääkkä
S9	ennustajainen
s17	kaavis rahko
S8, s9	kuolemanenne, -enteet
s30	kuuleusyöt pyhät
s10	käki ennustajana
s6, S13, S20	unenhaltia
S9, s13	unikakkiainen, ilmattu
s9, S36	untamo

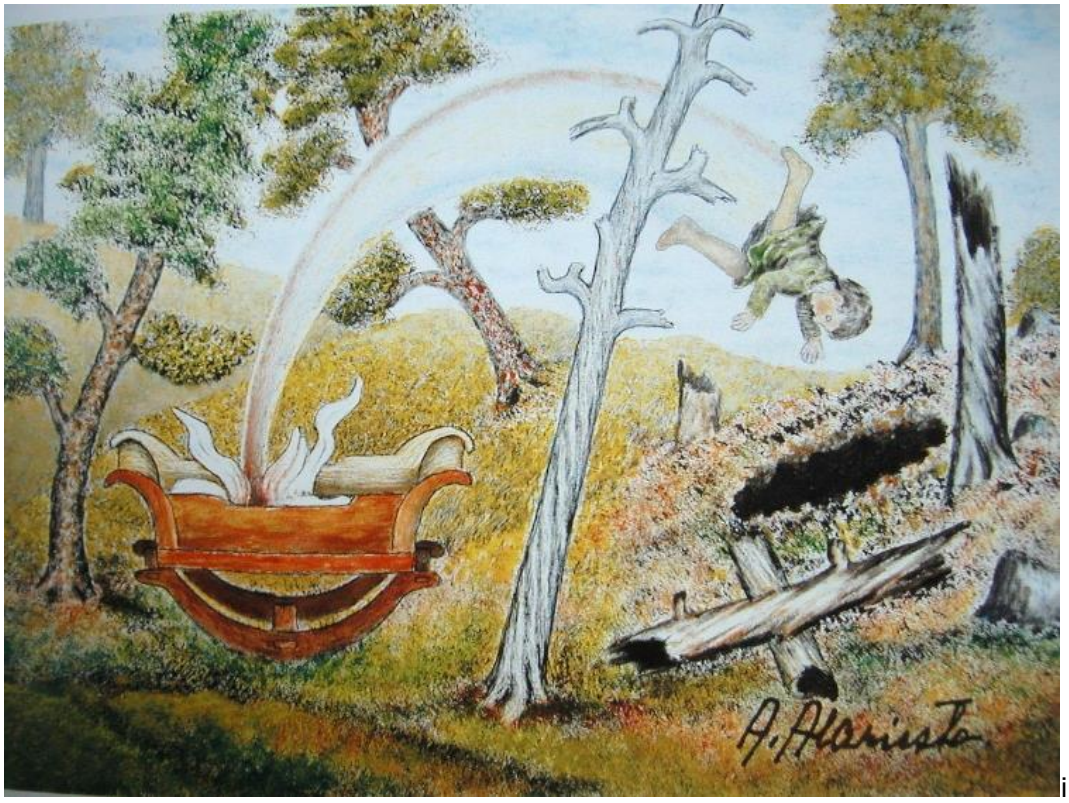
Vertailun vuoksi ohessa kuvakaappaus alkuvaiheen yrityksestä jäsentää arkistoaines aakkoselliseksi systeemiksi E-kirjaimesta. Siinä toki on erikseen poimittu enteet, mutta on varmasti oma mielenkiintonsa siinäkin, että vilkaistaan millainen perusaines virikkeitä koostui alkuvaiheessa.

Keräelmän mukaan ennustaa tunnetaan sanoina einustaa ja tuutaa. Enteet olivat niitä aavistuksia tai tulkintoja, jotka koskivat tulevia tapahtumia. Myös säiden ennustajia kutsuttiin ennustajiksi.

Tytöillä oli tapana käydä sata vuotta taaksepäin laskiaistiistaita vasten yöllä sikolätin tai navetan oven takana kysymässä sijalta että saanko tänä vuonna kruunun päähäni. Jos sika röhähti niin sitten oli toivoa päästä sinä vuonna naimisin. Enne ja ennen samantapaisesta sanavartalosta huolimatta ovat ajallisesti paradoksisia ilmaisuja. Ennen viittaa menneeseen, tapahtuneeseen, historiaan, kun taas enne on merkki tulevasta. Ja vaikka entuus on enne sekin, niin jos jotain tiedetään ennestään tai entuudestaan, viittaa se jo tapahtuneeseen ja koettuun. Tämä paradoksi viittaa ennenperinteen traditionaalisiin tulkintasääntöihin.

Aakkostusvaihe parhaimmillaankin osoittautui luetteloksi eri ajatuksista kansanuskosta, mutta koska halusin löytää jonkin järkevämmän tulkintakeinon kuin vain pelkän tarinasikermän, päädyin ryhmittämään uskomussanojen joukon uskomusperinteen lajien mukaan, joten jättiurakan tulkitseminen alkoi säläsanojen järjestämisellä perinnelajijoukoiksi, joita on viisitoista. Tämän lisäksi jäi x-sanoja, joihin on luotu oma ryhmittelynsä, tuo aiemmin mainittu 12-jakoisuus, joka toimii täydennyksenä ja metatietona uskomusjärjestelmän tulkinnassa. Silti tämäkään tapa ei ole aukoton, paljon jää silti huomioimatta kansanuskon ja rajatiedon kirjavassa kentässä. Nykyinen new age-ajattelu ja rajatiedon harrastus on suoraa jatkumoa kansanuskolle.

Elonkaari alkusälän joukossa osoittautui loppuun asti kantavaksi teemaksi. Prosessin kuluessa syntyi elonkaava prinsiippeineen.

i

Kuva 16. Kehdosta hautaan, Andreas Alariesto

Sälän päädyin ryhmittelemään 1) Pellonpekko, 2) Ukko, 3) Ilma, merkkipäivät, 4) Pyhät, 5) Kivi/lyyli, 6) Sampo, 7) Terna, 8) Mahna, 9) Pöhkö, 10) Rahko, 11) Viro, 12) Liekkiö, 13) Lintukoto, 14) Hattara. Näistä kaksi ensimmäistä ryhmää on systeemissä metatietoa, ja kaksitoista muuta ryhmää muodostavat merkkiverkon tähtitarhamaiseen tyyliin.

Alarieston nimi on oiva esimerkki sanoista ja nimistä sekä niiden yhteyksistä semantiikan ja kohtalon yhteyden kannalta. Riesto oli Sodankylän Sompiossa sijainnut kylä, joka 1960-luvun lopulla jäi Lokan tekojärven alle. Se sijaitsi Luirojoen varrella, laajan suoalueen keskellä olleella saarekkeella, jota pohjoisessa rajasi Suomen suurin aapasuo Posoaapa. Kylän tuntumassa Luiroon yhtyivät sen sivujoet Riesto- ja Kopsusjoki.-Wikipedia – Riesto on vanha karjalais-saamelainen nimi, vanhaa suomen kieltä tai murretta, joka ilmeisesti viittaa riidan tai konfliktin aiheuttamaan häiriötilaan. Nimistöntutkimuksessa sen on arveltu liittyvän henkilön omaleimaiseen puheeseen tai murteeseen. Koska kieli on sidoksissa etniseen identiteettiin, on vanha kansanusko katoamassa globalisaation aallokkoon.
Siksi tämä yritys tuoda vanhoja ja vanhentuneita elämänmuotoja esiin. Jotta ei totuus unohtuisi kuin Sompio tekoaltaan alle.

Muistia on uudistettava ja merkityksellisiä asioita suojeltava unohdukselta, sen tekee parhaiten kertaaminen ja toisto. Vaiettu, tukahdutettu tai merkityksettömäksi leimattu tieto unohtuu väistämättä, kun aikaa kuluu. Samalla tuhoutuu myös kulttuurista jotain oleellista ja jää elämään vain hämärinä viittauksina. Erilliset tiedonsirpaleet on silloin tällöin yritettävä palauttaa alkuperäiseen asiayhteyteensä. Enteet jakautuvat perinnelajeissa useampaan ryhmään, koska perinnelaji B Kummittelu aaveineen toimii usein kuoleman tai muun onnettomuuden enteinä. Siksi kuoleman enteet on sijoitettu ryhmään C Kalma. Enteitä tarkastellaan usein onnea, säitä ja kohtalotiedustelua tiedusteltaessa. Siksi ennejoukon osatekijöiden aanan ja unikakkiaisen lisäksi on säläaineistosta lisätty ilmat ja merkkipäivät. Ryhmän hakusanoissa on mm. seuraavia sanoja: ilma, ilmahaltijat, ilman tuvat, ilmansuunnat, ilmarinen, purjetuuli, pissoilla, pissoilla, pitkänen, suvipäivän karjanen, sylyystäminen, juhannus, sääenteet, tuulet, tuulispää, tuulivastin. Tuulista ja ilmansuunnista olen kirjoittanut aiemmin kirjassa Tuulimato maasta nousi.

14.3 Untamo

Sano Untamo unesi:

TARINA NUKKU-HEIKKI VOUTILAISESTA

Heikki Voutilaisella oli kaksi tuttua tyttöä, rikas ja köyhä, joista hän valitsi itselleen köyhemmän välittämättä veljensä vaimon Ulla-Kaisan mielipiteestä, joka oli rikkaamman puolella. Tästä kostoksi pani Ulla-Kaisa Heikkiin nukutustatudin, joka vaivasi häntä aina. Keskellä kirkasta päivää kulkiessaan saattoi Heikki nukkua, samoin ongella ollessaan ja istuessaan naapurissa tai ollessaan töissä. Ainoa, joka oli hänellä suojelijana, oli pieni koira. Se oli Heikin herättäjä. Ongella oli koira veneessä ja aina kun Heikki nukkui, herätti koira hänet. Heikki tahtoi päästä taudistaan, ja kun kuuli Lapissa olevasta etevästä tietäjästä, hän lähti tämän luo. Ukko oli tietänyt hänen asiansa, ennen kuin hän ehti siitä puhuakaan ja sanoi: Sinun olisi pitänyt tuoda tullessasi avaamaton pullo viinaa. Heikki oli hommannut pullon viinaa ja Ukolle juotavaksi toisen, kun tämä oli sanonut ottavansa palkan vain viinassa.

Sitten ukko oli kaatanut avaamattomasta pullosta viinaa omaan lasiinsa ja sanonut: Katso tuohon lasiin! Heikki oli katsonut, ja viinan pinnalle nousi kuva. ”Tunnetko?” kysyi tietäjä. ”Tunnen, tunnen”, oli Heikki vastannut. Ukko otti jousen ja nuolen kirstustaan ja virkkoi: Jos sinä vain tahdot, niin se henkilö kuolee silmänräpäyksessä, olkoon vaikka sadan peninkulman takana, ja sinä vapaudut taudistasi, ellet niin jäät iäksesi nukkujaksi.

Tietäjä hypisteli jousta ja nuolta kädessään odottaen Heikin päätöstä. Kun Heikki oli nähnyt kuvan, oli hän kauhukseen huomannut, että siinä oli selvä Ulla-Kaisan, veljen vaimon kuva. Kuultuaan tietäjän tuomion oli hän hetken kuluttua vastannut: Antaa hänen olla. Silloin oli tietäjä pistänyt jousen ja nuolen pois ja sanonut, että jos hän olisi tuota kuvaa ampunut nuolella, olisi nainen heti samalla hetkellä kuollut. Sitten oli tietäjä sanonut: Kun lähdet pois, sinua vastaan tulee suuri koira ja hirveä pyörremyrsky, mutta älä anna tietä. Tietäjä oli neuvonut jotain tekemäänkin, mutta kun hirveällä ryskeellä tuleva pyörre ja hevosta suurempi koira olivat tulleet häntä vastaan, oli hän antanut tietä, vaikka ei olisi pitänyt antaa. Niin hän jäi loppuiäkseen Nukku-Heikiksi. / Viite[30] /

[30] SKS/KRA.Kusti Koponen 1860> H.Koskinen, Leppävirta no. MT 104) / Teksti otettu; Hyyppä 1985:134

Terveys voi vaarantua unen aikana myös, jos henkilöä on kohdannut vaikea hengityksen heikkeneminen unen aikana eli Ondinen kirous. Tauti saa nimensä Ondine.-vedenneidosta, joka rakastui Hans-nimiseen nuorukaiseen, vaikka rakkaus kuolevaiseen oli kielletty. Rakastettu Hans mieltyi kuitenkin maalliseen neitoon, kaltaiseensa ja onneton Ondine sai jäädä. Tyttären tuskan vuoksi vedenhaltija tuomitsi Hansin kuolemaan heti kun hän silmänsä ummistaa unten maille lähteäkseen. Tämä saksalaista alkuperää oleva myytti yhdistää unen ja veden toisiinsa. Uni on yhdistetty siten primäärituntеisiin ja ihmiskunnan kehityksen alkuun yksilönä ja lajina sikiövedessä ja alkumeressä, joissa jokaisen ihmisen alkuperäinen uniaika on vietetty uinuvana, keinuvana alkiona.

Kuoleman ja rakkauden teemat yhdistyvät myös uneen. Puhutaan kuoleman unesta, ja prinsessa Ruusunenkin kirouksen voimasta sai nukkua peräti sata vuotta ennen kuin sopiva prinssi osui paikalle ja äkkirakkaudella herätti uneen vaipuneen. Luonnollisen unen lisäksi tajunta voi saavuttaa unen kaltaisen tilan myös humaltuen tai kolhusta. Satu Apo on suomalaisten viinan käytön syistä ja seurauksista kertonut opettavaisen tarinan Lounais-Suomesta.

- Pienemmän talon poika rakastui mahtitalon tyttäreen, olivat naapureita. Tyttökin rakasti pienen talon poikaa, mutta tyttö naitettiin valtiopäivämiessukuun. Kahden nuoren ihmisen elämä turmeltiin. Nuori vaimo sairastui unitautiin, josta ei koskaan parantunut. Yksi poika hänelle syntyi, joka kaatui talvisodassa. Onneton nuori mies ei mennyt koskaan naimisiin, vaan rupesi juomaan. Ei sentään juonut taloaan, myi kylläkin vanhan talonsa ja joi niin että näki piruja ja pikku-ukkoja. Kuolleet ovat nyt kumpikin, niin poika kuin tyttökin, elivät kyllä vanhoiksi. / Viite [31] /

  Viinalla ja unella on yhteinen funktio. Ne tuovat lohtua ja unohdusta masentuneelle sekä tuottavat unikuvia ja/tai harhakuvia näkyinä kulloisenkin tilanteen mukaan. Stressi-tilanteissa ihminen altistuu oman psyykensä virikkeille ja pelko sekä sovinnaiset konventiot tuottavat silminnäkijähavaintoja uskomusolennoista, jotka ovat kokijalleen lähes poikkeuksetta kovin toden tuntuisia. Viinalla ja unella on stressiä helpottava vaikutus ja kummallakin keinolla etsitään unohdusta. Untamosta mytologisena unenhaltijana ei ole suoranaisia tietoja. Edes kuulu Agricolan suomalaisten jumalain luettelo ei mainitse häntä lainkaan. Paljoa enempää ei ole tietoja Uni-Untamosta Suomen Kansan Vanhoissa runoissakaan. Sen sijaan kerrotaan laulajista ja loitsijoista. Tästä voidaan saada jatkotarkastelulle johtolanka. Kun Väinämöinen lähti Pohjolasta eli Ulamolasta Sampoa ryöstämään, niin hän perillä vaivutti talon väen uneen. Tällaista hypnoottista tietäjätoimintaa kansa nimitti marvimiseksi. Kerrotuista teksteistä voi havaita, että unta ja hypnoosia on käytetty aseena ja

-

[31] Satu Apo 2001:262 Viinan voima — suomalaisen juomisen kulttuuriset mallit

- puolustuskeinona. Siihen on vaivuttu ja vaivutettu. Ja jos onkin unen Untamosta niukasti tarinaa ja tutkimusta, niin aivan toisin on tuutulaulujen laita. Tuutulauluja on sekä laulettu että kerätty, ja saatua ainesta on myös tutkittu. Tuutulaulujen tekstiformulat käyttävät kielikuvina kuoleman metaforia. Nukkuvaa lasta saattoi kansan käsityksen mukaan vaania muukin kuin kätkytkuolema. Maahiset olivat kärkkäitä vaihtamaan vastasyntyneen verevän pulleron omaan heikompaan lapsirääpäleeseensä.

  Aivan rauhassa ei saanut nukkua entisaikain erämieskään, sillä iltanuotiolle saattoi ilmestyä viekoittelevia hahmoja, jotka katosivat yhtä hiljaa ja olemattomiin kuin olivat ilmestyneetkin. Painajaisia nähtiin ja koettiin kiusaamassa yöllistä unta, mutta marankin pystyi uuvuttamaan pitkillä jaarituksilla. Miksi Untamolle tulisi antaa kunnia-asema suomalaisten myyttisten hahmojen joukossa?

  Seuraavat kansanrunoudelliset ainekset voidaan yhdistää tähän jumaltoimintaan.

Uni ja kuolema	Uni ja lastenhoito
Uni ja terveys	Uni ja tietäjyys
Uni ja aherrus	Uni ja enteet

  Uni ja unet. Moneen merkittävään elämänalueeseen uni liittyy muinaisuskossa ja nykyelämässä. Ihmisen osana on nukkua kolmannes elämästään. Untamo ei ole poistunut kansan keskuudesta, vaan vetelee edelleen sikeitä, mutta antaa Hornana kuulua itsestään joka yö. Tyrvääläinen mestarisadunkertoja mainitsee jopa jättiläisten olevan Untamon vallan alla: Alkoi hirvittävä hornaaminen…

  Untamo on joissakin tulkinnoissa rinnastettu Vipuseen, kun hahmoa on luonnehdittu maan alla nukkuvaksi suureksi tietäjäksi. Kansanrunoudessa kerrotaan nukuttamisesta, kun oli tarve pelastaa taivaanvalot jälleen paistamaan. Näin tarina proosana kuuluu. Mäellä oli aitta, jossa oli kolme neitoa. Yksi hoiti päivää, toinen kuuta, kolmas Jumalan tähtiä, ”armoja”. Tuli Turo, tuima ja kavala mies ja viskasi unikeräsen aittaan. Sillä nukutti kolme neitoa, ja niin sai Turo kuun käsiinsä kukaksi, päivän kypäräänsä töyhdöksi ja vielä tähdetkin mukaansa. Vei taivaanvalot omille maille. /Viite[32] /Kun aikoi tehdä jotain tärkeää, oli nähtävä uni ensin, jos suopeat enteet, aiottu tehtiin, jos taas merkit olivat epäsuotuisat, aiottu siirrettiin myöhemmäksi.

  Untamo on mytologisena hahmona ehkä arkkityyppi ihmiselle hyvin tärkeästä toiminnasta niin ajallisesti kuin laadullisesti. Niin paljon kuin ihminen lieneekin muuttunut kehityksessään, niin uni tuskin on perusteiltaan suuresti muuttunut vuosituhansissakaan. Hyyppä viittaa unesta kirjoittaessaan muutamaan tyypilliseen kansanuskon tarinaston aiheisiin: painajaisuniin, yönitkettäjäisiin, (yölliset kauhukohtaukset), unihalvaukseen ja ”Ondinen kiroukseen”, mutta jättää mainitsematta yleisimmän kansanuskon unen näköön liittyvän

[32] SKVR III1 166.

ilmiön eli selvänäkemisen unitilassa. Enneunet kuuluvat myös kansanperinteen alaan, mutta samalla ne ovat kulttuurisesti tulkittavia semanttisia merkkejä. Tietäjän näkemät unet olivat useimmiten ikonisia, kun taas psykoanalyysissä ja kansantulkinnoissa unisymbolit muodostavat unen sanoman.

14.4 Aave

Aave on kummitus on liikkeellä, jos jotain näkyy tai kuuluu ilman tiedettyä tai tunnettua aihetta. Jos kuullaan tyhjästä huoneesta tai rakennuksesta jotain ääntä tai liikettä kuten kävelyaskeleita, puhetta, laulua, soittoa, lieden renkaiden käsittelyä tai jotain sen tapaista niin se on aave. Aaveita kuullaan myös jonkun erikoisen tapahtuman edellä esim. jonkun merkkihenkilön kuoleman edellä. Jos todellisuudessa jotain aaveita – kummituksia – on olemassa, niin ne ovat samoin kuin unennäkökin ihmisjärjen ulottumattomissa kuuluen henkimaailman salaisuuksiin toteaa sanastaja vastauksessaan. Yleensä aave viittaa sanaan kummitus, vaikka eroavaisuuttakin on.

Aave on yliluonnollinen olento, jonka voi sekä kuulla että nähdä vaan ei koskea. Aaveita kuullaan usein varsinkin hyvin vanhojen ihmisten kuoleman edellä, kuoleman jälkeen se joko kummittelee tai liikkuu haamuna Aaveita nähdään kuutamossa tai hämärässä vaaleanharmaina olentoina ja ne liikkuvat ääneti. Kaavet ovat myös henkiolentoja, joiden ilmestyminen ennusti jotakin. Kaavetta ympäröi pelästyttävä ilmapiiri. Peloissaan kuin kaaven nähnyt! Kaave voi näyttäytyä useammallekin samanaikaisesti, ja sen näkevät myös eläimet ja säikkyvät. Kaavistaa jotakin merkitsee jollain salaperäisellä tavalla tulevaa tunnetta, aavistusta tulevista tapahtumasta. Aavistus on ounastelua.

Säiden ennustan tietää säiden muutokset. Jotkut ennusteet perustuivat järkiperäiseen havainnointiin kuten savun laskeutuminen maahan huonolla ilmalla (matalapaine), tai jos savu nousee korkealle tulee kirkas ilma (korkeapaine). Sateen edellä itikat ovat äkäisiä, sade tulee. Muita luonnosta saatavia ennusmerkkejä oli muun muassa runsas pihlajan kukinta, joka enteili sateista kesää. Syksyllä kurkiauran lentoa tarkkailtiin, jos aura lensi matalalla tuli vähäluminen talvi, jos korkealla runsasluminen. Mikäli kurkiaura hajaantui maan puolella, tuli tuiskuinen talvi idässä, merenpuolelle hajonta toi tuiskuilmat lännessä. Enteiden otossa oli pitkäperjantaita ja pääsiäistä vastaisena yönä olevat kuunteluyöt (kuulelusyöt), jolloin metsästä kuuli ihmeellisiä asioita. Tai kavuttiin kattojen päälle kuuntelemaan.

Kuoleman enteitä oli lukuisia. Jos syödessä leipäpala putoaa suusta, tiesi se kuolinsanomat. Jos käki kukkui pihapuussa, tiesi se talosta jonkun kuolemaa, samoin tikan takominen seinään, tai kun hiiret syövät sisällä vaatteita, tai jos ihoon ilmestyi itsestään sinelmä, huunpurema ilman kolhua. Unessa hampaan putoaminen tai virsikirjan katoaminen oli kuolinviesti. Käärmeet pihalla tiesivät lapsen kuolemaa. Koivun lehtien varhainen kariseminen enteili nuorten runsasta kuolevuutta.

Erikoisempia ennushahmoja oli ennuskääkär, jota pidettiin pahana henkiolentona, joka oleili rikospaikoilla. Likellä maata nähtiin joskus liekkiötulia lentelemässä. Ne olivat pieniä tulikieloja useita eri värejä, ja niitä nähtiin sotien ja nälkävuosien edellä. Ooron silmäkoitto eli hehkuvan hiilloksen leimahdus ennakoi vieraita tulevaksi vielä samana päivänä.

Haamu, joka näyttäytyi kuoleman enteenä oli eelläkulkija. Kaavi, haamu ja hahmo ovat kuolleiden henkiä

14.5 Kakkiainen

Unikakkiainen on unenhaltija, joka näyttää nukkujalle unia ja enneunia. Unennäkijä ei ole kuka tahansa, vaan lappalaisnoita, joka ennustaa tai tietää asioita unen avulla. Unenhaltijan nimityksiä ovat unikakkias, unikekko, kirkonkakkiainen ja metsänkakkiainen, unikakkinen. Unikaukari yhdistyy kansanuskossa haamuun, koska sen on mainittu olevan sekä unenhaltija että haudanneito. Unilintu on yöperhonen, uniluu ohimo, unimatti on Nukkumatti. Kalevalassakin mainitut Väinämöisen unineulat uskotaan olevan unenhaltijan käyttämät univälineet, joilla se sulki silmät. Untoa ja Untamoa on myös nimitetty unien haltijaksi Untolassa, unen valtakunnassa. Usein uni rinnastetaan kuolemana.

Unineulat ovat hämäräksi jäänyt kielikuva, ilmeisesti on kyse metaforasta, koska unineuloista ei ole mitään tietoa. Sen sijaan säläsanoissa on maininta sanonnasta ”neulasta naskaliin”, jonka selitetään tarkoittavan jaarittelua asiasta juurta jaksain, perusteellisesti, tarkoin. Unikakkiaisen paha velipuoli Painajainen, painajaisunien näyttäjä saadaan kuriin kertomalla pitkä tarina pellavan valmistuksesta on linjassa edellä mainitun selityksen kanssa. Unen näköön tarvitaan REM-unta, mutta aina uni ei tule, tai jos tuleekin, nukutaan koiranunta, jolla on murteessa nimi: hoosauni, hossauni eli levoton kevyt uni, torkahdus, uinahdus, jolloin maataan hoosaunta. Joskus ei tule edes hoosauni. Täysikuulla joillekin ihmisille ei tule uni tule lainkaan. Unikeko saa unta liiankin kanssa, uni maittaa.

15. Säläaineisto

Tähän aineistoon kuuluvat tiedot, jotka eivät selvästi liity johonkin viidestätoista uskomusperinnelajista. Säläaineistolla tarkoitan tässä arkistoihin tallennettuja hajatietoja, joissa voi käsitykseni mukaan piillä syvämerkityksiä, jos sen osaa sieltä nähdä ja esiin hahmottaa, koska kuva on hajanainen ja konkreettisestikin repaleinen, joten aineistoa on työstettävä arkeologien tapaan, pienistä siruista luodaan taustatietojen ja vertailun avulla konstruktio menneestä alkumuodosta.

Arkistosta poimimani tiedonsirpaleet ryhmiteltynä jakaantuvat seuraaviin teemoihin. Ilma / Ukko; Lintukoto; Pyhät; Terna; Kivi; Rahko; Mahna; Pöhkö; Sampo; Liekkiö; Hattara; Viro. Listauksesta on helppo hahmottaa sammon arvoituksen olleen erityisen kiinnostuksen kohde, kun taas niinkin merkittävä ja näkyvä tekijä kuin kuuta koskevat uskomukset ja uskomusolennot ovat jääneet vähemmälle. Tukeudun tutkimuskirjallisuudessa lähinnä Risto Pulkkisen ja Pasi Klemettisen teoksiin, koska ne edustavat kattavasti suomalaista kansanuskon kenttää.

On mahdollista, että eeppisen kansanrunouden ja sankaritarinoiden liiallinen korostaminen mytologian tutkimuksessa vie hieman harhaan ja jättää kokonaiskuvan ja aidon pohjimmaisen mentaliteetin hämäräksi. Neljännesvuosisataa sitten keräämäni erityinen sana on ”pöhkö”, josta en itsekään enää muista, mikä oli syy, kun valitsin sen merkitseväksi sanaksi uskomusperinteen kannalta. Pöhkö tarkoittaa hieman hullua. Syy selviää tämän tutkimuksen kuluessa.

Prinsiipeissä fokus on luonteeltaan keskeinen teema ja vaikea tehtävä. Tehtävämäärittelynäni tämä jättiurakan alussa vuosituhannen alussa oli luoda suomalainen mytologiakonstruktio uskomusperinnettä painottaen. Tätä tavoitetta varten säläaines eli se aine, joka ei ensinäkemältä soveltunut suoraan perinnelajien alle luokiteltiin kahteentoista (12) osajoukkoon. Vaativaa tulkinta on arkistoaineksen hajanaisuuden vuoksi. Lisäksi ajan saatossa tulkinnat ovat muuttuneet ja painottuneet eri tavoin.

15.1 Sanaston suhteet ja tulkintakehikko

Tässä tarkastelussa niin sanotut säläsanat tarkoittavat sellaisia nimityksiä, jotka eivät asetu ongelmattomasti uskomusperinteen vakiintuneisiin lajikategorioihin. Kun aineiston keskeisiä sanoja luetaan rinnakkain, hahmottuu kaksitoistakohtainen tulkintakehikko, jonka avulla voidaan vertailla sanojen suhteita toisiinsa. Astrologinen symboliikka toimii tässä yhteydessä ensisijaisesti heuristisena apuvälineenä: hattara sijoittuu kaksosten teema-alueelle, jonka vastapooliksi asettuu jousimiehen piiriin kuuluva *viro*. Tarkoituksena ei ole esittää astrologiaa selitysmalliksi, vaan käyttää sitä aineiston sisäisten suhteiden näkyväksi tekemiseen.

Zodiac	SÄLÄ	SÄLÄ	Zodiac
oinas	ILMA	LINTUKOTO	vaaka
skorpioni	PYHÄT	TERNA	härkä
kauris	KIVI	RAHKO	rapu
neitsyt	MAHNA	PÖHKÖ	kalat
vesimies	SAMPO	LIEKKIÖ	leijona
kaksonen	HATTARA	VIRO	jousimies

Kuvio 8. Horoskooppimerkkien rinnastus säläaineiston keskeisiin sanaongelmiin.

Näiden rinnastusten keskelle sijoittuvat tutkimuksen temaattiset ydinalueet, kuten ilma, pyhät, kivi, mahna, sampo ja erityisesti hattara, jonka vastapariksi hahmottuu viro. Kaaviomainen esitys tekee näkyväksi sen, kuinka aineistoa voidaan lukea paitsi yksittäisinä sanoina myös suhteiden verkostona. Apuna tulkinnassa on käytetty astrologista symboliikka ja ontologioita. Esimerkiksi kolmijakoa johtavat, kiinteät ja muuttuvat merkit., jossa ydinteema sijaitsee kiinteissä merkeissä. Säläsanojen hattara sijoittuu muuttuvaan merkityskenttään. Muita muuttuvia merkityskenttiä systeemissä edustavat säläaineiston teemasanat mahna, pöhkö ja viro.

Naispuolisista jumalhaltiattarista on mainittu vain Kivutar ja Kuutar, nen-päätteisistä erikoisempia hahmoja on kaksi, mammelainen ja urolainen, jotka kääntyvät epätyydyttävästi, jos sanojen mukaan tulkitaan. Semanttisesti mammelainen viittaa Loveattareen, vaikka Grimm-käännöksessä se on ”dragoness”. Urolainen on kovakuoriainen, ”beetle”, mutta se ei itse asiassa selitä mitään. Nimen semantiikka selvenee pirityksellä, onnen amuletilla, jossa kovakuoriaista pidetään haltijan edustajana jota säilytettiin rasiassa.

Suomalaisessa kansanuskossa ja kansanrunoudessa taivas on paitsi ilmakehä ja ulkoavaruus, myöskin Jumalan synonyymi siinä missä Luoja tai Ukko. Puhutaan myös tähtitaivaasta ja taivas salamoi eli näyttää pitkäsiä, suuri ja haarautuva, voimakasääninen salama on reuskopitkänen.

Seuraavat hakusanat on kerätty Suomen murteiden sana-arkistosta Uskomuksellisten sanojen sälälaatikosta, joka on kerätty 1930-luvulla vastaajaverkostolta kyselysarjassa Uskomuksellisia sanoja. Keruuajan-kohtana ei digitaalista murresanakirjaa vielä ollut, vuonna 2026 on digijulkaisussa päästy n-kirjaimeen saakka, joten kirjaimet a-n on tarkistettavissa murrejulkaisusta, mutta sanat o-ö on vielä muun tiedonlouhinnan varassa. Menettely oikeuttaa nimikkeen jättiurakka, koska tutkimusprosessin alkuvaiheessa on etsitty arkistojen uumenista kiinnostavat tietohippuset digikuvaamalla aineisto tutkimusta varten. Välivaiheessa aineistoa on esikäsitelty aakkosittain, mutta se menettely osoittautui liian työlääksi ja infoarvoltaan vähäiseksi tavaksi jäsennellä kokonaisuutta. Loppuvaiheessa saatu säläaines on systematisoitu ja koodattu saadut sanat perinnelajeittain viiteentoista (15) kategoriaan + lisäryhmittely.

15.2 Hattara

Hattaran merkitystä on tässä pohdittu murrearkiston, SKVR-aineiston ja niitä täydentävien arkistomerkintöjen valossa. Lähtökohtana on, että hattara muodostaa myyttisten nimitysten, luonnonilmiöiden, sosiaalisten luonnehdintojen ja konkreettisten esineviittausten risteyskohdan. Analyysi osoittaa, että sana liittyy vanhaan nimitysjärjestelmään, jossa erityisesti -tar- ja -ttari-loppuiset muodot rakentavat semanttisia sukulaisuuksia, ja äänteenvaihtelut ovat luoneet kirjavan joukon tulkintoja ja muunnelmia sanasta. Hattaran merkityskenttä laajenee myyttisestä olennosta pilven, vaatteenriekaleen, ihmisluonteen ja luonnonvoimien kuvaukseen. Tarkastelu osoittaa, että hajanaisiltakin vaikuttavat arkistomerkinnät voivat yhdessä muodostaa merkittävän kieli- ja kulttuurihistoriallisen kokonaisuuden.

Lähtökohtana on havainto siitä, että hattara ei ole vain yksittäinen murresana, vaan poikkeuksellisen laaja merkityskeskittymä, jossa myyttiset olennot, luonnonilmiöt, sosiaaliset luonnehdinnat ja aineelliset viittaukset risteävät. Tutkimuskysymyksenä on, millaisiin nimistöjärjestelmiin sana *hattara* liittyy, miten sen merkityskerrostumat rakentuvat eri aineistoissa ja mitä nämä kerrostumat paljastavat suomalais-karjalaisen uskomusperinteen ja kansankielisen luokittelun tavoista.

Keskeiseksi lähdeaineistoksi nousevat erityisesti Lauri W. Pääkkösen murrearkistoon toimittamat tiedot, jotka täydentävät vakiintunutta tutkimuskuvaa.

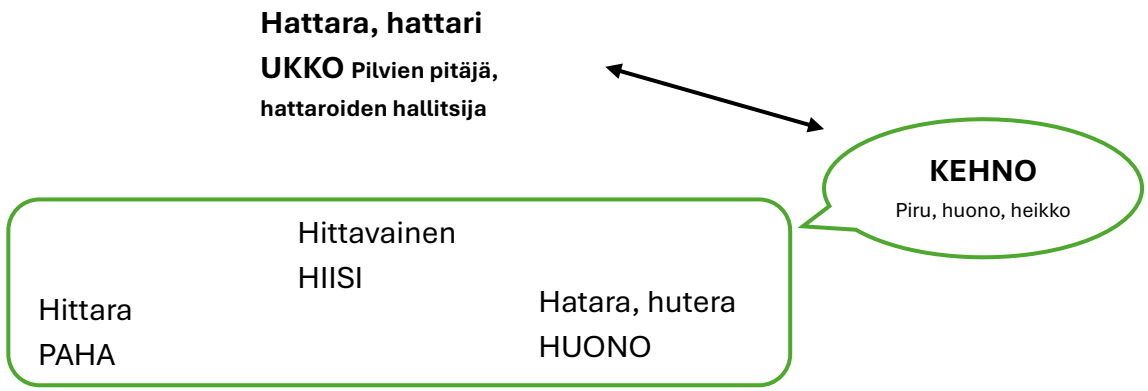
Menetelmällisesti artikkeli yhdistää semanttista lähilukua, kielihistoriallista vertailua ja arkistoaineiston kontekstualisoivaa tulkintaa. Tarkastelen rinnakkain murresanaston johdosmuotoja, runoaineiston myyttisiä käyttöyhteyksiä ja arkistomerkintöjen arkisempia merkityksiä. Tavoitteena ei ole rekonstruoida sanalle yhtä alkuperäistä merkitystä, vaan kuvata, miten sen käyttö liikkuu myyttisen, konkreettisen ja sosiaalisen välillä ja miten nämä merkitykset liittyvät toisiinsa aineistossa.

Arkistoaineisto konkretisoi, miten hattara on ymmärretty eri aikoina ja eri alueilla. Murreaineiston merkinnät osoittavat, että Setälän syrjimäksi jäänyt Lauri W. Pääkkönen toimitti murrearkistoon runsaasti sellaista materiaalia, joka täydentää olennaisesti kuvaa sanan käytöstä. Erityisen merkittävä myyttitulkintojen kannalta on vuonna 1928 Lentierasta saatu tieto, jossa hattara kuvataan ukon eli äijön (ukon) äpäräksi ja siten alkujaan jumalhaltijaolennoksi. Jo tämä yksittäinen huomio viittaa siihen, että hattaran merkityshistoria ulottuu paljon arkisia sanakirjamääritelmiä syvemmälle.
Olento kuvataan luonnonvoimia ja ihmisen kokemusta häiritsevänä toimijana: Veden velho se väkevä, / ilman ilkiöin iloinen, / erämiesten eksyttäjä, / syöjä saalisten salainen / … Äiön itsensä äpärä!

Runositaatti tiivistää hattaran kaksijakoisuuden: se on samanaikaisesti luonnonvoima, metsissä ja vesillä toimiva häiriötekijä sekä myyttinen toimija, joka sekoittaa saalistusta, säätä ja ihmisten kokemusta ympäristöstään. Hattara ei näyttäydy vain yksittäisenä olentona, vaan kokonaisena vaikutuspiirinä, jonka kautta selitetään eksymistä, epäonnea ja luonnon arvaamattomuutta. Runoa täydentävät merkinnät vahvistavat kuvaa hattarasta veden, maan ja ilman rajapinnoilla vaikuttavana voimana. Se ei ilmene ainoastaan henkilöhahmona tai demonisena olentona, vaan myös ympäristöä muokkaavana ja kokemusta järjestävänä periaatteena: hattara voi aiheuttaa huonoa säätä, harhauttaa kulkijaa, häiritä kalastusta ja synnyttää pelkoa. Näin sana toimii välineenä, jolla aineistossa jäsennetään luonnon arvaamattomuutta ja ihmisen haavoittuvaa asemaa sen keskellä.

Lähes sata vuotta Setälän ja Kaukorannan Sanastajassa 1930-luvulla tekemien kyselyjen jälkeen on yhä aiheellista kysyä, mitä aineistosta on jäänyt huomiotta henkilökohtaisten ristiriitojen tai arkistointikäytäntöjen vuoksi. Pääkkösen kainuulaiselta laulajalta toimittamaa runoa ei löydy SKVR-korpuksesta edes julkaisemattomien runojen joukosta, mikä tekee hattaraa koskevasta aineistosta tutkimuksellisesti erityisen kiinnostavan. Aineistossa hattara rinnastetaan usein liekkiöön ja yön pimeyteen: Liekui lieät liettehillä, / Hettehillä hattaraiset, / … Pimennoissa piileksivät, / Öillä arasti elivät.

Puhutaan myös unenhattarasta, mikä viittaa häilyvään ja vaikeasti muistettavaan mielikuvaan, kun taas tyttöhattara kuvaa vilkasliikkeistä, huimapäistä ja harkitsemattomaksi nähtyä nuorta naista. Toisaalta hattara voi tarkoittaa myös veden, ilman ja metsänhaltijaa, lastenpelotetta, repaleista vaatetta tai vaaleaa pilveä. Yhteinen piirre on epävakaus, keveys tai vaikeasti hallittava liike, mikä tarjoaa semanttisen sillan myyttisten ja arkisten merkitysten välille. Punainen lanka hattaraan voi löytyä seuraavan kuvion kautta.

Hattara kansanrunoissa kertoo Ukosta pilvien pitäjänä, hattaroiden hallitsijana. Tämä puoli hattarasta ilmenee sääviittauksina, joista jänis liittyy pakkaseen valkojäniksestä puhuttaessa. Varhaisiin jumalkuvauksiin kuuluu Agricolan maininta Hittavaisesta, joka ”jänikset” pensaasta ajoi. Jänis voi tässä tarkoitta sekä että / joko tai, koska jänis on peitenimi hirvelle. Kun hittaroiden mainitaan pitävän häitä, mitä varten on pitoihin kaadettu jänis, niin kyse on ilmeisesti isosta jäniksestä, hirvestä, sillä yhdestä jäniksestä ei suurelle joukolle olisi tarjottavaa. Lisäksi Kalevalastakin on tuttu runosäe, jossa hiidet, juuttaat kuulivat Lemminkäisen metsästysaikeista ja ryhtyivät rakentamaan hirven kuvajaista. Sääolosuhteet ovat metsästyksen onnistumiselle keskeinen tekijä. Puhutaan pahasta säästä tai huonosta ilmasta, joten on luontevaa, että Ukko ylinen jumala tai Äijö säitäkin sääteli.

Hiisi mainitaan vanhemmissa lähteissä yhdeksi kalevanpojista, joten Kalevalan hiiden hirven hiihdossa voi olla kyse kahden kalevanpojan välisestä sisaruskateudesta. Hiisi yritti estää Lemminkäistä onnsitumasta luomalla hirven kuvatuksen todellisen saaliseläimen sijaan. Juuttaat ovat piruja, kehno on piru, mutta voidaan tehdä myös kehnoa eli huonoa työtä. Talo voi olla hatara, rakennelmat huteria, epävakaita. Jo unohtuneisiin merkityksiin kuuluu kaleva ilkeänä pahana olentona. Kehnon työn tai vaatteen ja vanhan kehnon mytosemanttinen syvyys selittyy hattarakuviolla.

Kimmohattaraen tekemä= kuoresta eronnut pala
Vuolahattaren vanuma = vesivirtojen kuluttama
Syöjätteren sydänkäpynen =maassa oleva paikka
Huoranhattara = ilotyttö tai huono nainen
Pilvenhattara = vaalea harsopilvi
Hattarapää = vilkas lapsi
Hatara = Ukon äpärä, Äijön lapsi
Hattara = kiroileva metsänperkele
Hattara = jalkarätti, tai vaateriepu
Kujahattara = epäsiveellinen nainen
Lentohattara = lentävä noita
Pahan hattara = paha noita-akka

Säiden ja hattaran yhteys ilmenee mm. sanonnassa sankasta lumi- ja räntäsateesta, suuria lumihiutaleita sisältävästä sateesta todetaan, sataa jalkarättejä. Sanonta liittyy hittaraan, sillä siitä on jälkiä runoissa Hiitolan väen kemuista. Kerrotaan pakkasen syntyneen mustan ruunan ruumiista, kun hittarat eli Hiitolan väki piti kemuja. Hallavasta hevosesta kohosi höyry taivaalle lämpimästä ruhosta ja niin syntyi pakkanen. Seuraavassa pari todistajakuvausta hattaroiden häistä.

> Häitä Hittara pitää,
> Paha joukkio pitoja,
> Tappo häikseen hevosen,
> Murkinaksi ruunan mustan. SKVR VII3 loitsut 196.
>
> Häitä hittara pitää,
> Paha joukkio pitoja,
> Tappo ruunan murkinaksi,
> Ravat laitto kankaille. … SKVR VII3 loitsut 197.

Hittarat aiheuttivat myös äänen käheytymistä, mikä kansan tulkinnoissa johtui metsän pedon, karhun tai suden näkemisestä siten, että eläin näki ihmisen, mutta ihminen ei huomannut eläintä. Käheytynyt ääni korjttaiin menemällä muutetun huoneen kynnykselle selin metsään päin

Äänen painuminen, ettei voinut puhua oikein muuten kuin supattelemalla, johtui siitä, että joku metsän eläin (esim. karhu tai susi.) oli nähnyt ihmisen, eikä tämä nähnyt sitä, silloin se metsän eläin antoi oman äänensä tälle ihmiselle ja otti ihmisen äänen itselleen. Tämä korjattiin siten, että piti mennä muutetun huoneen kynnykselle seisomaan selin metsään päin ja huutaa:

Tuo pois minun paha ääneni,
hae pois sinun hyvä äänesi!

Taian piti tapahtua torstai iltana. Äänen painumisen aiheutti hiimosti, metsän hittara ja intti, metsässä vaanivat susi tai karhu. JR 50354 yk

Hittaraa myös lepyteltiin. Taudin aiheuttajaa arpoja tiedusteli seuraavilla sanoilla.

Sano nyt arpa syytä myöten,
eläkä miehen mieltä myöten,
jos arpa valehtelee, niin
arpa tuleen heitetään,
tai veteen viskataan.

Tuolla lailla ensin peloteltuansa arpaa, alkoi velho tiedustella taudin syytä. Sitten kun arvalla oli saatu tietää taudin laatu, alkoi velho tiedustella paikkoja, missä tartunta oli tapahtunut. Paikka oli tiedettävä, että voitaisiin käydä hittara lepyttämässä, lunnaat viemässä paikan päällä. Arvalle sanottiin kysellessä, että jos hittara on sieltä - mistä milloinkin kysyttiin - niin mene arpa myötäpäivään, mutta jos ei, niin mene vastapäivään ja silloin arpa pyörähti siinä sormien päällä, milloin minnekin päin. JR 82478

Hittara saattoi aiheuttaa myös hammastaudin. Eräs konsti oli vuolla kolme puikkoa puusta. Niillä piti kaivella kipeiden hampaiden verisiksi. Sitten nuo puikot vietiin metsään ja naulattiin kiinni kasvavaan pihlajaan. Hittara siis viimein naulattiin puuhun, puuta puristamaan, pihlajaa pihistämään. JR 82479 yk

15.3 Syvätär – syvättäri

Säläaineiston hattara on mitä oivallisin sana tulkintojen merkitysten pohdinnalle. Myyttisissä nimissä olevat -tar päätteiset nimet ovat ehkä muodostuneet vanhemmasta tavasta muodostaa myyttinen olentonimi -ttari tai -tara päätteistä. Eri lähteistä koostuu muutama nimi, joista on tunnettu sekä tavanomainen -tar päätteinen muoto että -taro/tara/tarimuoto. Edellä on jo mainittu hattaran usein yhdistyvän sekä ajattareen että liekkiöön, joten jonkinlainen merkitysyhteys näillä uskomusolennoilla on. Liekkiötä on pidetty myös metsämiehiä viekoittelevana metsänneitona, alla olevassa listassa liettari lienee tulkittavissa liehtariksi, sanaa on käyttänyt Eino Leino – liehtarina miehen tiellä hienohelma hyppelee.

kasvatar - kasvattari
pohatta - pohattari
syvätär – syvättäri
kimmahattare
ajatar – ajattara/ajattaro
jattari
liettari (liehtari)
hattara
kujahattara
lentohattara.

Voi olla, että ajattara on ollut feminiininen ilmaisu ajattaresta ja ajattaro maskuliininen samaan tapaan kuin osma ja osmo ovat karhuja, toinen vain ns. pikkukarhu eli ahma ja toinen iso karhu ursus arctos. Myyttisenä olentona kantamuoto tullee merkityksestä ajaa, josta se on muotoutunut sanoiksi ajatar ja ajajainen. Sanastoinformantit ovat maininneet hattarasta muodon hattari ja SKVR-korpuksessa löytyy hattaran rinnastuksena syvättäri. Nykykielessä puhutaan latinalaisamerikkalaisesta musiikista latinomusiikkina tai lattaritansseista. Hattaran semanttinen poljento sinkoilee jalkaräteistä pilviin, kevytkenkäisestä naisesta vilkkaisiin lapsiin ja vilunkeihin miehiin. Pilvenhattara edustaa lähinnä kevyttä poutapilveä.

Myyttiset sanat ovat ikään kuin ektoplasmaa, joka muuttelee sanamuotoa käsiteavaruudessa. Tämä tulee selvästi esiin mm. syvättären kohdalla. Koska selvästi ”jänis” on jollain tavoin syvämerkityksellinen käsite hittaroita tulkittaessa seuraavassa runo-ote aiheesta kivi.

Kivi.
Muut vaan kiistää kiveksi,
Minä kiistän kintahaksi;
Maan muna,
Pellon kakkara,
Sevottaren syvän,
Syvättären syvän käpynen.

Viskasin tuonne jäniksel selkään,
Jänis juoksoo jokeen;
Jovesta on yheksän munii,
Yheksän kahtehii;
Viskasin tuonne tuolle puolen jokee,
Keskellä kipu mäkee.
SKVR VII3 loitsut 1299

Tuli kiistaa kiven nimestä, toisille kivi oli kivi, mutta runoilijalle kivi oli kinnas, maanmuna, pellonkakkara, sevottaren sydän alias syvättären sydänkäpynen, jonka hän viskasi jäniksen eli hirven selkään, joka juoksi jokeen, josta syntyi yhdeksän munaa, ”kahtehtii”, ilmeisesti tautia, koska kertoja viskasi syntyneet joen toiselle puolen keskelle kipumäkeä. Pari runoa selventää tätä tulkintaa, koska niissä Syvätär synnyttää tautilapsia ja kolme ilkeää poikaa.

Totuus piilee pienissä yksityiskohdissa muuallakin kuin vain Hercule Poirot dekkareissa. Loitsu osoittaa syvättärellä tarkoitetun jotain sydämeen liittyvää, sana ei viittaa syvyyteen, ulottuvuuteen. Esimerkkirunossa mainitaan sevotar syvättären synonyyminä. Kivi on kinnas eli kinnaskivi, jolla jauhetaan jauhoja, mutta joka myyttinimeltään on maanmuna, pellonkakkara, sevottaren eli syvättären sydänkäpynen. Vienan Karjalassa kuopusta, lapsisarjan nuorimmaista on kutsuttu sevottareksi, nuorimmaista kutsutaan myös iltatähdeksi, joka usein on lapsisarjasta suosikki, ns. lempilapsi, rakas sydänkäpynen. Muitakin eriäviä mielipiteitä esitettiin. Kivikimmaa, Kammon ja Syvättären poikaa yleisesti kutsuttiin kiveksi, mutta laulaja näki asian toisin, ja kutsui kiveä paiseeksi. (SKVR XII1 3848). Palohaavoissa loitsuttiin tulipojasta, joka oli aurinkoisen pojanpoika, äitinä oli Syvätär, jota luonnehditaan lapinhuoraksi, joka syntyi laineille ja synnytti kymmenen tautilasta. (SKVR XII1 4546.) Pistoksen loitsussa Syvätär on paha vanha portto, Pohjolan emäntä, jolla on kolme pahatapaista poikaa. (SKVR VII4 loitsut 2639) Edelleen Syvätär mainitaan Pohjolan emännän roolissa, kun Ilmarinen saapuu kosimaan Pohjolan tytärtä., jolloin emäntä, Syvättären akka toteaa: Ei se valgie valetta hauku,/ Luksakorva lullettele. Syvätär/Syvättäri on ilmeisesti vanhempi muoto Syöjättärestä tai Pohjolan emännästä. Kalevalasta tuttu tarina Ilmarisen emännän paimenelle annetusta kivileivästä on mainittu Syvättären tekemäksi kansanrunojen julkaisemattomissa runoissa, joissa on seuraava runo:

KALEVAN POIKA (från Uhta).
Syvätär paha emäntä
Paateron möykkyyn panoo
Vehnän päällitse vetää JR 84583 yk

Käärmeen synnyssä sylkijänä on yleensä Syöjätär, mutta joskus hänen tilallaan mainitaan Syvätär, lapahiitto madon muodostajana. Gottlund Juvalta on poiminut tiedon hatterasta aidanvitsaksena ja rintasolkena. Fellman Lapajärveltä on poiminut runon, jossa arvellaan käärmeen olevan Syöjähattaran kengänpaulat. K1. (Lapapjärvi. Fellman 12)

Eri tutkijat ovat aikojen saatossa arvelleet ajattarosta yhtä ja toista. Kaarle Krohnin mukaan atsaro hataro on voinut muuttua ehtaroksi eli ehtoolapseksi. Jusleniuksen käsityksen mukaan ajattaro on noitanainen tai metsänkummitus, Krohnille jättiläinen. Ajattarosta käytetään myös nimeä Aattara. Antti Lizelius vuonna 1758 raamatun käännöksessään luonnehti ajattaraa pahaksi, hirvittäväksi metsänhaltijaksi. Setälän tulkinnoissa ajattara yhdistyy sanaan hattara.

Jättiläisten tarutoimiin liittyy kivien viskominen kohti kirkkoa, puhutaan hiidenkivistä ja kallioon porautuneista hiidenkirnuista. Syvätär on linkki hiiden toimiin ja myös Pohjolaan, jossa Ilmarisen kosinta aiheutti sen, että Pohjolan tytär muuttui taivaan tähdeksi, emäntänä neito muuttui ilkeäksi ja leipoi kiven paimenensa leipään. Kiven vihoille pyydetään kivestä voidetta haavaan nimeämällä ja toteamalla kiven olevan kivikimmo, mammonpoika, syvättären sydänkeräsin, kotoisin mammon maksan kappaleista. Mammo on todennäköisesti tässä tulkittavissa hiideksi, piruksi.

Millään tavoin yksiselitteistä ei ole, onko Aattara ja Ajatar jollain tavoin suhteessa tosiinsa, mutta kuten hattara on Ajatarkin alkuaikojen taruihin liittyvä, seuraava myytti sopii perusteluksi aattaran kuten hattarankin liittyvän pohjimmiltaan astraalimytologiaan. Kaarle Krohnin perusteellisessa Ajatar-katsauksessa mainitaan Syöjättären rintakoriste Ritikaisen rintasolkena, joka liittyy tähdistöön Rion seula. Kosintarunon takaa-ajo episodissa Annukka Syvättären tytär muuntuu tähdeksi paetessaan Ilmarista. Murrearkiston Setälä-lippaassa III 096 on kertomus.

Ajattarella oli 12 äpärää, jotka olivat kuuttaret, rakastajana Ajattarella oli Päivän poikapuoli. Ajattaren alkuperä Tuonen tuntemattomissa oloissa, tunturin takana. Karvat kulmikkaat ja silmät myös sen mukaiset. Silmät sijaitsivat molemmin puolin päätä. Pään etupuolella ne olivat peitetyt, takana kauas katsovaiset. Oikeanpuoleiset silmät olivat rehdit ja ankarantotiset, vasemmalla silmät olivat viekkaat ja vilpilliset.

Olento astui ilman askelia ja kulki aina vain eteenpäin. Ajatar oli koditon orporaukka, isätön ja äiditön vailla omaisia ja sukua. Vesi velloi sen vaahdostaan, aallot ajoivat sen liikkeelle, tulen liekit sitä tuuditteli, vesi syötti eli ravitsi, talvi vaattehet varasi, kengitti kevätahava hoikemmaksi heinän kortta, tai huojuvaa humalaa, sekä pitemmäksi yli taivaan ulottuvaa pilven reunaa. Kun Ajatar liukui edellä, niin Päivänpojan oli paineltava perästä jos mieli yhdessä elää. Vaan kun Päivänpojalta ei jäänyt latua eikä jalan jälkiä näkynyt, niin usein eksyi Ajatar, tuo uskollinen seuralainen, kunnes taas sitten tuttunsa tapasi.

15.4 Säläaineiston arvo

Lauri W. Pääkkönen toimitti uskomuksellisten sanojen kyselyyn vastauksen, joka hautautui arkiston uumeniin. Tiedonannon mukaan Venäjän Karjalan puolella Tvermasesta Sumaan ja Sortokkaan, tunnetaan hattara haltijana, vedessä, ilmassa ja metsissä elävänä, sekä pimennoissa piileksivänä ja lapsia räkättävällä naurullaan pelottavana pahana henkenä. Tiedonannossa on huomioitava lastenpelottelu eli jo tuolloin 1900-luvun alussa hattara oli sen verran muistista kadonnut, että sitä käytettiin epämääräisesti lastenpelottimena. . Kokoamassani myyttisten hahmojen ja toimien luettelossa noin kymmenesosa on perinteisiä lastenpelotteluja. Kirjassani Kielastaja tutkin lastenpelotteluja ja hattaraa silloisen tietämykseni ja saatavilla olevan tutkimustiedon perusteella. Jo tuolloin huomasin, ettei edes Kalevalassa mainittua hattaran syntyä oltu huomioitu, vaikka kyse oli merkittävimmästä syntyrunosta Kalevalassa eli Joukahaisen ja Väinämöisen kilpalaulannasta. Kuten totesin - Taivaalle jouti, joutui myös Joukahaisen viitta, josta tuli harsopilvi, hattara. Luokittelin myös löytämäni lastenpelotteluhahmojen nimet yhdeksään eri ryhmään, ja vaikka muutoin olin noteerannut hattaran merkityksen levottomana lapsena, niin hattaraa lastenpelottelun olentona ei perinteisen ontologian mukaan arkistoista löytynyt.

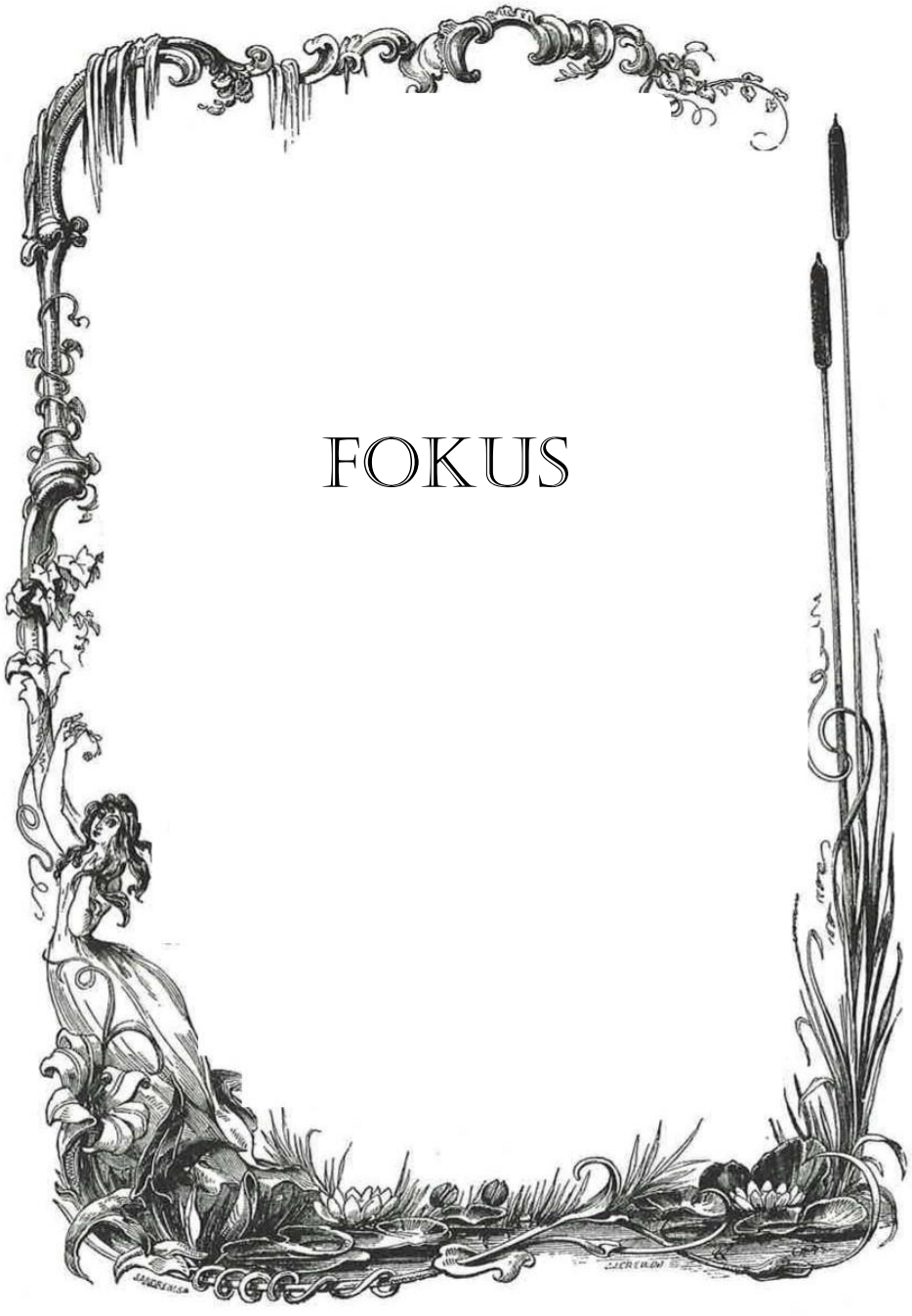
Sanastaja Lauri W. Pääkkönen taltioi Woijärvellä 1892 Ivaan Kurminilta muistitiedon, jonka mukaan hattara on Ukon äpärä. Runosäkeitä ei informantti vanhauskoisen halunnut muistaa: Sen sijaan kostamukselainen Hilippa Ahvenainen lauloi:

”Miks on kaiku hattaroissa
Savu sankie salossa,
Kitsku kiini kallioissa,
Katku paha kaikkialla?
Ett´on miesten outo olla,
Silmät naisten sirrillänsä,
Lapset parkuvat pahasti,
Nuoriso nikottelevi? –
Siks´on haiku hattarinen,
Siniviisut viitikoissa,
Sauhu metsissä sakea:
Ilma ilkeä tulevi,
Sää on paisuvi pahaksi,
Myrskyiseksi myllertyvi
Ilman haukien iloksi,
Hauskutteeksi hattarien,
Metsän riettojen remuksi.
Nep´on ilmoissa elävät,
Myrskysäissä mykehtivät,
Rietat riemua pitävät,
Iloansa ilkeäiset.”

Pääkkönen arvelee runosta kuvastuvan hattarien (hattaroiden) monilukuisen lauman olleen jossain yhteydessä luonnon pahojen voimien kera. – elleivät liene itse Hiiden väkeä, koska Kompakassa Marfa Filipäinen lauloi:

Hiiet työnsi tyttäriä,
ilmat täyet ilkahia,
metsät peikkoja pahoja,
piitulaiset (pietulaiset) perkeliä,
Haaskalinnut hattaria,
Metsän synkeän sisässä,
Korven kolkon katvehissa,
Jossa entehet elävät,
Pahan tuojat turjottavi.

Näitä runoja ei löydy muualta kuin Setälän uskomussanojen keruun sälälaatikoista. Eli Lauri W. Pääkkönen taisi osua intuitiivisesti aivan oikeille jäljille.

FOKUS

FOKUS

16. Pellonpekko Py

Prinsiippi P25 edustaa systeemissä vaikeaa tehtävää, jolla on kahtalainen luonne ylijumalana ja viljanvartijana.

Myteemijaossa nämä keskeiset prinsiipit on merkitty prinsiippeinä x ja y, jossa Pz edustaa ylevää ja Py eleellisyyttä. Tämän voi tulkita niinkin että Px on palvontaa ja palvottua koskevaa, ja Py edustaa erilaisia riittejä ja uskomuksia, joilla toivottua tavoitetta pyritään edistämään. Lönnrot on sanakirjassaan selittänyt viljaeukon mytologiseksi naiselliseksi henkiolennoksi, joka ohjasi uhritoimituksia ja riistaa ja viljaneidin viljankypsyttäjäneidoksi, jonka huolena oli viljankypsyminen. Erikoisuutena on mainittu viiman vilja eli kituliasta kasvua tarkoittava vertaus. Tunnetusti tuuliset merenrannat ja tunturit tekevät männyt ja koivut vaivalloisesti kasvaviksi ja lyhytkasvuisiksi.

Riitti on hyväntahdon ele jumaluutta kohti. Tässä systeemissä sampo on tekoälyä vastaava laite, jolla pyritään ottamaan onnen ohjat omiin käsiin, ja kuten Kalevala sen opettaa, jos aie vaikka onnistuukin, sitä varmemmin herää toisissa kateus kuten Kalevalassa Väinämöisellä, ja tuo onnentuoja halutaan saada omaan omistukseen, mikä johtaa sotaan ja ryöstelyyn ja lopulta yhteisen hyvän tuhoutumiseen. Eli kun mikään ei enää ole pyhää tai kunnioitettavaa, ei kunnioiteta enää sopimuksiakaan tai omistusoikeutta, vallalle jää vahvimman ja röyhkeimmän oikeus. Sammon tarina on varoitustarina hybriksestä, liiallisesta pyrkimyksestä onneen ja valtaan, ilmiöstä jonka suomalainen sananparsi kiteyttää: Joka kuuseen kurkottaa se katajaan kapsahtaa.

P1 näkijä
P2 aana
P3 kakkiainen
P4 aarni
P5 juhla
P6 Ahti
P7 virvatulet
P8 lohikäärme
P9 tonttu
P10 velho
P11 kekri
P12 aave
P13 hiisi
P14 haamu
P15 letti
P16 Tapio
P17 koljo
P18 Kalevanpoika
P19 Putkenpolttama
P20 karsikko
P21 vironsusi
P22 näkki
P23 menninkäinen
P24 para
P25 fokussälä Px, Py
P26 haltija
P27 joulu
P28 kehno
P29 piritys
P30 keiju
P31 vihtahousu

Prinsiippilistaus on saatu uusryhmittelemällä perinnelajiluokituksen tunnusoliot pareiksi, esimerkiksi tonttu ja haltija muodostavat toiminnallisen parin kulttuurihaltijoina, kun taas Ahti ja näkki viittaavat vedenhaltijoihin, Tapio ja Hiisi metsänhaltijuuteen jne.
Myyttisin ulottuvuus liittyy perinnelajikategoriaan R Eläin, joka alkuperäisissä kyselyissä on koskenut yliluonnollisia, supranormaaleja eläimiä, mutta mytologioissa on runsaasti eläinmyyttejä ja eläinhahmoisia jumaluuksia. Siksi suosin Claude Lévi-Straussin lanseeramaa käsitettä zoema (Zoo + noema), jossa on sekä uskomuksellinen että myyttinen puoli huomioitu kulttuurin osana ja mytologiana. Tarkemmin zoemasta ja eläinuskomuksista ja -myyteistä seuraavassa sarjan osassa Ilpola sekä jo julkaisemassani kirjassa Zoema.

Erikoista on huomata, ettei uskomusperinnelajeihin kuulu jumaluuksia tai viljavuutta koskevia uskomuksia. Sälätiedon pohjalta on ilmeistä, että Ukolla, Pekolla ja Sammolla on jotain tekemistä vaurauden ja viljavuuden kanssa. Kolme mainittua hahmoa esiintyvät säläaineistossa sekä tutkimuskirjallisuuden reistereissä, tosin pellonpekko on korvautunut usein Sämpsän ja Pellervon pohdinnoilla. Nimitys pellonpekko pellonpekka tunnetaan kansanpuheissa vanhalta ajalta merkitsemässä Pellon jumalaa eli peltoin haltijaa, etenkin ohran haltijaa. Sana on kuitenkin kansanpuheessakin harvinaisempi. Samaten on kansanpuheessa vanhalla entisajalla kierrellyt uskomuksena seuraava, joskus kuultu ”totuus” : Paa puukko pellon veräjän päälle, jottei pellonpekka pääse oraita syömään. /Viite[33] / Kun oli väkevää viinaa tai juotavaa sanoivat miehet ”Se on oikein pellonpekkaa tai pellonpoikaa, molempia sanottiin.

Pellonpekkaa kutsutaan myös nimellä Pelletyinen, ja sillä on tarkoitettu suunnilleen samaa kuin väinällä eli kasvuvoimaa, jota edusti myös sonta ja lanta pellon jumalana. Pellervo oli Pellonpekan apulainen/käskyläinen/palvelija, joka oli Pekolla apuna suuressa tehtävässä jumalana. Siankärsämöä (Achillea millefolium) on kutsuttu pellonvanhimmaksi. Suomalaisista kansanperinteen tutkijoista ovat Martti Haavio Ja Uno Harva käsitelleet pellonpekkoa karjalaisten ohran jumalana. Setukaiset ovat yhdistäneet myös pekon viljavuuden ja hedelmällisyyden jumalaksi, mutta myös viljaa tuhoavien ukkosten tuottamien raekuurojen haltijaksi. Kevätkylvöihin liittyivät juomingit, ukonvakat, mutta varhaisempi motiivi ukonvakkojen juontiin oli kevätkauden kuivuus, koska siemenet tarvitsevat vettä itääkseen. Vermlantilaisilla oli tapana tuhoisan kesähelteen uhatessa kyntää auralla kuivan puron pohjaa kivet kolisten, jotta ukkosilma saapuisi ja kastelisi maan. Myös Hauholla on juotu ukonvakkoja kuivuuden uhatessa kevätkylvöjä, mutta rituaali suoritettiin Ukkoa rukoilemalla järven rannalla rituaaliohjaajan seisoessa vedessä vettä päällensä pirskotellen.

[33] Säläsanat HS 15-11-lipolop 028 ja Setälä 13.11.02 091

Tohmajärvellä pitkän poutajakson aikana yritettiin saada sadeilma aikaiseksi laittamalla rukiin tai ohran siemeniä, ukonmaltaita, talon räystäälle. Pekko ja Ukko esiintyvät Soikkolassa olevassa juominkirunossa Iljana ja Petrona, joita pyydetään laskeutumaan maahan taivaasta ja tulemaan vieraaksi pitoihin. Pyydetään tuomaan tullessa hattarainen havukkainen ja kastelemaan kaurat ja ohrat, jotka eivät kasva kuivan poudan aikana. /Viite[34] /

Uno Harva kertoo lappalaisen tarinan ukkosenjumalan janosta. Piru oli ottanut Tiermeksen vangikseen, mutta pirun palveluksessa oleva renki sattui kuulemaan voihkinaan yhdestä pahdan, vuoren komerosta, jonne piru oli kieltänyt renkiään menemästä. Uteliaisuus kuitenkin voitti, ja renki tapasi onkalossa ukkosenjumalan sidottuna ja janoissaan. Vettä saatuaan Tiermes tunsi voimiensa palaavan, ja kun hän yskäisi katto lensi pahdan päältä, ja niin Ukkonen vapautui. Sinä aikana jolloin jättiläinen (jettanas) oli riistänyt Ukkoselta vapauden, ei sade kostuttanut maata, joka kuivui ja muuttui hedelmättömäksi. /Viite[35] /

Arvoitukselliset säkeet Ukon ja Raunin suhteesta voivat alun perin olla verhottua kuvausta ukonilmasta, jossa suurella paukkeella ja rähinällä ukkospilvet tuottavat kaato- ja raesateita. Rauni on tulkittu etymologialtaan pihlajaan viittaavaksi, mutta loogisempaa on tulkinta, jossa Rauni on synonyymi Räsättärelle, salamoiden ja rajuilman haltijalle. Salamointi saa aikaan jyrinää. Salamoinnista tavallisesti todetaan, kohta räsähtää, mutta ukkospilven kohotessa on tapana sanoa, kohta sataa tai kohta tulee vettä. Runosäkeet Raunista ja Ukosta on tulkittu myös riidaksi. Rukiissa olevaa kotelosienitaudin aiheuttamaa pilalle mennyttä torajyvää kutsutaan ukonjyväksi, tora merkitsee riitaa.

Kun säiden jumalhaltijat sitten soivat sadetta ja paistetta sopivasti, vilja kasvoi ja tuuleentui olutta voitiin alkaa valmistaa, kuvaan astuu hahmo Osmotar, oluen ja kaljan valmistaja, pitojen valmistelija – ja taas juotiin.

Myteemijaossa nämä keskeiset prinsiipit on merkitty prinsiippeinä x ja y, jossa Pz edustaa ylevää ja Py eleellisyyttä. Tämän voi tulkita niinkin että Px on palvontaa ja palvottua koskevaa, ja Py edustaa erilaisia riittejä ja uskomuksia, joilla toivottua tavoitetta pyritään edistämään. Lönnrot on sanakirjassaan selittänyt viljaeukon mytologiseksi naiselliseksi henkiolennoksi, joka ohjasi uhritoimituksia ja riistaa ja viljaneidin viljankypsyttäjäneidoksi, jonka huolena oli viljankypsyminen.

[34] Harva s, 118 yk
[35] Harva 119

Erikoisuutena on mainittu viiman vilja eli kituliasta kasvua tarkoittava vertaus. Tunnetusti tuuliset merenrannat ja tunturit tekevät männyt ja koivut vaivalloisesti kasvaviksi ja lyhytkasvuisiksi.

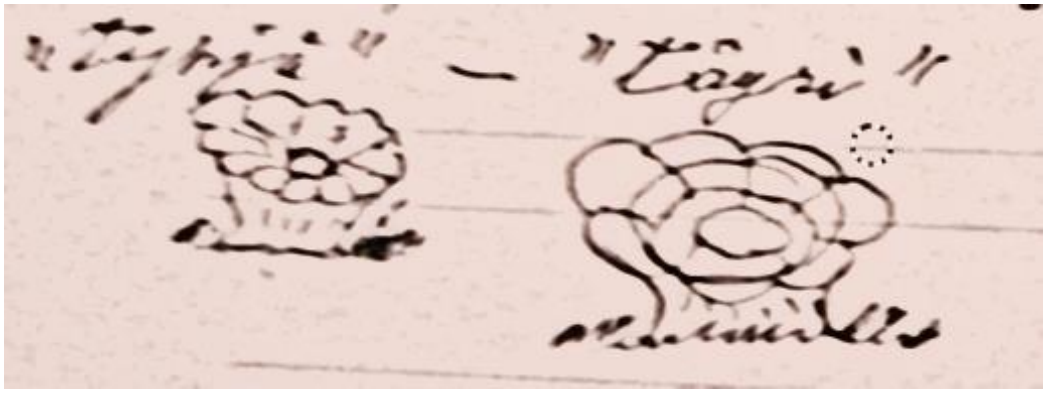
Riitti on hyväntahdon ele jumaluutta kohti. Tässä systeemissä sampo on tekoälyä vastaava laite, jolla pyritään ottamaan onnen ohjat omiin käsiin, ja kuten Kalevala sen opettaa, jos aie vaikka onnistuukin, sitä varmemmin herää toisissa kateus kuten Kalevalassa Väinämöisellä, ja tuo onnentuoja halutaan saada omaan omistukseen, mikä johtaa sotaan ja ryöstelyyn ja lopulta yhteisen hyvän tuhoutumiseen. Eli kun mikään ei enää ole pyhää tai kunnioitettavaa, ei kunnioiteta enää sopimuksiakaan tai omistusoikeutta, vallalle jää vahvimman ja röyhkeimmän oikeus. Sammon tarina on varoitustarina hybriksestä, liiallisesta pyrkimyksestä onneen ja valtaan, ilmiöstä, jonka suomalainen sananparsi kiteyttää: Joka kuuseen kurkottaa se katajaan kapsahtaa.

Erikoista on huomata, ettei uskomusperinnelajeihin kuulu jumaluuksia tai viljavuutta koskevia uskomuksia. Sälätiedon pohjalta on ilmeistä, että Ukolla, Pekolla ja Sammolla on jotain tekemistä vaurauden ja viljavuuden kanssa. Kolme mainittua hahmoa esiintyvät säläaineistossa sekä tutkimuskirjallisuuden reistereissä, tosin pellonpekko on korvautunut Sämpsän ja Pellervon pohdinnoilla.

17. Ukkonen on jumala, fokus PX

Kun Päivölässä laadittiin jumalten juominkeja, niin Osmotar olutta keitti, Kalevatar kaljaa. Oluessa yhdistyy myyttisen maailman peruselementit tuli ja vesi, mutta aina ei mene asiat niin kuin on suunniteltu. Jumalten juoni on sitä, kun asiat menevät toisin kuin odotettu. Ukkosta ukonilmaa ei silti sanota jumalanimaksi, sen sijaan pitkänen nousee. Säämäskä vuorostaan on jumalan ilma, paha tai kova ilma. Jumalan voima on ukonilma, josta leikki siitä on kaukana, kun ylätuvan ukko pahalle päälle rupeaa.

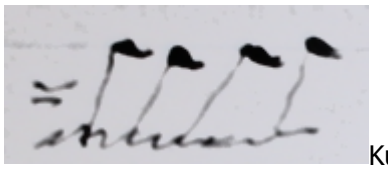
Jumalanleipä, joka on kivien sammalikossa kasvava loinen – jäkälöiden sukua. Ne muodostuvat kasvaessaan leipäkoreja muistuttaviksi. Kuivina keväinä ne ovat kuperalaitaisia ja ikään kuin ”tyhjiä”, so. tulee huono viljavuosi, kun jumalanleipä on niin ohkainen. Mutta kun korit ovat täyteläiset, tulee hyvä viljavuosi

Kuva 17. Jumalanleipä

Jumalanpilkkaa ei voinut rankaisematta tehdä. Varoitustarinoissa varoitetaan seuraamuksista. Kerran eräs mies kerskasi: Ennen jumalan pää hikoilee ennen kuin hänestä tulee köyhä. Kirkosta palattua hän huomaa talon tavarat palaneen tuhkaksi.

Jumaluutta saattoi edustaa pienikin luonnon olio. Jumalanlehmä oli pieni kosteassa mullassa ja vedessä elävä hyönteinen, jota myös jumalanvuoheksi kutsuttiin. Jumalan kelkkaan pääseminen oli onnekasta, silloin kelpasi elää. Jumalan touko oli eri asia kuin jumalanleipä. Se oli karhunsammalissa kasvava koukkupäinen, jota sanottiin myös jumalan rukiiksi tai jumalan touoksi.

Kuva 18. Jumalan touko

18. Taivaanvalot

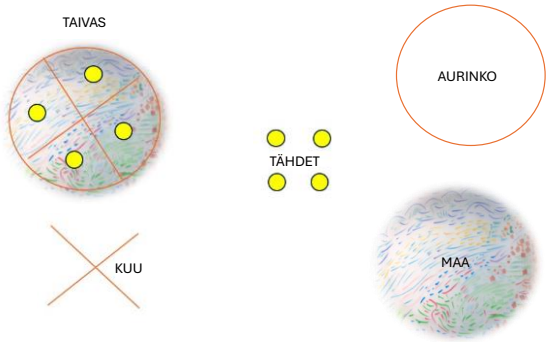

Taivaantulet viittaavat revontuliin, taivaanvalot muihin välkkeisiin tähtitaivaalla. Kansanuskomuksissa tärkeimmät valot ovat aurinko, kuu ja tähdet, joista vain muutamaa on mainittu erikseen nimellä.

Säläsanakoosteesta on Liekkiö rinnastettu aurinkoon, koska aurinko on tulipallo. Kansanrunoissa tai uskomuksissa ei juuri auringosta puhuta, mutta jotain kuitenkin. Häärunoissa sulhasen viittaa ihaillaan, se on kuutamon kutoma, aurinkoisen helskyttämä. Kutomisen kangaspuina oli toiminut sateenkaari, päivä niisissä nipaji, tähdet suihki sukkulana ja pilvet pirtana piraji. Tulta nimitetään Aurinkoisen pojanpojaksi.

Kansankielessä voidaan päivitellä: Voi Taivas! tai uhata näyttää taivaan merkit, tai vaihtoehtoisesti näytetään närhen munat. Kumpikin uhkaus on jotain epämääräistä, mutta vaarallista nähdä. Symboliikan tutkimuksessa saattaa olla haittana liiallinen tulkinta nykypäivän kulttuurikäsitysten mukaan. Kolmiulotteiset kuvat ovat tasossa ratkaistuna eri tavalla kuvattuja. Sanojen syvämerkitys muodostuu kerroksellisuudesta, palimpsestisuudesta, ja koska symbolit ovat kieltä, joilla on yhteisössä sovittu koodi. Kun symbolin lukutaito häviää, arvaukset eivät aina osu oikeaan.

Kalliokuvissa on usein hirven sydämen kohdalla ristillä varustettu ympyrä, joka on tulkittu sydämeksi, mutta toisaalta neljä nelikenttää muodostavaa ristikkoa pidetään kuun symbolina. Käsitykseni mukaan kyse on molemmista ja vieläkin suuremmasta kokonaisuudesta varsinkin jos kalliokuvat symbolisesti edustavat tähtitaivasta, kuten väitetään.

Kuvio 9. Tähtitaivaan kuvajainen symbolisesti aksonometrisena kuvana.

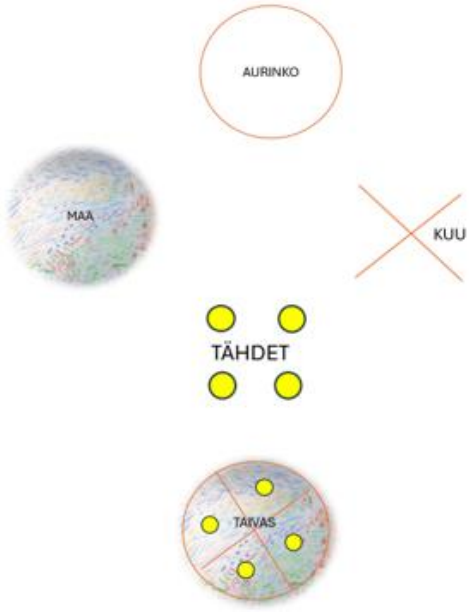
Kuvio on heteronyyminen merkitykseltään ja samalla meemikaavan perusta, jossa taivas edustaa kokonaisuutta suhteessa maahan ja sen elämään, tärkeimmät taivaanvalot ovat aurinko ja kuu, aurinko päivän osoittajana, kuu yön haltijana. Tähdet kertovat kohtalomme, mutta päivä ja yö rytmittävät elämämme päiviä viikoittain, kuukausittain ja vuosittain. Kuu hallitsee kuukauden kulumista, päivä eli aurinko vuodenkiertoa.

Teknisesti kyse on moniulotteisesta aksonometrista, kulttuurintutkimuksessa puhutaan kulttuurianalyysistä, semiotiikassa vilahtaa osa-analyysi ns. semioottinen neliö.
Emeritus akateemikko Martti Haavion tulkinnan mukaan suomalaisten kantasanan merkitys on tarkoittanut aikuista sukukypsää miestä. Jostain syystä Suometar on jäänyt hyvin vähälle pohdinnalle. Ehkä siksi, että suomalaisen koulukunnan perustajajäsen Kaarle Krohn on Suomalaisten runojen uskonnossa sivumennen marginaalihuomautuksena leimannut Suomettaren Lönnrotin keksinnöksi.
- Kansanlaulajain runollista nimensepittelyä on Lönnrot sekä Kalevalassa että Kantelettaressa jonkun verran jatkanut. Ennen huomautettujen lisäksi mainittakoon Aallotar sekä Suometar ja Sorsatar ynnä itse Kanteletar. /Viite[36] /

Analyysi hajottaa kokonaisuuden synteesin osiin, vastaavasti synteesi voidaan analysoida osatekijöihinsä aivan kuten heteronyymillä on homonyyminsä. Miksi Suometar tai sen ohittaminen tutkimuksessa on tärkeää? Taivaanvalojen kosinta kohdistui Suomettareen, joten ihan mitätön tekijä tämä neitonen ei ollut, mutta mikä on lähellä sitä ei useinkaan huomata.

[36] Uusi Kalevala 48: 130); Kanteletar. III 1: 13

Meemikaavana symboliasetelma on ensin mystinen merkki, joka arvoituksellisuudessaan saa myteemin osan ja syvämerkityksen roolin kaavassa.

Kuvio 10. Meemikaava kansanrunojen kosmoksen synnystä.

Kuviossa on maa genoomi eli näkökulma on maanläheinen, maakeskeinen. Kuu on aikanaan ollut osa maata, josta se irtosi erilliseksi maan kiertolaiseksi, ja vaikuttaa edelleen veteen vuorovesi-ilmiönä. Kuun symboli on kaavssa fenomeeni, ja sen näkyvin ilmiö täysikuu ja vuoksi ja luode. Sekä maan että kuun elämä ovat riippuvaisia auringon valosta, se on keskeinen tekijä elämän synnyssä ja jatkuvudessa, kaavassa se on semeemi, merkitystihentymä. Tähtitieteen kannalta aurinko on tähti tähtien joukossa, erityisasemansa se on saanut sen tärkeydestä maan elämälle. Tähtikuviot ovat transfeemi meemikaavassa, käsitykset tähtien nimsitä, merkityksestä, alusta vaihtelevat suuresti eri aikoina ja eri kulttuurissa. Taivas kaikkine mysteereineen pysyy kuitenkin arvoitksellisena myteeminä.

Tulkinnoissa on yleensä vaihtoehtoisia näkemyksiä tarjolla, kunnes niistä muodostuu kiteytynyt vakiintunut voittomeemi, joka katsotaan ”totuudeksi”, vaikka jossain määrin tulkinnat ovat mielivaltaisia, maailmansynty väitetään yleensä tulleen Ilmattaresta emosta ja sotkan munasta, mutta toisiakin näkemyksiä on.

Maailman syntynä toisin tulkittuna pidetään vihamielisyyttä Joukahaisen ja Väinämöisen välillä, minkä johdosta Väinämöinen joutui tuuliajolle merelle, sitten sotka laati pesänsä vanhan Väinön polvelle, muni siihen kultaisen munasen. Kun Väinämöinen sitten liikautti polveaan muna särkyi ja muonankuoret muuttuivat maaksi, taivaaksi, auringoksi, kuuksi ja tähdiksi. Runotyyppi on maailmansyntyruno. SKVR VII1 20 c.

Sotkan sijasta mainitaan joissain runoissa munijana hanhi, ja munien kohtalo oli monimutkaisempi. Veteen vierivät munat nieli hauki, mitä kohtaloa Väinämöinen surkutteli. Kokko hyökkäsi hauen kimppuun, mutta onnistui vain sipaisemaan suomuja. Toisella yrityksellä kokon onnistui viiltää hauen vatsaa, mutta vasta kolmannella yrityksellä kokon onnistui vapauttaa hauen vatsasta munat. Kokko katseli ja käänteli, ihmetteli miksi munat olivat muuttuneet. Munien alapuoli oli maata, yläpuoli taivasta. Valkuaisesta oli tullut kuu ja ruskuaisesta aurinko eli päivä, munakuorista tähdet.

Runotyypissä taivaan taonta, takojana on Ilmarinen, joka taivaassa taivahat tähitti, pihti pienet ilmat, syöverit syventi. Ilmarinen toteaakin Louhelle kykenevänsä sammon takomaan, koska hän oli ollut nuorena miehenä seitsemäntenä urona ilman pieltä pistämässä, taivasta tähdittämässä, astui taivaan napaa. Taivaan takoja -sepän maine oli mittava. Puhuttiin ettei ole sen parempaa seppää eikä tarkempaa takojaa, kuin taivaan takoja, ilman kannen kalkuttaja. Työn jälki on niin hyvä, ettei tunnut vasaran jälki. Ilmarista pidettiin esikuvana, jonka tasoisesta taidosta haaveiltiin. Haaveiltiin mieheksi tulosta, jos saisi olla kuudentena miehenä, seitsemäntenä uroona ilmanpieliä pistämässä, taivasta tähdittämässä, niin että Otava olisi oikein tehty, taivaan tähdet taitavasti. Seppää kutsuttiin rautioksi, esirautiosta kerrotaan jumalana. Ilmollinen syntyi yöllä, meni päivällä pajaan ja takoi ensi töikseen sata lukkoa, tuhatkunta avainta. Raution erinomaisuus oli synnynnäistä. Puhuttiin, ettei ole seppää sen parempaa, eikä tarkempaa takojaa, jos syntyy sysimäellä ja kasvaa hiilikankahalla. Sellainen seppä on jumala, joka on taivaan takonut, ilman kaaret kalkutellut-

Runoissa selvästi on taivaan taonta, maailman synty ja sammon taonta monin säikein kietoutuneet toisiinsa, mutta säkeistä ilmenee tulen ja valon olleen sidoksissa toisiinsa, tuli sepän ahjossa ja valo taivaanvaloina. Akateemikko Matti Kuusi on sampotutkielmassaan päätynyt samporedaktioita olleen kaksi päätyyppiä, joista toinen on hämäläinen haukiredaktio. Outo kehityslinja kuultaa läpi sarjan, munasta tulee aikojen alussa taivaantulet, taivaasta putoaa tulikipuna, jonka hauki nielee ja sieltä vapautetaan.

19. Suomettaren kosinta

Sammon taonta oli ansiotyö, jonka Pohjan neidon kosijan tuli suorittaa. Seuraavassa tarkastellaan runoja taivaanvalojen Suomettaren kosintaa. Runo on julkaistu Kantelettaressa, mutta SKVR-runokorpuksessa on runotyyppiä taivaanvalojen kosinta 151 kohdetta, Suometarta siellä ei kuitenkaan mainita, sen sijaa kosinnan kohteena on mystisesti syntynyt neito Katrina kotikananen, joka on alkuun siivoton neito, likainen, koska hän ei huoltanut hiuksiaan, ei pessyt kasvojaan. Kun kosijoita ei näkynyt, valitti neitonen kohtaloaan ja sai neuvon pestä hiukset ja kasvot. Niin neitonen oppi siistiksi ja kosijoita alkoi ilmestyä, kosittiin Viroon, päivälle ja kuulle. Runotyypille tavaanvalojen kosinta ovat rinnakkaistyypit Katrina kotikananen ja päätään pesemätön tyttö. Runotyyppiä voi katsoa opetusrunoksi itsestään huolehtimisen vaikutuksista. Epäsiistiä neitosta ei kosita, siistiä kositaan kilpaa.

Samalla puhtaus on allegoria hyvätapaiselle naiselle huonon, likaisen naisen vastakohtana.

”Lienee kirjasta
Suomettaren kosijat.
Oli ennen neito nuori
läksi lehmiin ajoon.
Ajoi lehmät suota myöten;
löysi suolta sorsalinnun,
tavin rannalta tapasi.
Toi tuo sorsansa kotiin,
syötti, juotti sorsastaan.
Sorsa suoristi pesään,
hanho hövhenin hauteleepi,
teki kultasen pesäsen,
valo vaskimunasen,
muna musta neitoseksi.
Mikä neidolle nimeksi?
Sorsatarko, Suometarko?
Ei ole Sorsatar sorea,
Suometar nimi sorea.
Neito kasvoi ja yleni,
neito kasvoi kauniiksi,
yleni ylen hyväksi.
Kulki kuu, ajeli päivä,
tuli sitten Pohjantähti.
Tuli ensin kuu kosiin:
Tulepas minulle neito,
lähde pois talosta tästä
hopiaisiin tupini,
kultaisiin kammioihin.
Neito vastaan vastaeli:
Enpä kuulle menekään:
kuulla on kuuma katsanto,
välistä liiaksi leviää,
välistä kaita katsannolle.
Tuli sitten päiväpoika:
Tulepas minulle neito,
lähde pois talosta tästä
hopiaisiin tupiin,
kultaisiin kammioihin
Neito vastaan vastaili:
Empä päivälle menekään,
päivyt tuo pahantapainen:
kesät vaivaa varilla,
talvet pohtaa pakkasella:
heliällä heinäajalla
tekee ainaiset sateet;
kalliilla kaura-ajalla
pitää poudat ponnettomat.
Tuli sitten Pohjatähti:
Tulepas miulle neito,
lähde pois talosta tästä
hopeaisiin tupiin,
kultaisiin kammioihin.
Neito vastaan vastaeli:
Taitanen tähdelle mennä.

Tähti tuo hyvätapainen,
talossansa aivan tarkka,
töissänsä ylen koria.
Tähti tuodahan tupaan,
pöydän päähän heitetään.
Tuoppi tuotahan olutta,
kannu mettä kannetaan,
syöpä, juopa tähtikulta.

En tahdo syödä, en tahdo ---?
ellen saa neittä nähdäkseni,
kussa ollee omani,
kussa Sorsatar soria,
Suometar nimi soria.
JR 85843 – INKERI
yk

Salme

Oli enne Salme nuori nainen
neito läksi karjaan kaitsemahan
löysi lintusen lehdosta
löysi kanan vainiolta
vei, kantoi se kanaisen kotiisi.
Ihminen neitonen kanasta kasvoi
Suometar sorea neito
Salme neitonen sulonen sorea
Tuli morsianta kolmelta kosijaa,
Tuli kuusta auringosta
yksi kuu, aurinko toinen
Kulki kuu käveli päivä
Kolmas poika pohjantähti
Kolmas tähtipoikanen
Tuli kuuhut poikanen, nuori
poika
Hopeaisella hevolla
viidelkymmenella hevosella
Kultaisella konkarilla
Kuudelkymmenellä kuskilla.
Salme huusi aitastansa vastahan
saneli
lausui kodasta aitan lattialta
Enhän minä kuulle mene!
kuulla on kolme ammattia on se
kumma kuulumassa
Koska nousee koittaessa …
tahi päivän laskiessa
tahi päivän noustessa."
Astu aurinko nuori poika

Tuli päivän poikanen
viidelkymmenellä hevosella, kuu
kuudelkymmenellä kuskilla.
Salme huusi kaukaa vastaan:
"En mä mene auringolle, en
Päivälle menisi.
Viisi on päivällä vikaa
Auringolla on vikaa viisi !
milloin paistaa palavasti polttaa
puolen pellon
milloin muuttaa kauniin ilman!
Kuin on helle Heliällä heinäaika
ajalla
Hetken paistavi palolla
toisen on jo tuonnempana
saattaapi isohot satehet.
Kuin on kallihilla kauran aikana
kylvö
Tuopi poudat ponnettomat
niin hän pörristää poudalla,
kaura kylvön katoaapi dottaapi
kaurat suven
ohra
polttaapi ohran pellolla,
Tukahduttaa liinan maahan,
herneen vaiheilla vakojen,
tattarit tuvan takana
pavun pieniin varsihinsa."
Tuli tähtipoikanen,
viidelkymmenellä hevoisella
kuudelkymmenellä kuskilla.

Salme huusi aitastansa:
Talliin viekää hevosensa Tähden
hevonen
tähden lauko pilttohun,
eteen heiniä antakaa,
kantakaa kauroja eteen,
selkään hieno liinatakki,
alle kangas asettakaa,
silmät silkkihin makaaman,
kaviot kauroihin lepäämään.
Tähti tupahan istukoon,
edessä on sileä pöytä,
seinä tasainen takana,
alla penkki pihlajainen,
eteen rokkaa antakaa
päälle pippurit parahat."

Tuotiin siis tähti tupahan:
"Syö tähti, juo tähti!
elä tähti iloisesti!"
Tähti miekkansa terävää
kulta aseetta helistää,
kannuksiansa kilistää.
"En tahdo syödä enkä juoda!
tuokaa omani tupahan,
saattakaa sisälle Salmi!"
Salmi huusi aitaltansa
huusi aittansa ovesta:
"Ylkäni, nuorukainen,
anna aikaa kahtokoani vähänen
Vaatehtaman vakaasti
vaatteet päälleni pukea!
JR 85119 – INKERI yk

Yllä esitetyissä kahdessa runonäytteessä on viitattu kansankäsityksiin kuun, auringon ja tähtien hyvistä ja huonoista puolista, kun kosittu tyttö evaluoi, pisteyttää, arvioi ehdokkaita. Kosinta ei aina saanut myönteistä vastaanottoa, kuu osoittautui epäonnekkaimmaksi kosijaksi. Vakovastaus taivaanvalojen kosintaa oli: Menköön kurja kuuhuelle, pahuus päivän paistehelle. Moitittavin piirre kuulla oli ailahtelevaisuus, alituiseen muuttuva epävakaa luonne. Kuulla on kumma katsanto, välistä liiaksi leviä, toisinaan taas kaita katsannolta, aina nousemassa tai laskemassa. Kasvaa ja katoaa ihan työkseen. Paistaessaankin on oikullinen, välillä pilkistelee pilvien lomista, toisinaan lymyilee kokonaan pilvien takana ja näyttäytyy välistä yläkuuna, välistä alakuuna.

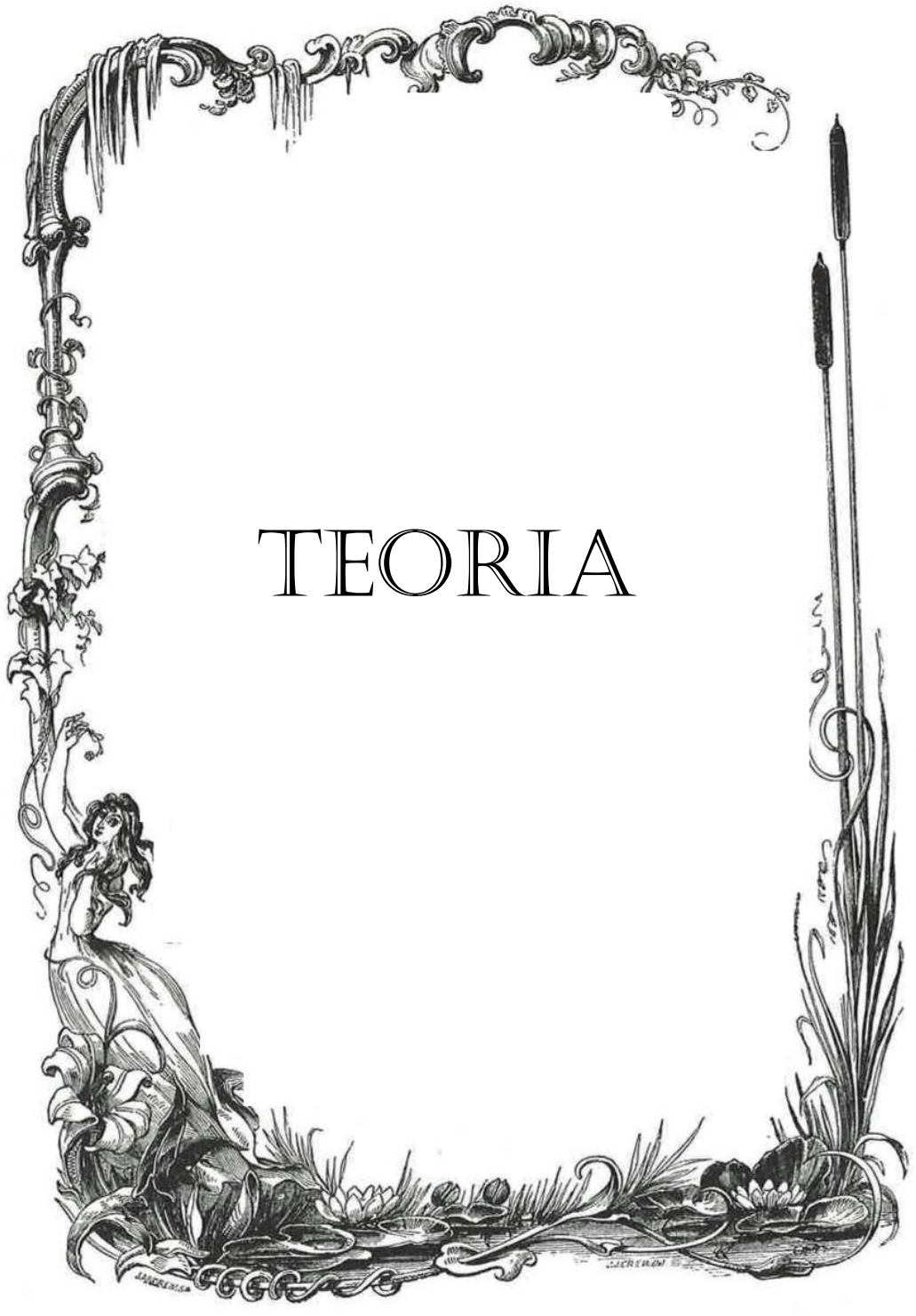
Päivänpojan kosintojen ei käy yhtä huonosti. Kerran tulee myöntävä vastaus, koska Katrista Päivälässä on päivälämmin, Päivä lämmin, sulho sorja, mutta yleensä tuomio on tyly, rukkasperusteissa luetellaan päivänpojan synnit. Kesät vaivaa varilla, talvet polttaa pakkasella. Heleällä heinäajalla tekee ainaiset sateet; kalliilla kaura-ajalla pitää poudat ponnettomat. Viisi on päivällä vikaa, milloin paistaa palavasti ja polttaa puoli peltoa tai muuttaa kauniin ilman! Joskus poudat on varsin ponnettomat. Ohrat tekee ohdakkeiksi, köyhät tappaa nälällä ja tekee rikkaat rahattomaksi tai tukahduttaa pellavan maahan, herneen vaiheilla vakojen, tattarit tuvan takana. Pahinta on kuitenkin, että Päivyt polttaa paljon metsää.

Tähtipoikakin saa joskus armon, on itse asiassa suositun taivaanvalojen kosijoista, joskus jopa peräti mieleinen valinta. - Taitanen tähdelle mennä. Tähti tuo hyvätapainen, talossansa aivan tarkka, töissänsä ylen koria. Myös Salme-runossa tähti tuli hyväksytyksi, kun Salme huutaa aitastansa: Talliin viekää Tähden hevonen, tähden laukko pilttuuseen.
Valinta ei aina ollut helppo, sukulaisilla oli omat mielipiteensä ja suosikkinsa, suosituksensa, kenen kosintaan kannattaisi vastata myönteisesti. Useimmiten neitonen tahtoi menne omilla maille. Tähden kosintaa nimitetään joskus vaihtoehtoisesti kosinnaksi Peri-Venäältä tai Peri-Virosta. Tältä taholta tulleet tähtikosijat olivat varsinkin veljen mieleen, vaikka kosittu toivottaakin: Piru peri-Vennää, kurjus menköön kuuvalolle, pahus päivän paistehelle. Veljien mielestä perin Viro olisi paras valinta, saisi käyä sukuloimassa Viron viinoja juomassa.

Poutasäätä toivoivat paimenet. Sadesäällä sanottiin. - Pois pilvi päivän päältä, anna päivän paistaa, aurinkoisen loistaa, Herran kynttilät lepattaa, että lapset lämmitellä saa!" Tähtiä nimitetään tässä kynttilöiksi. Runotyypissä Vessmanvikin laulu on sfinksimäinen kyselyepisodi, jossa sankarin on osattava vastata kysymyksiin. Mikä se pyöreä ja ympyriäinen on?

Missä ne kirkkaimmat kynttilät on?
Missä ompi majansa aurinkoisen?
... ja mikäs huutaa kovemmin kuin kurki?"

"Aurinko se pyöreä ja ympyriäinen on,
Taivaassa ne kirkkaimmat kynttilät on,
Idäss' ompi majansa aurinkoisen,
…Ja ukkonen huutaa kovemmin kuin kurki."

TEORIA

TEORIA

20. Myyttinen systeemi

Osmolaisten sarjan finaalitetralogissa on tarkoitus käydä läpi kokoamani jättimäinen arkistoaines, ja verrata sitä Jacob Grimmin tetraan saksalaisesta mytologiasta. Neljä osaa sisältävät 1887 sivua, osissa III ja IV on esitetty reisteri eli hakemisto teoksen myyttisistä asiasanoista, ja teossarja julkaistiin vv. 1880-1888 nimellä Teutonic Mythology. Jostain syystä Jacob Grimmin filologin ja mytologin roolit ovat jääneet unohduksiin ja maine on perustunut satujen kerääjänä, vaikka J. Grimm korostikin kansantiedon kulminoituvan a) myytteihin, b) satuihin), c) uskomuksiin ja d) tarinoihin.

Tämä jako voidaan tiivistää seuraavasti:

USKO	PERINNE
- myytit	- sadut
- uskomukset	- tarinat
Taikausko	Opetus
Jumaloppi	Viihde.

Tämän tutkimuksen jaottelussa koottu sana-aines vastaa myyttejä, ja kirjallisista lähteistä, mm. sanakirjoista työstetty myyttisten sanojen listaus uskomuksia, jotka usein ovat johtaneet jumalopin harhatulkintoihin tietojen niukkuuden ja myös tahallisen erehdyttävyyden vuoksi.

Kantavana rakenteena Grimmin luoman saksalaisen/teutonisen mytologian rakenteessa olen käyttänyt reisterin sanalistoja ja luokittelun helpottamiseksi on käytetty tetran eli neliosaisen teoksen englanniksi kääntäjän **James Steven Stallybras** tapaa lisätä sulkeisiin selite, millaisesta uskomusolennosta tai jumalhahmosta on kyse. Tästä on ollut suuri apu, koska suomalaisen kielitajun perusteella on vaikeaa hahmottaa, millaista olentoa spektrillä tai fate -olennoilla tarkoitetaan.

Jacob Grimmin mytologin käsittelytapaa muistuttaa omaa jättiurakkaani, koska filologina hän oli myös sanastaja ja mytologina myyttien tutkija. Kaksi ensimmäistä Grimm-mytologiikoiden osaa keskittyykin teutoniseen mytologian maailmaan ja kahdessa jälkimmäisessä osassa on syvennetty teemoja ja luotu sanahakemisto koko sarjaan.

Tämä teutonisen mytologian reisterihakemisto on valikoiden jäsennetty ontologioiksi, jossa on yhteensä viisitoista luokitteluryhmää, jotka luonnollisesti eivät täysin ole identtiset suomalaisen kansantiedon perusteella luotuihin perinnelajeihin, mutta hämmästyttävän hyvin jako silti soveltuu myto- ja metasemantiikan välineeksi. Sanalistat ovat auttaneet luokittelemaan uskomusolentolajit, mutta koska aikojen saatossa monet uskomukset ovat hämärtyneet ja sekoittuneet toisiinsa, ei täysin aukotonta systeemiä ole mahdollista muodostaa. Jakoja on pidettävä näin ollen vain suuntaa antavana tulkintavälineenä ja kokonaiskuvan saamisen apuna.

Ensimmäinen ongelma luokittelussa koski ortografiaa, koska taulukkolaskentaan tehty listaus muodosti Odinin sanalla OSinn. Odin on teutonisen mytologian keskeisiä jumaluuksia, ei sitä voinut tiputtaa poiskaan ja tämä pääjumala oli oikeutettu ylhäiseen erillisyyteensä omalla kategorialla. Alkuideana kuitenkin oli kartoittaa vain ne hahmot, jota Stallybras oli merkinnyt sulkeisiin sanalla ”giant”, koska alkukimmoke tässä työssä on ollut pohtia suomalaisen mytologian suhdetta jättiläisiin.

Jättiläisten nimet eroavat toisistaan, kun tarkastellaan kahden kääntäjän skandinaavisen ja teutonisen mytologian jättiläiskäsityksiä. Suomeksi Aale Tynni on kääntänyt Runo-Eddan jumalrunot ja sankarirunot. Osin nimierot voivat selittyä sillä, että J. Grimm sovelsi tulkintaansa myös teutonisen mytologian ulkopuolelle muihin myyttiaineksiin. Silti erot ovat suuret ja erikoiset, vertailu osoittanee, miten haastavaa on luoda yhtenäistä käytännettä hahmojen nimistä ja kirjoitusasuista.

Suomessa ongelma korostuu lappalaisen myyttihahmojen nimissä, jossa jopa lappologeilla on erilaisia merkintätapoja nimille. Jotkut nimet ovat rapautuneet kuten esim. ”hogbergs-gubbe”, joka on Suomessa tunnettu enää vain lastenpelotteena Hooperinäijä. Jäljellä suomalaisissa jättiläistarinoissa on vain lainaa, kun taas omaperäiset jättiläisten nimitykset muukit, meteliläiset, Jäpitär ja Jäppinen ovat kokonaan kadonneet, mutta ne elävät vielä erisniminä, mikä todistaa nimien olleen muutakin kuin vain tilapäämuodostelma. Meteli tosin muistetaan vain joulun juhlaruuasta sekahedelmä-kiisselistä, jonka itäsuomalainen nimitys on sekametelisoppa.

Yhteistä nimilistassa on feminiinisten ja maskuliinisten jättiläisten esiintyminen. Tässä yhteydessä en ole laajentanut tarkastelua yksityiskohtaisemmaksi eri ryhmien tarkasteluksi, koska tavoitteena on metakuvion hahmottaminen teutonisen mytologian kautta. Proseduuri etenee näin.

Ensin Grimm-systeemiin on listattu indexin nimilista, hakusanat ryhmitellään sen jälkeen luokiksi sen mukaan, miten samaa sarjaa edustavia nimiä löytyy. Tästä muodostuivat ryhmät: 1) Jättiläiset, 2) Odin ylijumala, 3) noidat, 4) paholainen & piru, 5) Suomi, 6) haltijat & elementit, 7) jumalat, 8) taivas & sää/ vuoden-ajat, 9) peikot & kääpiöt, 10) kuolema. Pääryhmittelyn jälkeen jäi vielä runsaasti muita ryhmiteltäviä nimiä eli alaryhmiksi muodostui mm. ignis fatuus, joka lähinnä vastaa suomalaisten aarre- tai virvatulia. Muita ryhmiä olivat kivet, aaveet, käärme, tuli, palvospaikka (temple), keiju, enkelit/humanoidit (elf), pappi, uhraus, henkiolento (spectre).

Saadut sanaryhmät, yhteensä kahdeksantoista (18) on edelleen ryhmitelty kuudeksi triadiksi elementti- ja henget jaolla. Elementeissä on neljä elementtiä maa, ilma, tuli ja vesi. Myyteissä tuli ja vesi edustavat usein tuhoa ja kuolemaa.

<u>Elementtijako</u>

Ilmateema: noidat – piru – taudit
Maateema: peikot – käärme – tuli
Vesiteema: pappi – jumalat – uhraus
Tuliteema: taivas/sää – Odin/ylijumala – ignis fatuus

<u>Uskomusolentojako</u>

Henget: aave-keijut-humanoidit (ufot, enkelit, fate)
Haltijat: kummitus – jätit – haltijat.

Uskomusolennot ovat suhteutettavissa ym. myyttiolentojen elementtijakoon metasemanttisella tasolla siten, että henkien pääasialliset elementit ovat vesi ja tuli, kun taas haltijajoukon pääelementtejä ovat maa ja ilma, kuten suomalainen filologi Kaarina Kailo on sen tulkinnut, suomalaisittain maa-ilma (world): Ugramella voi jäljittää minkälaisista maailmoista tässä uskomusolentojen jäsennyksessä on kyse, ja miten nerokasta laatua Jacob Grimm edusti teutonisten myyttien tetrassaan.

Suomalainen sovellukseni pyrki ensin kartoittamaan esimerkkien innoittamana suomalaista jumaloppia telos1 vaiheessa. Nyt käsillä olevassa telos2 vaiheessa on tavoitteena integroida myyttinen nimiaineisto uskomusolentojen nimiaineistoon.

S1 Kalevala (elämä) — S2 Pohjola (kuolema)

Noitalaitos (samanismi)

nonS2 Luonto (veden ja metsänhaltijat) — nonS1 Kulttuuri (kodin ja pihapiirin haltijat)

Paradigmalinjoja on kaksi, toinen metasemanttinen jännite Kalevalan ja Pohjolan välillä, jossa kyse on taistelu elinehdoista ja arvoista hyvän ja pahan välillä. Alempi jana nonS2 ja non S1 edustavat mytosemanttista ilmentymää käytännön tarpeiden ja elinehtojen tasolla, jossa tietäjä kysyvät kiveltä neuvoa ja pyytävät menestystä omiin tai yhteisön toimiin. Mytosemanttinen taso luonnon ja kulttuurin välillä edustaa elontaistoa, jossa toisen onni on toiselta pois. Kyseessä on motiiviatraktio, kateus, ahneus ja puute saa kehittelemään anastuskeinoja konstilla jos toisellakin ja vaikkapa maagisin keinoin. Yhteisön arvot ja sankaritarinat kertovat intressidominanssista ennen ja nyt. Tavoiteltiinko rauhaa ja hyvinvointia iloiten kauneudesta, vai pyrittiinkö saamaan elämänilo rahalla ja materialla. Ihmisen eteen asettuu valinta, jolla on kantavuutta ajassa ja ikuisuudessa.

Suomalaisen mytologian ydin on jo varhaisten historioitsijoiden mukaan noitalaitoksessa. Kalevalassa kerrotaan sekä Kalevan että Pohjolan väen maagisista taidoista, tuulta nostetaan tuppuriin, hevoset manataan pellon kiveksi, pakomatka tehdään havukkana lentäen ja tuon tuosta manataan tauteja sinne mistä ne ovat tulleet. Noitalaitos edustaa myyttiä yhtä lailla kuin Kalevalan tarinat. Sanalistaus on osuva, kertoo olennaisen, mutta pelkkien myyttisten nimien avulla ei voi saavuttaa metasemanttista kokonaiskuvaa, ei myöskään pelkästään sankaritaruja lukien. Kalevalan antama kuva myyttisestä mielenmaisemasta on vain noin 20% eli 1/5 kokonaisuudesta, jossa uskomusainessanasto on 4/5 kokonaisuudesta.

Intuitiivinen lähestymistapani testautuu hyvin, kun verrataan näkemystäni ja tulostani 1800-luvun saksalaisen lingvistin ja mytologin käsityksiin suomalaisesta mytologiasta, jonka alitajuisia valintoja varmasti johdatteli saksan kieli ja sen mukainen systematiikka ansiokkaasti. Kehittelemäni viitoke-metodi sisältää viisitoista osatekijää. Perusta merkityslajeille on Eero Tarastin luonnostelemissa ymmärtämislajeissa, joita niitäkin on viisitoista. Elonkaavan prinsiipit vuorostaan perustuvat.

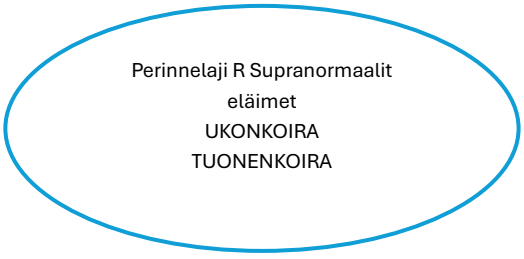
20.1 Prinsiippien essentia

Ongelma jatkotarkastelussa on, minkä luokittelun mukaan vertailutulosta kannattaa tarkastella, koska listaus on varsin heterogeeninen. Osa hahmoista ei ole lainkaan myyttinen toimija, vaan toimi kuten nari, jolla tarkoitetaan nivelreumaattista vaivaa. Tuonenkoira ja ukonkoira eivät ole liity tavallisiin koiriin, vaan jumalhaltijoiden apureiksi miellettyihin eläimiin. On oltava varsin tietoinen suomalaisen mytologian tutkimuksen oppihistoriallisista kiemuroista, jotta voi muistaa Porthanin maininneen kalevanpoikia olevan kuusi, perussankareiden lisäksi kalevanpoikia ovat Soini, Hiisi ja Kihovanskoinen (Vihovauhkonen). Soini tiedettiin vielä 1600-luvulla karhuksi, millä ei viitattu metsien taapertajaan, vaan taivaannavan Pohjantähden jumalhahmoon (celestial body). Tietorihmaston takaa kuultaa mielle, jossa Soini = Sole on auringon veli, siis tähti. Ulli on minullekin tuntematon tutkittava, kyseessä saattaa olla kirjainpudokas, ja sanaa saattaa viitata pulliin, koska tunnetaan mm. lintu, pullihaukka. Joka tapauksessa listaus osoittaa, että myyttisiä reliktejä voi löytyä sattumalta oman etnisen tietämyksen ulkopuolelta. Jacob Grimmistä tuskin voi väittää, että hän on temmannut tuulesta väitteensä. Täsmällisyys ja järjestelmällisyys kun on saksalaisen toinen luonto. Ja kukapa maallikko arvaisi kirkonväen kuuluvan haltijakategoriaan?

Aloitetaan eeposkategoriasta konsultaatio, semeemi, jonka keskeisnimittäjänä on noita eli tietäjälaitos, jossa tautien parantaminen oli keskeinen toimi. Grimm-listauksessa tähän kategoriaan kuuluvat mara ja nari, perinnelaji O.

Perinnelajiluokitus kyseli tietoja kansalta supranormaaleista eläimistä, mikä tuotti varsin laihan tuloksen. Sen sijaan eläimiin liittyi runsaasti myyttisiä tarinoita, varsinkin eläimet enteenä ovat suomalaisessa mytologiassa hyvin edustettuna. Otan tässä tarkasteluun kaksi ”koiraa”.

Tämän pidemmälle ei kannata rinnastuksissa mennä, koska Grimmin tavoitteena ei ollut kuvata suomalaista mytologiaa, vaan teutonista mytologiaa ja vain ajan tavan, vertailtavuuden vuoksi hän mainitsi työssään myös satunnaisesti muiden maiden mytologioita. Listaus osoittaa kuitenkin Grimmin olleen hyvin tietoinen suomalaisesta mytologiasta. Tieto on kuitenkin fragmentaarista, joten rinnastusten sijaan mielekästä on hahmottaa mitkä hahmot kuuluvat uskomusperinteeseen, mitkä myyttiseen. Osoittautuu jaon menevän tasan ja sekin, ettei mikään luokittelu voi olla täydellinen esitys olemassa olevasta ja sen syvimmästä luonteesta, tulkinta on sanataidetta, osa käsiteavaruutta.

Myytti		Uskomus
HIISI	HEIMO	
ILMARINEN		KALMA
KALEVA		KIRKONVÄKI
KALEVIPOIKA	KIVUTAR	
KULLERVO		MAMMELAINEN
KUU	MARA	
KUUTAR		NARI
LOUHI		PITKÄNEN
SAMPO		TUONENKOIRA
SARAKKA		TURILAS
SOINI		TURRI
SUVANTOLAINEN	UKONKIVI	
TAIVAS		UKONKOIRA
TUONELA		ULLI
UKKO		UROLAINEN
VÄINÄMÖINEN		

Tässä yhteydessä ei ole syytä kartoittaa Grimmin näkemyksiä sen enempää, kaikki aineistossa ei ole rinnastettavissa, mutta tiedonhaluisille alla listaus siitä, missä kohden Stallybrassin englanninnosta ao. sanat esiintyvät. Suluissa esitetyt selitteet ovat Stallybrassin selvennöksiä!)

Heimo (a hero) 387. 527. 689. 851. 1394. 1440. 1599.
Hiisi / Hisi (woodsprite) 552. 1425. 1447.
Ilmarinen xxxi.
Kaleva/Kalewa 552. 1343. 1445. 1509.
Kalma (death-god) 1560.
Kirkonwaki (dwarfs) 457 n.
Kivutar 1619. 1654.

Kullervo (woodsprite) 552. 1425. 1583.

Kuu (moon) 725-9. 1505.
Kuutar (man in the moon) 1505. 1511.
Lemminkainen 185 n.
Louhi 1381. 13M6. 1582.
Mammelainen (dragoness) 691.
Mara, meara, maere (nightmare) 464. 1697.
Nari 246.
Pitkainen 176.
Sampo 873.1582.
Sarakka xxxi.
Soini 552.
Suvantolainen 1469.
Taivas (sky) 1349.
Tuonela (hades) 855. 1555.
Tuonen koira (dragonfly) 1074 n. 1555.
Turilas, Turisas 940. 1437-8. 1495.
Turris 176.
Ukko xxxi. 62 n. 169 n. 176. 793 n.1342. 1449. 1686.
Ukon-kivi (thunderbolt) 1221.
Ukon-koira (butterfly) 1073 n.
Ulli 1414.
Urolainen (beetle) 1495.
Wainamoinen/Wäinamoinen xxxi. 902-7. 1378. 1441. 1453. 1462-9.

Listauksessa erottuu muutamia seikkoja. Ukonkoira, tuonenkoira ja urolainen osoittautuvat todellakin kuuluvaksi arvattuun perinnelajiin R supranormaalit eläimet. Tässä tapauksessa mielenkiinto kohdistuu hyönteisiin: suvenkorentoihin, perhosiin ja kovakuoriaisiin. Lisäksi tarkastelusta on pudonnut pois maininta Lemminkäisestä, mikä edustaa jo aiemmin miltei väkisin tulevaan lapsus-systeemiin, jossa jotain tärkeää putoaa pois tarkastelusta. Mutta listassa on kuu-teema kahteen kertaan kuun ja Kuuttaren tarkasteluna, ja outoa kyllä kuukasvot on tulkittu maskuliinisiksi, vaikka nimi viittaa naisolemukseen ja kuu muutoinkin symboloi naisellisuutta ja hedelmällisyyttä. Suvantolainen on Väinämöinen, mutta en tiedä millaista sankaria suomalaisessa mytologiassa Heimo edustaa.

Hirvestystä tutkiessani sain tosin leikillisen kronikkarunon Heimo Tapio, joka kertoo supersankarista metsällä. Ehkä sillä on synnyt syvemmät kuin mitä muistammekaan. Erästäjien heimon tuntoja on erinomaisesti kuvannut Jouni Jäkälä, seuraavassa eriote Hirvirunot – Hirvipeijaisten maailmasta.

HEIMO TAPIO

Niin kaatajaksi ilmoittautui Heimo Tapio!
On nimi metsästäjällä myös eräs enteistä.
Mies jahtipäällikkönä Kuivasaaren Erällä
Sen tiedät historiasta ja sakramenteistä.
Ja jaettavaa riitti nylkysuojan perällä.
Kun Tapio on näitä metsän "johtohenkiä",
muut haltijat on piikoja ja peikot renkiä.
Hän asettuipa passiin miltei mihin hyvänsä,
niin eikös hirveen suunnata se saanut jyvänsä.
Sai sarvimalli olla "hanko" taikka "lapio",
Jos meiltä joskus puuttuikin jääkylmä harkinta,
niin Heimo skarppaa – osuminen on sen tarkinta.
Sai Heimo passipaikan rantapolun haarasta
ja vaaniskeli lähestyvää hirvinaarasta.
Se sukkelasti ampujalle käänsi selän nyt. Mies toistamiseen sivalsi suurriistaan poistuvaan.
Se kaatui rantavitelikköön märkään, soistuvaan.
-On hirvi nurin, vaikka näyttää, jotten osunut,
näin myönsi Heimo. - Laukastessa lienen hosunut!?
Ja nylkymiehet tehtävissään käytti kirvestä,
vaan suotta etsi luodin reikää naarashirvestä.
Kun kaislikko on pitkää, otus ehkä vajonnut, On vuota ehjä, suolisto ja maksa -selvä pyy, niin ensiluoti sakkasi, vai liekö hajonnut?
Vain sydän rikki ammuttu ja se on kuolinsyy.
Vain siisti reikäpari alla hirven saparon, No, ainahan on ampumista hirvi pelännyt, se johti suoraan sydämeen, ja totta kaikki on! - Jouni Jäkälä/ Kuivasaaren Erä/peijaisruno)

Parhaimmillaan hirvikronikat ovat todella antoisa vernakulaarin eräkulttuurin lähde.

20.2 Jättiurakan telos 1

Aloittaessani tutkijavapaan vuonna 2002 ensimmäinen ajatus oli kartoittaa Lönnrotin suomalais-ruotsalaisesta sanakirjasta myyttinen aines mahdollisimman tarkkaan. Jäsensin saaliini 17:ksi myteemilajiksi tulkintaa varten. Tämä ei kuitenkaan ollut toimiva ratkaisu, koska aines oli sekalaista sälää. Seuraavaksi siirryin murresana-arkiston uskomuksellisten sanojen pariin, mutta niitä en tarkemmin työstänyt enkä tulkinnut kuin vasta vuoden 2026, eli noin neljännesvuosisata myöhemmin. Koska kokoamisessa on ollut suuri työ, laita alkupohdinnat kuitenkin näkyviin ja pohdin mitkä Lönnrotin poiminnat loitsuaineksista rinnastuvat myytti- tai uskomussanoihin. Suuri osa löydöksistä edustaa tuota kyselyiden kategorisoimaa outoja sanoja.

Toisessa vaiheessa vuonna 2008 tein luokitteluyrityksiä feminiineistä olennoista eli -tar/tär päätteillä kuvatuista hahmoista. Ja kolmannessa vaiheessa julkaisin Kielastaja – supisuomalainen mytologia aakkosellisen koosteen keräämistäni tiedoista. Mutta koska tämä on jättimäisen säläaineiston tutkailuteos, niin koen tarpeelliseksi laittaa tähän näkyviin muistiinpanot sellaisena kuin ne aikanaan olen kirjannut. Ellei muuta, se auttaa hahmottamaan tulkintatyön ja mytosemantiikan haasteita.

Pitkin matkaa olen yrittänyt luoda pätevää rinnastussysteemiä, miten heterogeeninen aines voitaisiin jäsentää ontologiaksi. Tätä työtä tehdessäni olen rinnastanut luokittelemani arkistosäläaineiston prinsiipeiksi edellä esitetyn mukaisesti.

Vuonna 2019 muodostelin korpusmaisuutta tutkiessani myteemien ja meemien välisen suhdetaulukon, jossa on rinnastukset myös merkityslajiin. Käytän konstruktiota hyväkseni määrittäessäni myteemilajin uskomusperinnejakoon. Tässä tapauksessa korpus on säläaineisto + sanakirjapoiminnat. Sapluuna on vain apuväline tulkinnalle, mitään tarkkarajaista luokitusta ei eri uskomusolennoille, myyttihahmoille tai jumalhaltijoille ei voi antaa. Paras luokittelutapa on tarkastella myyttisiä hahmoja uskomuksellisina elementaariolentoina perinteisellä neli- tai viisijaolla, mutta sekään tapa ei anna yksiselitteistä tulosta, joten mytosemantiikan perussäntö on:

20.3 Tunneliteoria telos 2

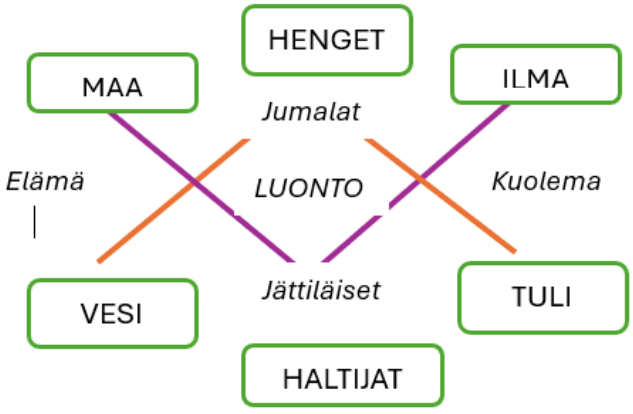
Tunneliteoriassa lähdetään tietuoimaan kahdesta eri suunnasta toivoen, että jossain vaiheessa saavutetaan yhtymäkohta. Tässä työssä on alussa ollut tavoitteena kartoittaa sanakirjoista ja alan tietoteoksista se tietämys, joka yleisesti tarjotaan ja helposti saatavilla. Tätä tietämystä on sitten pyritty vertaamaan tutkimuksen valtavirrasta jääneeksi abjektiainekseen. Samalla on tavoiteltu kansanuskon näkemystä suomalaisesta mytologiasta Kalevalan ja karelianismin hengen täydennykseksi. Toisena osatavoitteena oli verrata feminiinisten ja maskuliinisten jumalhaltijoiden esiintyvyyttä ja keskinäistä suhdetta. osoittautui että vanhimmassa myyttikerrostumassa on ilmeisesti ollut käytössä perhekuntaiset nimitykset kuten Panu, jonka tulenhaltijuutta voitiin nimittää myös nimillä Panunen ja Panutar. Joitain nimiä ei edes lähiluku ole tuonut esiin, siihen on tarvittu sattumaa. Tällainen tulielementtiin kuuluva nimi on Kekäläinen, jota voisi luonnehtia lähinnä kotilieden ja hiilloksen haltijaksi. Eräs mytosemantiikan väittämistä on suomalaisen mytologian ilmielävyys sukunimissä. Varsin kuumottava ja todellinen on nimi, jota kantaa nykysuomalainen Panu Kekäläinen. Nimen myyttiset juuret juontavat perinnelajiin K metsänhaltija ja G kodinhaltija.

Olen tutkimusvapaani loppupuolella lajitellut keräämääni myyttisten nimien aineistoa, jossa luontomyteemiksi olen rinnastanut perinnelajin K eli metsänhaltijan toiminnan piirin.

K Metsänhaltija: P16 Tapio + P13 Hiisi => Luontomyteemi
Lähteinä: uskomukselliset sanat + myyttiaineisto, tutkimus ja sanakirjat

Myteemikartoituksessa olen etsinyt luontoon liittyviä myyttisiä sanoja, joita ovat mm. pakkaseen, ukkoseen ja tuuleen liittyvät sanat. Näillä näkymin valinta on melko osuva molemmissa telosten päissä, koska metsätuhoja tulee ukkosen iskeminä metsäpaloina, myrskytuuli kaataa puita ja pakkasilmat ja lumikuormat rasittavat puita. Talvella metsän eläimet vaihtavat kesäturkin talviturkiksi, mukana joukossa on mainittu eläimet susi ja jänis, mutta peitenimi pitkäkoipi tai pitkäkorva sopivat sekä metsäjänikseen että hirveen. Erikoinen on maininta sudesta, pitkähäntäristä Syöjättären epiteettinä. Ukkonen sen sijaan tulkittuna pieneksi rakastettavaksi ukoksi ei vaikuta uskottavalta, ukkonen on yksiselitteisesti ukonilma, mies on ukkeli. Paikka paikoin on selvästi nähtävissä, ettei Lönnrot aina täysin tajunnut itäsuomen hienouksia. Seuraavassa on pohdittu sanakirjapoimintojani myyttisenä koodiavaimena, kun tavoitteena on ollut ymmärtää syntyjä syviä jo käsittämättömäksi käyneen sanamassan kautta. Kansanrunojen sanaselityksiä on toki tehty runsain mitoin, mutta ei syväsemanttiselta kannalta, jotka suureksi osaksi ovat valistunutta arvausta parhaimmillaankin, mutta suomen kielessä ja mytologiassa on selviä jäämiä yhteisestä panamerikkalaisen ja ugrilaisen

kantakansan käsityksistä, ja siksi ensimmäiseksi säläotteeksi sopii suomalaisille vielä nykyäänkin rakas luonto, ja kun pohjoisessa asutaan, niin Pakkanen on yksi tärkeimmistä myyttihahmoista.

Kuvio 12. Teutonisen mytologian ugramekaavio elementtijaolla.

Elämä maapallolla on syntynyt kahta kautta, puhutaan neptuniaanisesta ja plutonisesta alusta. Neptunus edustaa vettä ja Pluto maan ydintä, Hadesta, helvetin tulta. Jumalten ja haltijoiden suojelevat roolit sekoittuvat myyteissä ja tarinoissa tuon tuosta, toistuvasti. Jumalat toimivat sekä elämän että kuoleman herroina vaikuttaen palvonnan kautta ihmisten elämiseen ja elinkeinoihin, haltijoilla oli ikään kuin edustus jumalilta ja tuon puoleisesta ihmisten elämässä, jättiläisten toimiessa mediaanina ja vastuksena taivaan ja maan välillä. Jättiläiset ja erilaiset haltijat ovat osa kansantietoon kuuluvaa uskomusolentojen maailmaa, kun taas jumalat ovat jumaloppiin kuuluvaa kansantietoa.

Suomalainen sovellukseni pyrki ensin kartoittamaan esimerkkien innoittamana suomalaista jumaloppia telos1 vaiheessa. Nyt käsillä olevassa telos2 vaiheessa on tavoitteena integroida myyttinen nimiaineisto uskomusolentojen nimiaineistoon.

Myyttinen aines kehittyy Jumalamyytit muuntuvat sankarilegendoiksi; sankarilegendat draamajuoniksi, draama todellisuuden kuvauksiksi, mutta aina myyttisen tarinan rakenne pysyy vakiona. Arkkityyppi on symboli- ja meemikompleksi, moninaisten merkitysten sikermä. On aika tarkastella tätä väittämää.

Jättiurakassani yksi motiiveista oli havainto perinnelaji N Jättiläiset esiintymä omana luokkanaan, niin varsinaisia supisuomalaisia tarinoita jättiläisistä ei ollut, vaan lähes kaikki tarinat olivat selvästi lainaa, omaperäinen tarinasto puuttui. Systeemisessä ajattelussa on oltava kyky erottaa, mikä ei kuulu sarjaan, mutta vastaus ei silti ole aina selvä, koska kriteeristöstä riippuu, mikä ei kuulu sarjaan. Rajatapauksia on runsaasti. Otan seuraavassa tarkasteluun tuon yllä mainitun Northrop Fryen väitteen kulttuurisukkessiosta, ja esimerkkeinä olkoot kaksi perinnelaji, luokat C Kalma ja N Jätti.

Edda on miehitetty jättiläisillä ja kääpiöillä, mutta niistä ei aina voi tietää, onko peikko tai kääpiö kenties muotoaan muuttanut jättiläinen. Tavallaan ne edustavat jotain samaa ulottuvuutta, mutta vain eri mittakaavassa. Sekä Jacob Grimm että Noirthrop Frye ovat todenneet jumalien muuntumisen sankareiksi tai Grimmin mukaan jopa eläimiksi. Mytologi Grimm on myös ensimmäisten joukossa painottanut kansanomaisten nimien merkitystä myyttien tulkinnalle, hänen havaintojensa mukaan Odinin eläinseuralaisista korpin ja suden toisintonimet ovat aidoimmin kansankielisessäkin asussa löydettävissä. Odinin sukulaisuussuhde on hieman sotaisa ja kaksijakoinen, sillä pääjumala oli äitinsä puolelta jättiläinen Vestla, ja sen myötä isoisä oli Bolthorn, mutta Odin kuitenkin oli jumala tai sellaiseksi korotettu. Isän puolelta Odin oli aasa. Odin oli sotaisa jättiläisiä kohtaan, siis omaa verenperintöään, mutta paradoksisesti Odin sai omia lapsia jättiläisnaisten kanssa eli verenvetoa oli vihamielisyyksistä huolimatta.

Suomalaisessa mytosemantiikassa tunnetaan kansanomaisia nimiä jättiläisille. Näitä ovat jäppiset, muukit, hiidet, jatulit, pirut ja meteliläiset. Jatulien ja meteliläisten väitetään olleen Suomen alkuperäisiä asukkaita ennen jääkautta. Myyteissä jumalat muuttuvat sankareiksi ja sankarit jumaliksi. Ihmisten ilmentymien luokitteluissa muuntumaa on enemmän. Aivan yksiselitteistä ontologiaa ei ole, Kalma-käsite, jonka Grimm luokittelee kuoleman jumalaksi esiintyy kirkonväkenä hautuumaan haltijana. Haltijat on perinnelajiluokituksessa jaoteltu kolmeen päälajiin veden, metsän ja kotipiirin haltijoiksi. Tämän jaon ulkopuolelle jää koko joukko satunnaisia tai tunnettuja muita haltijoita kuten vuorenhaltija, joka taas voi sopia olemukseltaan aarre- tai peikkokategoriaan. Tästä syystä yhteistä mytologista tulkintaa tai näkemystä on työlästä saavuttaa, minkä tutkijoista tekemäni reisterit ja listaukset osoittavat selvästi.

Jos yritetään muuntumien genealogiaa, niin perinnelajeissa on entistäkin runsaammin rajanylityksiä. Siksi mytosemanttinen tarkastelu muistuttaa enemmän taidetta kuin tiedettä. Väinämöistä pidetään suomalaisen mytologian ja Kalevalan pääsankarina, ja kieltämättä hänen elementtinsä on vesi. Perinnelajiluokituksessa vedenhaltijana on kuitenkin Ahti, jonka valtakunnassa seikkailevat niin vesihiisi, vedenemä eli hylje kuin näkkikin. Vuorovedestä tiedetään kuunkin olevan veden elementin taivaan kiertolainen. Ennen indoktrinaatiota Kalevalan jumalsankaritkin olivat vernakulaarisia olentoja ja samaa sarjaa kuin vermlantilaisen Kaisa Vilhusen kertoma tarina Hepleijaasta, jossa pirun sorkat ja isot rinnat vilajavat kuun kamaralla. Väinämöinen kalevanpoikana on jumala, josta kansa käytti vaihtelevasti nimitystä jättiläinen. Maininnoista saa sen käsityksen, että alkuaan jumala ja jättiläinen ovat olleet synonyymejä jossain määrin, mutta varmaa on että kalevanpojista tuli sitten sankareita ja eepostarinoita, joissa elementtijako ei ollut keskeistä. Vesielementin toimijat jäivät kansanuskon osaksi, ja vaikka Hiisi olikin Väinämöiseen rinnastettava kalevanpoika syntyjään, niin sen osana oli olla jonkinlainen antisankari, pirullinen olento kansanperinteessä. Hiidet tartuttivat tauteja ja eksyttivät, näkki veti veden alle saivoon kaivoon virtaan ellei opettanut pirunmoista soittotaitoa vesikivellä yölliselle vieraalleen. Soittotaito on merkillisesti esitetty myyteissä ja kansanuskossa dualistisena taitona. Toisaalta se on ollut kanteleen soittona Väinämöisen käsissä mieltä ylentävää suloa korville, mutta haitarin tai viulun soittona pirun tekosia, jossa vingutetaan pirunkeuhkoja tai pirunviulua. Tällöin soitto liittyy syntiseksi katsottuun kansanomaiseen huvitteluun ja ilonpitoon ilokallioilla.

Jumala = Jättiläinen -> Sankari -> Haltija -> Uskomusolento / taivaanvalot -> kuu Kaleva – Kalevanpoika -> Väinämöinen -> Ahti -> Näkki, vesihiisi /Kuutar, Hepleijaa

Myteemirinnastuksina kolme haltijakategoriaa edustavat luonto-, pastoraali-, ja primitiviameemejä.

G Tonttu	P9 tonttu	P26 haltija	Primitivia
K Tapio	P16 Tapio	P13 hiisi	Pastoraali
L Ahti	P6 Ahti	P22 näkki	Luonto

21. Meemit ja eposkaavan kaksi linjaa

Meemikaavassa on kaksi linjaa, pystylinja, joka edustaa syntagmaa ja syvenevää myyttikerrostumaa ja vaakasuora pragmaattinen linja vaihtoehtoineen. Kaavassa on vakiorakenne, genoomi eli lähtökohta on alkuna peruskolmiolle, jonka kärkeen sijoittuu semeemi ja oikeaan kulmaan fenoomi. Sankaritekojen meemikaavassa perustriadin muodostaa kalevalainen sankarikolmikko Väinämöinen, Ilmarinen ja Lemminkäinen. Väinämöinen tunnetaan kulttuuriheeroksena, joka loi kanteleen, Ilmarinen oli sammon takoja ja Lemminkäinen Hiiden hirven hiihtäjä. Kaleva edustaa myyttistä perustaa ja syvyyttä, myteemiä, ja Hiisi on kuviossa transfeemi, koska sitä koskevat käsitykset ja tulkinnat vaihtelevat suuresti ja ovat todennäköisesti suuresti muuttuneet ajan mittaan.

Kuvio 13. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana sankariteot.

Ensimmäinen intialaistradition mukaisessa eeposteoriassa on konsultaatio eli neuvonpito ja/tai tiedustelu. Kirjassani Pimentolan tietohuiset olen käsitellyt tarkemmin noitateemaa ja tietäjälaitoksen kykyä hankkia tietoa epätavallisin keinoin. Noidat ja tietäjät käyttivät

uhripaikkana isoa siirtolohkaretta tai puuta, maatalouskulttuuriksi madaltuneena turvauduttiin magiaan ja erilaisiin varallisuuden kartuttajiin kuten para. Niin tavalliset kansalaiset kuin kirkonmiehetkin olivat taipuvaisia tulkitsemaan noidan toimet pirun kanssa vehkeilyksi. Pirusta vernakulaarikulttuuri käytti rinnakkaisnimeä Juutas.

Kuvio 14. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana konsultaatio.

Matkat tuonpuoleiseen saattoivat olla noidan transsitekniikan avulla tuotettuja, mutta viimeiselle matkalle tuonpuoleiseen tuotti kuolema. Hämmennystä aiheuttaa monet toponyymit, paikat, joiden on mainittu merkitsevän Tuonelaa tai Pohjolaa, joita viimeksi mainittuja on pidetty Manalan synonyymeinä. Peijaiset ovat tavallaan hautajaiset, jolla karhu tai muu suurpeto peijattiin ja lähetettiin kunniakkaasti matkalle tuonpuoleiseen.

Kun karhu peijataan, riittiin kuuluu päätteeksi kalloriitti, jossa juhlasaatossa viedään peijatun karhun luut ja kallo metsään. Luut asetellaan honkapuun juurelle luonnolliseen järjestykseen ja kallo ripustetaan hongan puoliväliin. Kekri on vanha vainajien muistopäivä tapoineen ja juhlineen.

Kuvio 15. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana matkat.

Henkien ja jumalten palvelusmuodot eroavat eri kulttuureissa, mutta usein siihen kuuluvat pyynnöt ja rukoukset sekä uhrilahjat, votiivit jos toivottu toteutuu. Jumalilta ja haltijoilta pyydetään suojelusta mitä moninaisimpiin asioihin. Suomessa jumalat ovat agraariyhteiskunnassa madaltuneet haltijoiksi, joita perinnelajiluokitus tuntee kolme lajia, veden, metsän ja kodinhaltijat sekä lisäksi satunnainen joukko muita kuten vuorenhaltija, joka saattoi esiintyä peikkona tai jättiläisenä. Suomalainen kansanperinne ei ilmeisesti ole tuntenut keijuja nykymerkityksessä, keijuilla on ymmärretty ilkeitä, pahoja henkiä, jotka liikkuivat joukkona, joten niitä nimitettiin kollektiivinimellä keijuset. Toiset pitivät keijusia hautuumaan tai kirkonväkenä. Keijuset toimivat usein kuolemanenteinä, viestintuojina tuonpuoleisesta, mikä ilmeni kalman hajuna. Herkemmät ihmiset saattoivat myös nähdä keijusia hautaussaatossa, jos saateltava oli lapsi tai hyvä ihminen keijut olivat valkeita ja kauniita, mutta pahojen ihmisten keijut rumia ja mustia, joten keijuset edustivat alkukantaista enkeli-demoni dikotomiaa.

Agraariyhteiskunnassa säillä oli viljankasvulle suuri merkitys. Ukkosilma raekuuroineen saattoi tuhota sadon lakoon ja pilalle, pellonpekko vartioi viljaa ja toimi pellonhaltijana. Koljo on taantunut merkitsemään suurta, kookasta, mutta alkujaan sillä on viitattu isokokoiseen tai jättiläiseen. Tunnetaan paikka Koljolanpohja ja eräs tarina kertoo Koljos-nimestä jättimäisestä olennosta, jonka piti lähteä paikkakunnalta, mutta sitä ennen Koljos ehti kuolla ja vaikka ruumis siirrettiin härkäparilla pois, niin koljon viimeinen leposija ei enää kasvanut ruohoa lainkaan. Jäljellä koljosta oli kuollut keto siinä kohtaa, jossa koljo oli maannut. Näin syntyi paikalle kalevanpelto, kasviton paikka.

Kuvio 16. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana viestintä.

Koljotarina on lähellä liekkiöstä kerrottuja tarinoita, viimeinen eeposteema koskee sotaa ja sodankäyntiä.

Kuvio 17. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana sota eli elontaisto.

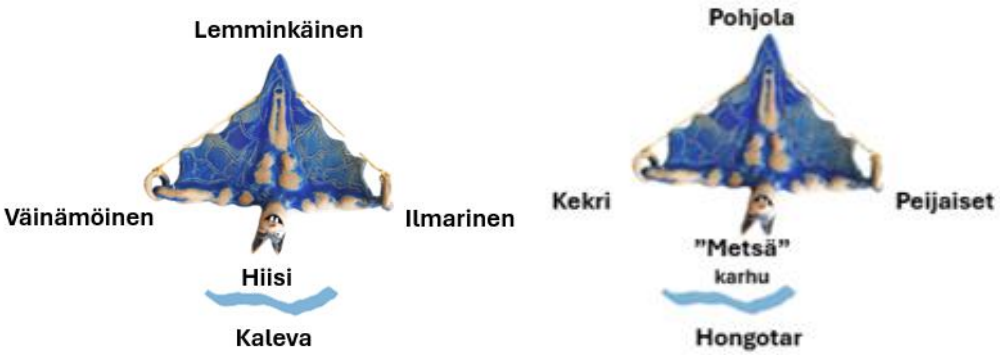
Tämä osio edustaa luontoa vaaroineen. Metsään kohdistuvat pelot kumuloituvat suomalaisessa mytosemantiikassa eksymiseen, metsänpeittoon joutumiseen sekä metsän synkkiin salaisuuksiin, metsissä vaanivat kulkijaa liekkiö ja ajattaro houkutellen kulkijan eksyksiin ja harhateille. Vesi ja suot kuuluvat suomen maastoon, näkki ei vain nappaa ihmisiä, se toimii myös soitonopettajana vesikivellä koskessa. Metsä antoi ihmisille riistaa, marjoja, sieniä, pettua syötäväksi ja puita lämmönlähteeksi ja käyttöesineiksi. Ahti vedenhaltijana antoi kaloja ja hylkeitä. Martti Haavio on tulkinnut Ahdin nimen tulevan sanasta nahti, hylje. Runon alkusanoina oli mm. ”Aika on ahtia sanoa, veitikkata vierretellä”, jolloin kyse on Ahti Saarelaisesta, mutta koska ahti sana esiintyy monen muunkin alan ahtina, kyse lienee alkusanana mahdista.

Suomalainen mytologiatutkimus pohtii myös termiä hiiden ahti. Tästä ei sitten ihan vähällä selvitäkään merkitysketjua tulkittaessa, kun mytologiassa on viiden lajin ahtimahteja: veden, metsän, tuulen, hiiden ja runon mahdit. Tätä sotkee vielä sanakirjo, jossa on ahdikkaisia, ahtolaisia jne. Ahtolainen mm. tulkitaan käärmeeksi, jonka eufemismeja ovat mm. ahohauki ja jänkämato. Aallot synnyttivät käärmeen Syöjättären syljestä, mutta tästäkään ei vielä mitään erityistä selviä.

On mentävä tautioppiin ja kansanparantajien loitsutietämykseen vastausta etsimään. Etsimättä tulee mieleen taudin hinkkautuminen yksilöön hiiden toimesta. Taudin lähteenä voi olla vesihiisi, metsähiisi ja mahdollisesti muitakin tilapäähiisejä. Metsähiisi tunnetaan myös tautiselityksissä metsännenänä tai metsänvihoina. Kaarle Krohn puhuu hiidestä veitikkana ja esittää esimerkin: Lienetkö veitikka vedestä, vierähdä veitikka vetehen! (Krohn 1915:314) Sanat saattavat liittyä hyleenä tunnettuun paiseeseen tai ajokseen, jonka etymologia palautuu hylkeeseen. Martti Haavio on suomalaisen mytologian tulkinnoissaan pohtinut merellistä ja merenahtia hylkeenä, nattina, nahtina, meren ahtina.

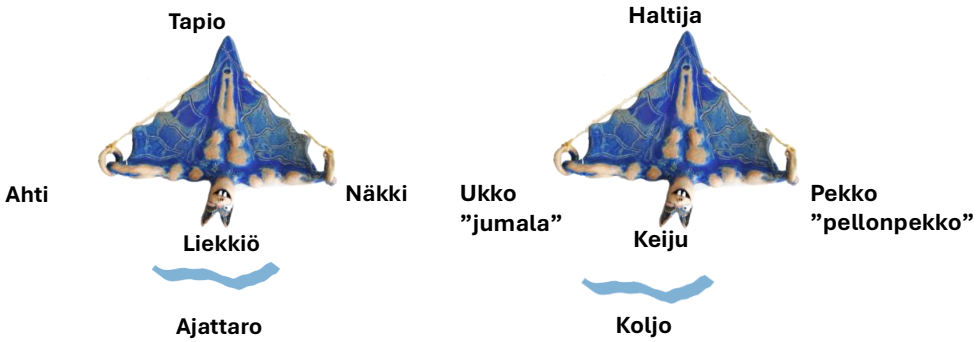
Kun runonlaulaja väläyttää: Aika on ahtia sanoa, hän samalla herättää kuulijoidensa mielenkiinnon ja uteliaisuuden, mitä mahtaa olla luvassa tällä kertaa. Myyteissä lentelevät tuulispäässä noidat, myrskytuuli tekee pahaa jälkeä metsissä ja merellä kaatamalla puita ja saattamalla laivoja haaksirikkoon. Tietäjän taitoa palvasena tai taltoksena on suojella näiltä luonnon vaaroilta ja noitakonsteilta. Entisajan parantaja pyrki jäljittämään taudin synnyn, mistä veitikka on ihmisten ilmoille tullut. Aikansa diagnostiikkana oli tietää taudin synty ja suku, osata nimetä se oikein, jolloin tauti voitiin parantaa lähettämällä se sinne mistä se oli tullutkin. Hitot hiiteen!

Myytit kertovat elämästä ja kuolemasta. Lopuksi on tarkasteltava metasemantiikkaa, millaisen kuvion viisi meemikaavaa muodostaa. Perusasetelma suomalaisessa mytologiassa on Kalevalan ja Pohjolan välinen jännite, jossa kalevaiset edustavat hyviä ihmisiä, jotka osaavat arvostaa kauneutta, soittoa ja laulua, kun taas Pohjolan väki on rahanahnetta ja häijyä porukkaa.

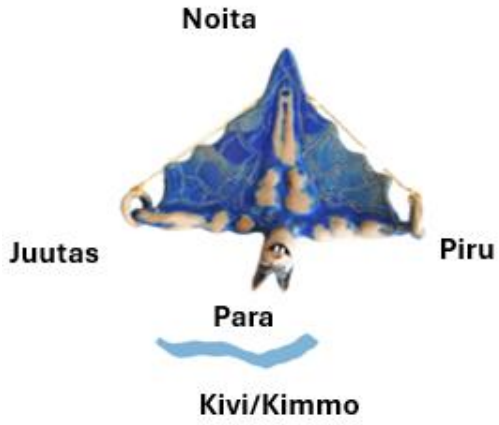
Kuvio 18. Kalevalan ja Pohjolan myyttimaisema toponyymeinä.

Ihmisten onni ja elinehdot olivat jumalien ja haltijoiden suopeudesta riippuvaisia. Tärkeimmät antimet saatiin vedestä ja metsästä, luonnosta. Yhteys ja välit onnen antajiin pyrittiin pitämään hyvinä uhrilahjojen avulla.

Kuvio 19. Haltijat, henget ja vainajat ihmiselon turvana ja uhkana.

Jumalanpelko on viisauden alku, sanotaan. Muinais-uskossa palvoja sekä kunnioitti että pelkäsi palvonnan kohdettaan. Joskus halveksikin, jos palvottava osoittautui tehottomaksi, jolloin puu saatettiin kaataa, kivi vierittää veteen. Joskus noita otti onnen ohjat omiin käsiin ja ryhtyi maagisiin toimiin, teki paran, liittoutui pirun kanssa ja lähetti apurinsa rohmuamaan naapurilta maitoa, tai apueläin (käärme, karhu) nostatettiin toisen karjaa vahingoittamaan. Noita saattoi myös ampua taudin, noidannuolen kohteeseensa.

Kuvio 20. Pahan palvelus

Semioottinen neliöaines on saatu kasaan, ja vaikuttaa todelta semiootikko Eero Tarastin väite semiotiikasta syvämerkityksien paljastajana. Syvätasolla Kalevala edustaa elämää sankaritarinoiden kautta, Pohjola kuolemaa, Tuonelaa, tuonilmaisia ja manalan mustia jokia. Folkloristi Anna-Leena Siikala on kiteyttänyt suomalaisen mytologian käsitteeksi suomalainen tietäjälaitos, noidan nimi on jossain määrin rämettynyt alkuperäisestä shamaaniudesta uskomusperinteen noidiksi. Suomalainen mytologia on perustaltaan ugrilainen ja samanistinen

kuten uskontotieteilijä Juha Pentikäinen on sen määritellyt. Jumalten sukujärjestelmään viittaavat monet jumalhaltijoiden nimet, joissa esiintyy sekä perusmuoto että maskuliininen että feminiininen muoto kuten tulen jumala Panu, joka tunnetaan myös muodossa Panulainen tai Panutar. Tai Sykön emuu Putki, josta Lönnrotin sanakirja mainitsee myös Putkisen ja Putkittaren tai kadonnut jättiläisnimitys Jäppi, joka on ollut tunnettu myös Jäppisenä ja Jäpittärenä.

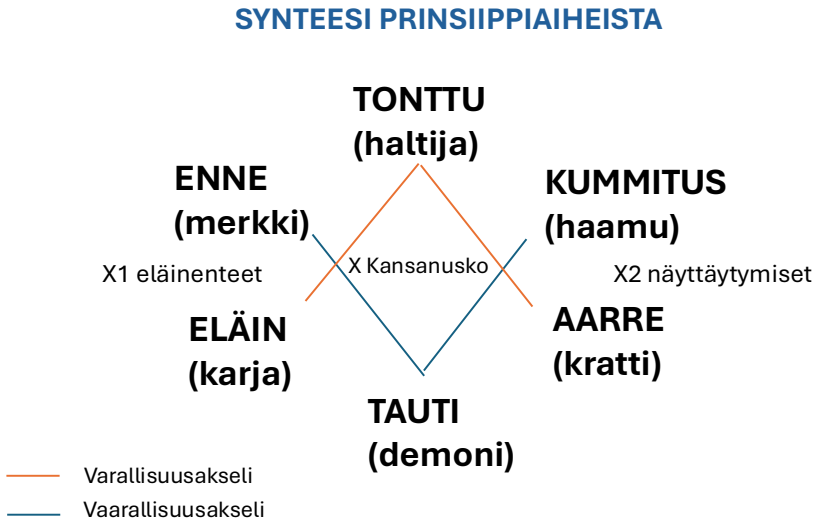
Martti Haavio on tuotannossaan huomioinut erityisesti kulttuurin kotipiirin haltijoita. Monet yksittäiset tutkimukset ovat keskittyneet luonnonhaltijoihin Tapioon ja Ahtiin, koska runolaulajien tausta on eräkulttuurissa, luonnossa ja myös agraarikulttuuri viljelyineen on ollut riippuvainen luonnon ilmiöistä, sadosta.

Kuvio 21. Suomalainen mytologia

Kuviota voi tulkita syntagmana ja paradigmana, jossa kronottoopina eli spatiotemporaalisena akselina toimii syntagmalinja jättiläiset – samaanit – suvut. Kalliokuviakin järeämmin menneiden aikojen kirjat on kirjoitettu kallioseinämiin ja niistä irtautuneisiin siirtolohkareisiin, joista monet kautta Suomen ovat toimineet uhrialttareina ja palvoskivinä, joiden ääressä on ensin palvottu jumalia ja jättiläisiä, jotka sitten muuntuivat haltijoiksi. Vanha kansa tunsi pohjoisessa vielä 1930-luvun alussa kalliot kronikkana, ei ole varmuutta viittasiko nimi sedimentteihin vai kalliokuviin vai sekä että. Sekä siirtolohkareista että kallioseinämistä on löydetty punamultakuvia, joissa yleinen aihe on ollut suurriistaeläin hirvi, tärkeä riistaeläin, josta saatiin lihan lisäksi monenlaista muutakin tarvittavaa.

Nykymyyteissä suomalaisia sitkeästi mainitaan maailman onnellisempana kansan, mutta perinteen mukaan suomalaisen onni on sidoksissa terveyteen, joka ennen oli tietäjien ja parantajien varassa. Hyvä terveys on kallisarvoinen asia. Mikäli onnellisuutta mitattaisiin terveyden kannalta, Espanja olisi ykkössijalla. Eläimet ja linnut olivat yleisiä ennemerkkejä. Eli perusasetelma osviitaksi, suunnan näyttäjäksi vaikuttaa käyttökelpoiselta.

Kuvio 22. Synteesi prinsiippiaiheista

S1 Kalevala (elämä)

S2 Pohjola (kuolema)

Noitalaitos (samanismi)

nonS2 Luonto (veden ja metsänhaltijat)

nonS1 Kulttuuri (kodin ja pihapiirin haltijat)

Paradigmalinjoja on kaksi, toinen metasemanttinen jännite Kalevalan ja Pohjolan välillä, jossa kyse on taistelu elinehdoista ja arvoista hyvän ja pahan välillä. Alempi jana nonS2 ja non S1 edustavat mytosemanttista ilmentymää käytännön tarpeiden ja elinehtojen tasolla, jossa tietäjä kysyvät kiveltä neuvoa ja pyytävät menestystä omiin tai yhteisön toimiin. Mytosemanttinen taso luonnon ja kulttuurin välillä edustaa elontaistoa, jossa toisen onni on toiselta pois. Kyseessä on motiiviatraktio, kateus, ahneus ja puute saa kehittelemään anastuskeinoja konstilla jos toisellakin ja vaikkapa maagisin keinoin. Yhteisön arvot ja sankaritarinat kertovat intressidominanssista ennen ja nyt. Tavoiteltiinko rauhaa ja hyvinvointia iloiten kauneudesta, vai pyrittiinkö saamaan elämänilo rahalla ja materialla. Ihmisen eteen asettuu valinta, jolla on kantavuutta ajassa ja ikuisuudessa.

Suomalaisen mytologian ydin on jo varhaisten historiotsijoiden mukaan noitalaitoksessa. Kalevalassa kerrotaan sekä Kalevan että Pohjolan väen maagisista taidoista, tuulta nostetaan tuppuriin, hevoset manataan pellon kiveksi, pakomatka tehdään havukkana lentäen ja tuon tuosta manataan tauteja sinne mistä ne ovat tulleet. Noitalaitos edustaa myyttiä yhtä lailla kuin Kalevalan tarinat. Sanalistaus on osuva, kertoo olennaisen, mutta pelkkien myyttisten nimien avulla ei voi saavuttaa metasemanttista kokonaiskuvaa, ei myöskään pelkästään sankaritaruja lukien. Kalevalan antama kuva myyttisestä mielenmaisemasta on vain noin 20% eli 1/5 kokonaisuudesta, jossa uskomusainessanasto on 4/5 kokonaisuudesta.

Seuraavassa tiivistelmä Pasi Klemettisen (Kansanuskon yöpuoli) ja Kaarina Kosken (Kuoleman voimat) näkemyksistä kirkon- eli hautausmaan väestä. Kumpikaan tutkijoista ei mainitse kirkonkakkiaista. Sanonta haju tarttuu tulee konkreettiseksi, sillä haudasta nouseva kirkkoväki haisi ruumiilta ja saattoi käydä kiinni rattaisiin tai ihmiseen, kuten Hittus-Jussille kerrotaan käyneen.

Kirkonväen näkeminen ennusti kuolemaa. Keskiajalla kirkkojen lattian alle oli tapana haudata vainajia, joten kirkko ympäristöinen, hautausmaineen oli saman kirkonväen hallitsemaa aluetta. Puhuttiinkin hautausmaan haltijoista tai kirkonväestä. Kirkkokansa edusti eläviä ihmisiä, seurakuntalaisia. Kirkonväki kokoontui öiseen jumalanpalvelukseen, erityisesti joulukirkkoon. Uni ja kuolema rinnastetaan tarinoissa, nukkuvaan kirkonväki ei koske. Tämä uskomus elänee sanarelikteissä unikakkiainen ja hapsenkakkiainen. Muita merkittäviä kirkonväkeen liittyviä myyttiolentoja ovat keijut eli keijukaiset. Ganander mainitsee keijusia seuraavan kalmanhajun sekä keijusten nostamisen vihamiestä häiritsemään kuolleiden luiden avulla. *Nytt Finskt Lexicon*issa Ganander kuvailee keijusia ja yhdistää ne esimerkkilauseissaan kuoleman ja kirkon yhteyteen. Sanakirjassa kalma haisee keijusten läsnäollessa ja keijujen isännäksi mainitaan Manalan Matti. Ganander toteaa keijusten olevan kuolleiden henkiä. Keitolaista ja keijoa on myös pidetty vainajan henkeä. Ellei ollut luontaista kykyä nähdä kirkonväkeä, taidon saattoi saada, kun pyyhki silmänsä ruumiinpesuluutulla. Ruumis-sanasta on ollut hieman kiistaa, itäsuomalainen käsitys käsittää ruumiilla sekä elävän että kuolleen kehon, koska kyseessä on kattokäsite. Tarkemmin elävä ”ruumis” on ruppa, varsi, keho kun taas kuollut ruumis on kalmo, keitolainen, keito Manalan asukas, ei Tuonelan.

Koski ei mainitse kirkonväkitutkimuksessaan Warosen teosta Vainajain palvelus muinaissuomalaisilla. Sen mukaan kirkonväen synonyyminä mainitaan manalaiset, mikä vahvistaa käsitystäni kirkonväen sijainnin Manalassa.

- Jos *Manalaiset* ovat vallanneet talon ja jos ne on
joku kuljettanut taloon tuomalla. kirkon multia johonkin paikkaan, niin otetaan avuksi *vedenväki* ja kirkonväki vieraalta kirkolta. Niitten kanssa kierretään talo kolme kertaa. Sitten mennään yöllä kuuntelemaan, 'mistä kuuluu maanalaisia hätä-ääniä, niin siinä ovat ne panokset. Ne kaivetaan pois ja viedään ne kirkkomaalle ja ne apuna olleet väet viedään paikoilleen, niin manalaiset menevät pois. Veden ja vieraan kirkon väki hätyyttävät niitä Manalaisia, niin sen tähden ne hätäilevät ja lähtevät mielellään pois. Veden väki pitää viimeiseksi viedä paikoilleen, niin kirkonväiki ei viedessä lähde mukaan takaisin. /Viite [37] /

Warosen mukaan nuo manalaiset, kirkonväki oli joskus hyvinkin vihamielistä ja hyökkäävää. Kirkonväen kynsistä pakeneva voitiin kyniä putipuhtaaksi ja pakenija menetti kaikki vaatteensa, jotka ammulla löytuyivät pieneksi silpuksi paloiteltuna eteisen lattialta. Kirkonväki ei ainoastaan näkynyt joillekin näkijöille, se saattoi hajun lisäksi tulla havaituksi äänihavaintoja, huminana. Grimmin tapaan Waronen yhdistää vielä kirkonväkeen myös menninkäiset eli männingäiset,

jotka muistuttavat lähinnä peikkoja, mutta käyttäytyvät hautuumaan haltijoina joskus reippain ottein. Tarinan mukaan mm. kun Ohramäen Elias vainaja meni taikakonstejaan tekemään kirkkopihaan, niin *Männingäiset* viskasivat hänet aidan yli Muhosen pellolle kirkkopihasta. Hautuumaan haltijoita olivat myös kalmiston haltijat, joille uhrattiin haudoilla. Kalmanhaltija tuotti monenlaisia tauteja, kansanrunoissa on kalmatauteja kokonainen liuta.

Kirkonkakkiaisesta on Savossa ollut se käsitys että ne tai se on myöskin kirkon haltija. Kerran eräs vanha mummo kysyi minulta jos minä olen nähnyt kirkonväkeä tai kirkon kakkiaisia? Min en ollut niitä koskaan nähnyt, mutta mummo sanoi niitä varmasti olevan aina joka kirkossa. Kertoi niiden olevan toiset silmäpuolisia ja toiset ontuvia ja niitä oli kuulemma niin paljon ettei niitä millään voinut lukea eikä niitä niitä kaikki ihmiset näekään, tosille ne näkyy. Siis jonkinmoinen vaistomainen ajatus henkimaailmasta. Näin kertoo murrearkiston keräelmissä tieto Savosta. Kakkiainen on yhdyssanana käsitteissä unikakkiainen ja hapsenkakkiainen. Unikakkiainen on unenhaltija, hapsenkakkiaisen arvellaan olevan lähtöisin sanasta Hasphila, haspila, joka on eräänlainen pyörä, jossa on viisi siipeä. Sillä savossa vyyhdetään rihmaa joka on kehrätty rullalle, mutta sitten se vyyhdetään ja pannaan liemeen valkenemaan. Hapsenkakkiainen on haspilan muotoinen pieni eläin hyönteinen, jolla on viisi pitkää koipea.

[37] Waronen 1898: s. 28

Intuitiivinen lähestymistapani testautuu hyvin, kun verrataan näkemystäni ja tulostani 1800-luvun saksalaisen lingvistin ja mytologin käsityksiin suomalaisesta mytologiasta, jonka alitajuisia valintoja johdatteli saksan kieli ja sen mukainen systematiikka ansiokkaasti. Kehittelemäni viitoke-metodi sisältää viisitoista merkityksen osatekijää, jossa voi hyödyntää meemikaavaa, jolloin saadaan esille kolmen käsiteavaruuden maailma.

22. Myytitärmeemit

Suomalaisessa mytologiassa ei varsinaisesti ole jumalia eikä jumalattaria, sen sijaan on tunnettu erilaisia uskomusolentoja, haltijoita ja jumaluuksia, joita nimitän yhteisellä nimellä jumalhaltijoiksi. Jumaluudet edustavat mytonen meemiä, myyttihahmoja ja jumalatarhaltijat myytitär meemiä, jumalhaltijattaria. Joskus uskomushahmoista tai myyttiolennoista tiedetään vain perussana.

Myytitär-hahmojen myteemiluokituksen tein Kielastajan lintuaineksen perusteella, kun kartoitin mahdollista syvämerkitystä meemikaavan avulla eli viisiöinnillä. Systeeminen kokeilu oli tietenkin varsin absurdi, mutta sen seurauksena ryhmittelin myös feminiinit hahmot myteemeiksi. Tiedosto on otsikoitu lisäainekseksi ja ryhmittely tehty vuonna 2008 eli noin viisi vuotta sanakirjakoosteen muodostamisen jälkeen. Näin ollen näissä nimissä on kyse myös marginaalisista tiedoista, sälästä, josta on nyt tullut aika koostaa järkevä tulos osana vuosien jättiurakkaa.

Kielastajassa olen suomalaisen linnuston elinpiirin perusteella luokittanut luontomyteemiksi lintujen elinehtoja ajatellen seuraavat satunnaistekijät. Lähteenä tässäkin on Lönnrotin ruotsalais-suomalaisen sanakirjan aarteisto, jota on täydennetty lisäyksinä 1.10.2004 Kaarle Krohnin, Martti Haavion, Iivar Kemppisen ja Ghristfried Gananderin mainitsemilla myyttihahmoilla. Tavoitteena on osoittaa, miten sekalaisia käsityksiä on esitetty, ja jokainen voi itse miettiä, millaisiin mytologisiin voittomeemeihin on tultu. Merkintä, jossa on suluissa (myth) tai (loits) ovat varmuudella kotoisin Lönnrotin sanakirjasta, sen rinnalle on poimittu muiden lähteiden selostuksia.

Vastaavuus murrearkiston säläontologiasta löytyy kategoriasta lintukotolaiset. Myyttien osalta vastaavuus löytyy Ilmarisen toiminnan piiristä, koska Ilmarinen matkalaisten suojelijana on muuttolintujen matkan suojelija ja opas, joka johdattaa linnut maan ääriin. Kun luontomyteemin mytonen meemit sisälsivät käsitteitä pakkanen, ukkonen, pitkänen, tuuliainen, niin luonnottariin kuuluu monen moista väkeä, joissa Etelätär on keskeinen, eli kun maskuliininen näkökulma korostaa pohjoista ulottuvuutta myyteissä, sen vastapoolina feminiininen korostaa eteläistä suuntaa, johon muuttolinnutkin menevät.

Feminiiniset hahmot vievät rinnastukset metsänhaltijain Tapion ja Hiiden piiristä uusiin ulottuvuuksiin, jänne yltää maasta taivaaseen ja syntyihin. Pakkanen, pitkänen ja ukkonen saavat aikaan tuhoa ja kuolemaa, kun taas suvituulet saavat maan taas eloon ja luonto syntyy ja versoo uudelleen maasta. Synnytär luonnottarena rinnastuu uskomuslajiin R eläimet ja luonnottaret Kalevalassa ja kansanrunoissa epämääräisinä 'kapeina', naispuolisina luonnonolentoina viittaavat Rahkoon ja kuunvaiheisiin. Käärmeen synnyssä kerrotaan maaperästä laakeana kivenä ja metsäluonnosta tuomikkojan ja pajukkona. Vuoren kohdalla on monta viittausta hiiteen, viidestätoista variantista on peräti kolmannes eli viisi mainintaa hiiteen vuorenpeikkona. Suomen luonnossa ei esiinny varsinaista vuoristoa, korkeimmat maastot ovat vaaroja ja tuntureita. Vuorella tarkoitettaneen kallioisia korkeita mäkiä, hiidenvuoria, joiden rinteillä ja alella kasvaa metsää.

Esilistauksessa on sana vuorenvieremä, joka yhdessä vuorikiven kanssa viittaa suomalaiseen kallioiseen maastoon, joka voi olla paljas pinnaltaan, tai sitten siihen on kasvanut maata ja metsää. Hiidenvuoret ovat metsäisiä korkeita mäkiä, jotka saattavat olla pystyreunaisen kallion rajaamia ainakin yhdeltä suunnalta, ja hirven kuvat saattavat olla tunnus tällaiselle vuorelle, joka ilmeisesti toimi sekä palvos. että vartiovuorena. Vuorenvieremällä ilmeisesti viitataan raviineihin, maahan muodostuviin uriin, joita Lapissa kutsutaan Suur-Jounin laduiksi. Erikoinen, silti tärkeä on hajamaininta, jossa synnytärtä väitetään isöttäreksi ja raudan synnyttäjäksi. Mitä mahtoi sampo jauhaa Louhi-Pohjolassa? Rautaa, kultaa, hopeaa?

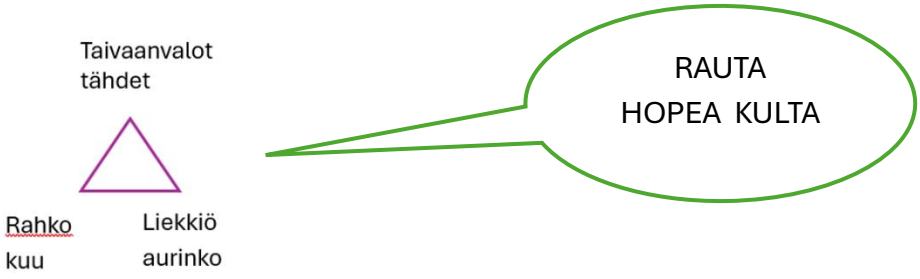
23. Taivahan talikynttilät!

Kuuta kansanrunoissa mainitaan metaforisesti hopeisten vaatteiden ja hopean yhteydessä, aurinko on kullankimalluksen ja kullan symboli. Mutta tässä ilmeiestikin tähdet ja avaruus voidaan ymmärtää raudan alkuperänä. Kullan tai hopean synnystä ei kalevalaisessa runoudessa kerrota mitään, mutta raudan synty kerrotaan kyllä. Zacharias Topelius vanhemman runokeräelmässä raudan syntyjä on kaksi, ja lisäksi on rauan sanat, mutta kullan tai hopean synnystä ei runon runoa. Kallio ja käärmeet ilmestyvät usein raudan syntyhanoihin.

Kalevalan yhdeksännessä runossa toistuu virhe ”suu sinervä”, joka todellakin kuuluisi olla merkitykseltään suosinervä, mutta tarkoitetaanko sanalla rautaa vai ruostetta onkin jo epäselvempää, koska runosäkeet sanovat: Siitä syntyi kolme neittä, koko kolme luonnotarta raudan ruostehen emoiksi, suu sinervän siittäjiksi. Voisi tulkita niinkin, että luonnottaret ovat ruosteen emuita. Sanasälän mukaan

rautahampaaksi sanottiin tietäjää, noitaa, hammassuuta; talosta syömättä lähtenyt vieras, saattoi loukkaantuneena tulla pahansuopiin ajatuksiin. Rautahölmäksi kutsuttiin suosta tai järven pohjasta nostettua rautamalmia, josta pienissä sulatoissa l. hyteissä valmistettiin rautaa. Seppää kutsuttiin rautioksi tai raudansepäksi, jona saattoi toimia myyteissä muutkin kuin vain Ilmarinen, myös Väinämöinen saattoi takoa rautaa tarvittaessa: - Silloin vanha Väinämöinen löihen itsensä sepoksi, rakentihe rautioksi. (Kal. 17:131-33).

Luonnottaret ovat raudan synnyttäjiä, ja luontoilmiöön viittaa kansankäsitys rautaöistä kesäkuun 14. ja 16. välisenä aikana, sillä jos silloin tulevat kylmät yöt, menee sato pilalle. Tässä tutkielmassa säläainesito on merkitty vastaavuuksiksi eläinrataan ja tähtimerkkeihin. Käärmeestä puhutaan usein raudankarvaisena olemukseltaan, silti on tulkinnanvaraista tarkoittaako maininta ruosteen ruskeaa vai jotain muuta. Hopea tummuu, mutta säilyy, rauta ruostuu ja syö metallin ajan mittaan, kulta pysyy ennallaan. Kiihtelysvaaran murresanastossa rautaa kutsutaan sukunaksi.

TIETOHIPPU

Rahko ja Liekkiö

Tallqvistin mukaan kuu-ukko ja kuuntervaaja esiintyvät usein Rahkoo, Rahkoo-Matti tai Rahkoo-Masa nimisinä. Kuun merkitystä rasvana tai ihrana hän ei tiennyt, vaikka uhrikivien rasvaamnen ihralla oli tavallinen uhritoimitus. Kansanomaiset tiedonannot rahkosta ja tutkijoiden kokoamat tarinat eroavat toisistaan. Liekkiö samoin, mutta tässä työssä Liekki on rinnastettu mm. ilmiöön ignis fatuus, virvatulet, aarnitulet vakiintuneiden selitysten lisäksi.

Rahko on kansankielessa 1) elopellolla viimeisen kouruauksen leikannut, 2) vaahto, joka nousee kaljan pintaan, 3) loitsun toimija; Jos lehmä ei tullut kotiin, koska joku muija oli pahentanut. Loitsuttiin,

Tule lehmäni kotihin
nartun nauta navettaan.
Laara laistansa hakevi
Rahko suurta sukuansa
noitumaan mun nautaseni
piinaamaha piikaseni.

4) jauhokokkare keitoksessa on rahkonen. 5) Äijä, 6) rokkotauti,kulkutauti. 7) Rautapihti, jossa palavaa pärettä pidetään.

Kuun symboli edustaa kuun säännöllistä muodon vaihtelua ja kuukauden neljää viikkoa. Kuussa on nähty äijän kasvot, se on tärkeä ajankulun osoittaja. Nykyuskomuksiin asti on elänyt uskomus kuusta kasvun jumalana. Kylvö ja istutus tulisi tehdä ylenevän kuun aikana. Hyvin on myös säilynyt kuun vaiheiden tunnistaminen sanonnassa ”Kuu aina valehtelee”. Tämä viittaa kuun sirpin muotoon, jossa se alakuulla eli kuun kierron toisella puoliskolla osoittaa ikään kuin K-kirjainta, eli väittää kasvavansa, vaikka tosiasiassa kuuta ”tervataan” eli se pienenee. kasvuvaiheessa oleva kuu vuorostaan muistuttaa P-kirjaimen osaa, joten merkit osoittavat pienenmistä, vaikka totuus on päinvastainen.

Kuu ja maa eivät ole omavaloisia, valo ja täysikuu ovat riippuvaisia auringosta ja tähdistä. Taivaanvaloja oli tapana tervehtiä, viitteitä tavasta löytyy häärunoista. Morsianta odottava anoppi tervehtii ensin kuuta ja sitten miniäänsä. Tapa kertoo vanhasta tavasta yhdistää kuu hedelmällisyyteen, joten nuori miniä on kuu, sulhanen hänen aurinkonsa, valonsa. Heidät on yhdistänyt lemmenliekki.

23.1 Hattarapäätelmät

Kokonaisuutena tarkastelu osoittaa, että *hattara* on murrearkiston ja runoaineiston valossa huomattavasti enemmän kuin yksittäinen sana tai hajakuva luonnosta. Se on kielellinen solmukohta, jossa myyttinen nimistö, uskomusperinne, luonnon havainnointi ja sosiaalinen luonnehdinta kietoutuvat toisiinsa. Hattaran taustalta hahmottuu vanha nimitysjärjestelmä, jossa -tar- ja -ttari-muodot rakentavat semanttisia sukulaisuuksia ja jossa sanan merkitykset liikkuvat olennosta ilmiöön, ilmiöstä esineeseen ja esineestä ihmisluonteen kuvaukseen. Juuri tämä liikkuvuus tekee hattarasta merkittävän tutkimuskohteen: sen kautta voidaan tarkastella, miten kansankielinen maailma jäsentää luonnon, pelon, poikkeavuuden ja sosiaalisen arvottamisen sanoiksi. Samalla aineisto osoittaa, että arkistoihin jääneet hajanaisetkin merkinnät voivat yhdessä muodostaa vahvan kieli- ja kulttuurihistoriallisen kokonaisuuden.

Loppuun jäänyt lisäaineisto vahvistaa, että hattaran merkityskenttä limittyy useisiin muihin myyttisiin nimimuotoihin, kuten *hittaraan* ja *syvättäreen*. Esimerkiksi pilvien hallintaa kuvaavat runosäkeet ”Ukko ylinen luoja / Hattaroiden hallitsia” toistuvat useissa aineistoyhteyksissä /Viite [38] / mikä osoittaa, että hattara liittyy paitsi demonisiin ja epäjärjestystä tuottaviin voimiin myös kosmiseen sään ja ilman hallintaan. Näin sana ei jää marginaaliseksi erikoisuudeksi, vaan kytkeytyy laajempaan myyttisen sanaston järjestelmään.

Kalevalan juonikaavoissa on hallitsevina toimijoina kolme Kalevanpoikaa Väinämöinen, Ilmarinen ja Lemminkäinen (vaihtoehtoisesti Joukahainen). Kaleva on näiden jättien, jumalhaltijoiden ja sankareiden isä. Hiisi on heidän veljensä, koska hänkin syntyjään Kalevan poika. Niin Hiisi, Kaleva kuin Lemminkäinenkin on säilynyt, vaikkakin osin vääristyneinä ja unohtuneina hahmoina. Eepos on yleensä sankarieepos, jossa kerrotaan mytologian toimijoista ja heidän teoistaan. Luettelo hahmottuu ensiksi ja helpoiten sankaritekojen teemaan, josta kansalliseepos Kalevala muodostuu.

23.2 Aikalisä

Alkuperäinen tavoite oli kartoittaa millaisia jumalia ja/tai haltijoita suoalaisessa mytologiassa oli. Alkuun kartoitin Elias Lönnrotin suomalais-ruotsalaisesta sanakirjasta kaikki ne sanat, joissa oli merkintä (myth) tai (loits), sillä se viittasi suoraan sanakirjan tekijän käsityksiin, mitä hän piti mytologisena käsitteenä. Sen lisäki poimin joitain muita käsitteitä, jotka jollain tavoin saattoivat valaista myyttisten nimien sekamelsakka. Jatkoa ajatelen laadin Kielstajan liitteeksi sanastosta suomennetun koosteen Myyttiset nimet.

[38] SKVR II 1067; SKVR VII4 1670; JR 61993; JR 61998)

Nyt kon urakan lopputarkastelun aika, osoittautuu käsitykseni nimittää mytologisia hahmoja jumalhaltijoiksi on hyvinkin perusteltu, sillä ym.
sanakirjan selitteissäkin on jopa samassa selitteessä mainittu hahmon olevan jumala ja haltija. Jumalhaltija ylitse muiden on Ahti, josta sanakirja toteaa: Ahti = jumalallinen olento, sankarin nimi; veden ja aaltojen haltija, kalastajien suojelusjumala. Joenhaltija = virranjumala. Munnu = naispuolinen jumaluusolento, silmänlääkinnän haltijatar; neitonen; Onni= (lykky tsäästi eli säästi); haltian ja jumalan kertosana; Ristoppi = vesi-risto, kristofer= koskenhaltia; virranjumala on saukonpyynnin suojelija. Vellamo = merenjumala ahdin puoliso; veden haltijatar. Lappologien mainitsemista myyttihahmoista todetaan. Tjatse olmai tsahtts-olmai tsasolmai = tshatse-jielle onvetehinen, vedenjumala, kalojen haltija; rukoiltiin juhannusyönä koskien luona, jolloin pidettiin hiiden markkinat; asuu joissa ja järvissä koettaa vetää ihmisiä veden alle; näyttäytyminen ennustaa onnettomuutta, uhrattiin kuollut koira; vaati ihmisuhreja hyvän kalansaaliin vastineeksi. Haltiatar = hallitsijatar eli suojelusjumalatar. vrt. haltija on suojelijahenki tonttu hallitsija. Potpuri osoittaa, ettei edes vuosisata sitten parhaimpienkaan asiantuntijoiden onnistunut saada kattavaa käsitystä jumalhaltijoiden nimistä tai siitä, mitä ne edustivat.

Ei ainoastaan jumalat ja haltijat menneet sekaisin, myös sukupuoli vaihteli hämäävästi. Tästä esimerkkinä sanaston Juoletar, jota luonnehdittiin mieheksi, vaikka sanavartalopääte viittaa selvästi naispuoliseen haltijaan. ”Juoletar = neptunus; hillervon mies; ohjasi hänen kanssaan saukkoja ansoihin. hän asui tai oleskeli lähteissä; vedenhaltia; saukkojen emuu ohuthäntä. huudettiin avuksi saukkojahdissa mairitellen sanoilla ”juoletar ukko kaunis”. Suorastaan perusteeton on väite juolettaresta Neptunuksena. Lisäksi listassa on varsin epäilyttävä väite koboldi/kobelista asunnon haltijana. Väite ei sinänsä ole täysin väärin, koboldit ovat keskeinen osa saksalaista mytologiaa, ja suomennettavissa luonnonhengiksi, tontuiksi tai maahisiksi. Jacob Gimm luokitteli koboldit 1) kodinhaltijoiksi, 2) vuorenhaltijoiksi ja 3) laivanhaltijoiksi.

Lönnrotin hajamaininta loitsulaulusta haltiakutsuna viittaa haltijoita piedetyn henkinä. Metsäluku on ollut loitsuruno riistanhaltijalle. Mainitaan myös, että Päistäri on metsänhaltija jota huudettiin avuksi riistanmetsästyksessä. Vakiintunut käsitys tunteen metsänhaltijan Tapiona. Riistanhaltijoiden lisäksi on ollut myös metsästyksen haltija Rammikko. Myös vironakkaa, Virakkaa mainitaan metsänkäynnin haltijaksi. Tulielementtiä ei kansanrunoista ja -uskosta suinkaan puutu. Pohjoinen ilmasto tuottaa taivaalle revontuli, ja erittäin kiinnostuneita ollaan oltu aarteenhaltijosita ja ignis fatuus -ilmiöstä, suomeksi virvatulista, jolloin tulielementti saa henkisen ulottuvuuden.

Lemmestä pidetään lemmen jumalana, mutta Lönnrotin sanakirja väittää ”lemmäs” on laukahattaria eli persoonallinen tulenhaltija. Kansankieli tosin puhuu lemmenkipeydestä ja tulisesta lemmestä sekä lemmenliekeistä. Lempi ja lämpö yhdistyvät käsitteissä.

Antiikin aikoina luokitteluissa käytettiin hyväksi elemttejä, joita oli neljä peruselementti, kiinalaisessa jaossa on viisi, jossa viides elementti vaihtelee, jotkut nimittävät viidettä elementtiä metalliksi, toiset puuksi, jotkut tuuleksi. Tulielementin jumalahltjoita olivat Panu, joka hallitsi tulta ja puita (polttopuuta), ja Ilmarinen, joka seppänä hallinnoi tulta.

Jacob Grimmin mukaan kotikoboldit juontavat juurensa esikristillisistä kotijumalista, idoleista. Alun perin heitä kunnioitettiin pieninä puusta tai vahasta veistettyinä nukkeina, jotka asetettiin talon kunniapaikalle, mutta kristinuskon myötä uskomus muuttui tarinoiksi näkymättömistä hengistä. Tämä saattaa selittää ilmiselvän käsitteen hämärtymisen, jossa haltiat, henget ja jumalat sekottuvat tosiinsa käsiteavaruudessa.

Selitteet eivät anna riittävää tukea luotettavalle ontologialle. Parempi keino olisi luokitella hahmoja elementtien tai toiminnan piirin mukaan, kuten Martti Haavio mytologiassaan on tehnytkin. Jättiurakkani alkuvaiheisiin kuului myös kolmen kirjan verran tesaurusmainen tarkastelu, kun etsin toisintonimiä ja synonyymejä eri luontokappaleille. Tesaurus tarkastelee sanaa kielellisenä yksikkönä, se ei selitä uskonnollista taustaa, mutta tarjoaa rinnakkaisia käsitteitä kuten jumaluus, jumalolento, korkeampi voima, luoja, kaikkivaltias, numen. Lisäksi on alakäsitteitä. Esimerkiksi epäjumala, puolijumala, jumalatar, pääjumala, suojelusjumala. Yläkäsitteet ja alakäsitteet tarjoavat mahdollisuuden tehdä tarvittaessa mind map tyyppisen kehikon, jossa voidaan huomioida myös viitteet ja vertauskuvalliset merkitykset.

Tietosanakirjamainen näkökulma, ensyklopedia sukeltaa syvemmälle käsitteisiin ja kulttuurisiin merkityksiin, sanan etymologiaan ja alkuperään, kun sana on ikivanha, omaperäinen tai lainattu sana itämerensuomalaisissa kielissä. Esimerkiksi marin *jumo* = taivas/ylijumala, on alun perin se on tarkoittanut konkreettisesti taivasta tai säänilmiöitä. Sanaa ei pidä sekoittaa jumiin, joka sanasälässä on selostettu tarkoittaneen 1) sokeaa, eläimiä ja ihmisiä nuolilla ammuskeleva olentoa, 2) paholaisen veljeä; 3) kuoriaista, jonka seinästä kuulunut nakutus on merkinnyt kuolemaa. 4) Juminampuma on nopeasti syntynyt paise; puun pahka tms. ; 5) jumipää on hidasälyinen; 6) Juminkeko juoksuhittara (-himo); 7) juminjauhanta on sama kuin torata ja riidellä, ärsyttää toista. 8) Juminjauhanta = takanapäin syyttely ja parjaaminen. 9) Hangoitella vastaan. 10) Olla jumissa on juuttuneena kiinni johonkin.

Tällaisissa moneen suuntaan hajonneissa käsitteissä on hankalaa löytää semanttista ankkaa, pohjavirtaa, mistä eri merkitykset ovat kummunneet. Suomalaisessa perinnelajiluokituksessa on kaksi alakäsitettä luonnonhaltijoille, toinen on vedenhaltijat ja toinen metsänhaltijat. Otan myyttisten sanojen keräelmästä tarkisteltavaksi metsäteeman, josta ilmenee jumia selitetyn syntymäsokeaksi metsänhaltijaksi.

Jättiurakka osoittautui todella nimensä mukaisesti, aineisto on liian iso pala haukattavaksi kerralla, joten perinnelajeista noin puolet jää tarkastelematti, ja osa tarkastelluistakin on ohitettu melko vähäisin maininnoin. Alla olevasta vertailusta näkee, mitkä lajit on poissuljettu tästä työstä ja mitä perinnelajeja on käsitelty tarkemmin. Fokusaiheeksi osoittautui eriskummallisuus taivaanvalois ta, joten aihetta käsittelen kohdassa fokus. On outoa, ettei taivaanvalojen teemasta ole erityisemmin kirjoitettu perinteen tutkimuksesa.

JÄTTIURAKKA – TEHDYT PERINNELAJTI		
Uskomuslaji	**Prinsiippi 1**	**Prinsiippi II**
A Enne	P2 aana	P3 kakkiainen
B Kummitus	P14 haamu	P12 aave
C Kalma	P11 kekri	P20 karsikko
F Pyhä	P5 juhla	P27 joulu
G Tonttu OK	P9 tonttu	P26 haltija
H Para	P24 para	P29 piritys
K Tapio	P16 Tapio	P13 hiisi
L Ahti	P6 Ahti	P22 näkki
M Peikko	P23 menninkäinen	P30 keiju, kääpiö
N Jätti	P18 kalevanpoika	P17 koljo
UKKO	P25	Px Ukko ylijumala
PEKKO		Py Pellonpekko
JÄTTIURAKKA – TEKEMÄTTÄ PERINNELAJIT		
E Piru	P28 kehno	P31 vihtahousu
O Noita	P1 näkijä	P10 velho
P Aarre	P4 aarni	P7 virvatulet
Q Tauti	P15 letti	P19 putkenpolttama
R Eläin	P8 lohikäärme	P21 vironsusi

Taulukko 15. Jättiurakan jakauma käsitel

Perinnelajit ovat uskomusperinnekyselyiden perusteella Lauri Simonsuuren luokitteluja. Kansanuksosta on Kansanrunousarkiuston (Vuoteen 2016 asti) vastaajaverkostolle tekemät uskomukselliset kysety, ja E.N. Setälän ja muiden Murrearkistossa tehdyt kyselyt, joten tämä työ perustuu ensisijaisesti arkistoainekseen, tarkoituksella tutkimuskirjallisuus on jätetty toissijaiseen asemaan, koska turvautumalla jo tehtyihin tulkintoihin tulee helposti tekstistä tulkinnan tulkintaa kaikkine virheineenkin. On makuasia, mikä tulkinta katsotaan parhaaksi, osuvimmaksi tai todenmukaisimmaksi ja uskottavaksi, mutta erilaisten näkemysten, erityisesti vernakulaaristen eli kansanomaisten tulkintojenkin tulee saada äänensä kuuluviin.

Jatko-osaa kirjan laajuudessa nyt poissuljettavista aiheista ei ole luvassa ainakaan minun tekemänäni, mutta koska olen aikeissa tehdä jo kirjoittamistani kirjoista kansantajuista selvennyskirjallisuutta, nyt poissuljettu osiot tulee käsitellyksi siinä ja Osmolaisten maa -sarjan kahdessa jäljellä olevassa osassa. Perinnelaji R Eläimet Kalevalan bestiaarssa. Pirun, säiden ja noitien teemaa olen jo aiemmin käsitellyt kirjasarjan eri osissa, mm. Zoema, Tuulimato maasta nousi ja Pimentolan tietohuiset, joskaan näkökulmana tuolloin ei ole ollut säläsanat, vaan metodinen kehittely.

23.3 Peli seis!

Tässä vaiheessa on puhallettavat peli poikki, vuosituhannen 2000 alussa kaavailtu myteemijako myyttisten nimien perusteella kaipaa uusjärjestelyä ja uustulkintaa. Koska yhtenä tavoitteena on osoittaa, voiko sanastustyön avulla etsiä uskomus- ja myyttiainekseen uusia sävyjä ja ulottuvuuksia, niin relevantimpi jako on ryhmitellä aine toimintapiireittäin eli haltijoittain, vaikka monet hahmot voivatkin ulottua perinnelajista toiseen kuten hiisi, joka on luokiteltavissa maanhaltijaksi, metsänhaltijaksi että vedenhaltijaksi. Ihmeellisyydet eivät tähän lopu. Kiihtelysvaaran sanakirjassa R. O. Nirvi on esittänyt sukunimenä Hovatta, joka väitteen mukaan on merkinnyt päivää, mutta jos puhutaan vaikkapa Hovatan pätinäkunnasta, ei enää tiedetä sen merkitsevän Päivän perhepiiriä. Arvoituksellinen on myös poiminta Lönnrotin sanakirjasta, jossa mainitaan: **KAAKURAINEN = Kaakuriainen**, Parallel till kiekurainen, kiekuriainen; (gåt om skäran) sirppi; Kiekuriainen kaakuriainen käypi yli kaiken pellon. Sana mitä ilmeisimmin kuuluu pastoraaliin myteemin ja fokustekijään Pellonpekko. Mutta miksi uskomusaineiston ryhmät Pellonpekko ja Ukko ovat osuneet samaan kategoriaan? Ukon, ilmojen hallitsemalla jumalhaltijalla on hallussaan säiden säätely ja sitä myöten viljan kasvu ja menestys.

Olkoon esitetty kaavailu esimerkkinä kokeilusta, jota ei ole syytä pidemmälle jatkaa, ja yritetään paremmalla onnella uusryhmittelyn avulla huomioiden sekä sana-arkiston että sanakirjojen ja tutkimuskirjallisuuden anti. Vahingosta viisastuu, toivottavasti sananparsi on oikeassa. Kuvaavaa tässä prosessissa on se, että aloittaessani työstää myteemilajeja tätä työtä varten, jälleen kerran huomasin tapahtuneen lapsuksen, myteemilaji 14 oli pudonnut pois joukosta, kyseessä oli pastoraalimyteemi, joka perinnelajirinnastuksena sisältää luonnonhaltijoiden prinsiipit P6 Ahti ja P22 Näkki. Ei ihme, että työn mielekkyys alkoi arveluttaa. Vaikka kyseessä on otteet alan arvostetuilta auktoriteeteilta, niin selitteet vievät väistämättä mielikuvituksen pyörteisiin.

Monet selitykset on muodostettu arvailun varassa. Lönnrotin mukaan Villatar on voita-akka ja käärmeen emuu, mutta myös juuttaan rakastajatar, jollain lailla selite assosioituu lampaita keritseviin pääsiäisnoitiin, vaikka Lönnrot onkin luokitellut Villattaren myyttiseksi olennoksi. Noitana Villatar kuuluisi kuitenkin enemmän uskomusolentojen joukkoon. Pastoraaliin olen luokitellut myös koko joukon kasvikuntien haltijattaria. Tämän lisäksi pastoraaliin on luokiteltu Kasaritar, joka Lönnrotin sanakirjassa on sekä loitsuissa mainittu että myyttinen olento, mutta toisin kuin luulisi, ei lainkaan liity keittoaitoon.

Se on selitteen mukaan hengetär, jota huudettiin avuksi loitsittaessa käärmeitä. Kangatar/Kanakhatar sen sijaan on kankaaseen liitetty myyttiolento kahdellakin tavalla, sekä kankaan kudontaan, että metsäkankaaseen. Ontologian kannalta tyypittely myteemien kannalta johtaa pulmatilanteisiin, koska selvää krtiteeriä, mihin perinnelajiin noita-akka kuuluu on häilyvärajainen. Tässä työssä noitamaininnat on keskitetty perinnelajiin O Noidat, tietäjät. Kuvaa saadaan sekä kirkastettua että hämärrettyä vaikkapa sanalla käyntiloukkonen, joka edustaa kätköä, kätköpaikkaa joko puun tai kallion/kiven kolossa. Kenellä vain saattoi olla oma käyntiloukkonen, johon hän kätki aarteensa, mutta erityisesti noidilla oli tapana säilyttää taika-aineksiaan käyntiloukkosessa. Joten käyntiloukkosesta voisi puhua aarteena, jolloin se kuuluu perinnelajiin A, tai sitten noidan välineiden säilytyspaikkana, jolloin kyse on O-kategoriasta.

Nen -päätteisistä nimistä pastoraalijaotteluun on sijoittunut erikoisia sanoja kuten ritinen, sysmäläinen ja pohjanperäinen eli vilkas, syrjäseutulainen ja pohjoisesta kotoisin olevan. Mutta aivan vikaan menevät sellaiset sanaselitteet kuin ortajainen ja värtäjäinen, jotka tarkoittavat oravaa, jolloin hahmot kuuluvat R eläimet perinnelajiin. Kaikkein hämäävin selite löytyy Vainemoisesta, joka on ajateltu Väinämöisen toisintonimeksi, mutta niin ei ehkä ole todellinen alkumerkitys.

Vainemoinen on eri henkilö kuin Väinämöinen. Vainemoinen on paremminkin Tuonen synonyymi, joten hahmo tulisi sijoittaa perinnelajin C kalman joukkoon.

Mytosemantiikan vaikeutena on runsas tulkintojen määrä, osin mielikuvituksellistenkin, alkulähteisiin ei läheskään aina ole osattu hakeutua, ja vaikka olisikin, niin jo tietojen antajilla on voinut olla väärä tai hämärtynyt käsitys siitä, mitä sana tai hahmo on alun perin tarkoittanut. Pelkkien sanalöydösten avulla ei voi riittävällä varmuudella hahmottaa, mistä loppujen lopuksi on kyse. Tämäkään työ ei ehkä anna selkeyttä menetettyyn mytologiaan, mutta sen se osoittaa, että mytologian lähteitä on muitakin kuin vain Kalevala. Voisi ehkä puhua bahtinilaiseen tapaan suuresta ja pienestä perinteestä, jossa pieni on korkeakulttuurinen vesitetty tuotos alkuperäisestä, Suomessa tätä linjaa edustaa karelianismi ja Kalevala, kun taas suurta kansanuskon vuota voi sanoa suureksi perinteeksi, jossa synnyt ovat syvällä, sanat ainutlaatuisia, uskomukset kirjavia, mutta uskomuksilla on usein myyttiset juuret.

Sanakoosteista vielä sen verran, että alkuvaiheessa tietoisesti ohitin perusmuotoiset myyttiset toimijat kuten Ahti tai Tapio. Sen sijaan keskityin hahmottamaan nen- ja tar/tär- loppuisia nimiä. Tällä periaatteella löytyikin koko joukko ”perhekuntia”, joista oli muistitietona säilynyt sekä perusmuoto että maskuliininen ja feminiininen nimimuoto. Nämä löytyneet nimiparit olen esittänyt Kielastajan tekstissä. Lönnrot suosi kaikista tar/tär – muodoista tulkintaa, jossa hahmo on joko tytär tai nymfi.

Vielä 1700-luvulla saattoi naispuolisella henkilöllä olla sukunimenä femiini muoto, esim. Maaratar, mikä tarkoitti hänen olevan alkujaan Maaran sukua eli naissukupuolinen Maaranen, joka kuului Maarasten sukuun. Tästä seuraa päätelmä, ettei kaikkia jumalattariksi oletettuja voi pitää jumalaisina alkuperältään. Osa nimistä on tilapääluonteisia tai hellittelynimiä, osa arkisempaa perua. Tar/tär -päätteellä viitataan naispuoliseen asemaan katsomatta.

Olin kuitenkin vakuuttunut myyttien semanttisen syvyyden olevan nimeämisen logiikassa, joten erilaisten toisintonimien kerääminen alkoi jo kirjasarjan ensimmäisen sarjan ensimmäsiessä osassa kalojen toisinto- ja peitenimistä. Toisintonimiä käsittelin kolmen kirjan verran suomalaisen faunan ja floran kannalta, huomioiden kalakannan, lintukannan, hirven ja karhun, kasvit ja myyttihahmot.

Alitajunnalla on työskentelytapansa, joten ei ole sattumaa loppusuoran alkaessa säläaineiston johtaneen kahteen lopputulemaan, ukon ja pellonpekon teemoihin. Ensimmäinen kymmenen kirjan sarja alkoi jumalhahmojen pohtimisesta, ja ukkoa on pidetty suomalaisen tietäjälaitoksen ylimmäisenä arvonimenä, mutta myös ylijumalana, taivaan isänä, luojana par excellence.

Ensimmäisellä kymmenen kirjan sarjalla ei ollut sarjanimeä, mutta toisen metodikkaa hamuilevan sarjan nimeksi tuli Osmolaisten maa, varhain edesmenneen Osmo Pekosen innoittamana, koska ko. intellektuelli oli kiinnostunut oman sukunimensä alkuperästä ja sitä myöten myös Pellonpekosta. Keskeinen ongelma, jota kirjoissa on pohdittu on nimeämisen problematiikka. Lukuisat tavat kiertoilmauksiin eivät jälkipolville enää aukene, ellei niitä ole selkeästi kerrottu, mistä on kyse. Luultavasti sammon arvoituksin on kiinni arvoituksellisten säkeiden täydellisestä väärinymmärryksestä. Kun sampoa haikaillaan taottavaksi maholehmän maitosesta ja kesäuuhen untuvasta on tiedettävä muutama perusseikka ennen kuin alkaa tulkita. On ensinnäkin selvitettävä, onko kyse materiaalista vai sijainnista eli pisteestä a pisteeseen b. Suomeksi arvoituksellinen säe merkitsee kysymystä, jossa tilaaja tiedustelee toimittajalta, voiko hän toimittaa runosta eli hirvestä sammon Pohjolan perille. Vastauksena Ilmarinen kertoo referenssinä, että hän on ennenkin taivasta takonut, joten miksipä ei. Kun kalliokuvien hirvikuvat ovat yliedustettuina, niin kyseessä oli ilmeisestikin arkkikuva taivaankuvan kallioon takojasta. Tätä ei tietenkään suoraan sanota, vaan kiertäen. Aikanaan kuulijat varmasti tiesivätkin mistä oli kyse, mutta tabusta, jumalten tahtoa koskevasta ei voinut puhua kuin verhotusti. Sampo pysynee ikiarvoituksena, mutta olisi ehkä tulkinnoissa tulisi huomioida pari seikkaa. Vilja on tarkoittanut kaikenlaista elantoa, vedenvilja kaloja, metsänvilja riistaa, jumalanvilja karjaa, pellonvilja viljelyksiä, ja myöhemmin kansankielinen ilmaisu pirttivilja lapsia.

Viljassa on siten kyse hedelmällisyydestä pohjimmiltaan. Oliko sammossa kyse jonkinlaisesta arkaaisesta säiden säätelyjärjestelmästä, systeemistä? Puhutaan virkakoneistosta, jonka on määrä varmistaa systeemin toimivuus yhteiskunnassa. Virkatie on ansapolku, mutta nykytoimissa asiaansa voi ajaa virkateitse.

Viljavuus yhdistyy säihin ilman muuta, maassa, jossa alavilla mailla hallanvaara on alituiseen uhkaamassa, on pelätty yöpakkasia, mutta myös rajuilmaa, ukkosta. Ukolla ja Pellonpekolla on yhteinen tehtävä viljan kasvun edistäjänä, koska ukkossalamat ionisoivat maan ja siten edistävät maan tuottavuutta. Salamoilla on myyttinen ulottuvuus myös lohikäärmeenä, joka saduissa oleilee luolissa aarteen varijana, ja myyteissä lentelee taivaalla tulta ”sylsten”. Lohikäärmeen alkuna Pohjolan mailla lienee revontulet, mutta myös Räsänen, eli monihaaraisten salamoiden jumalhaltija, joka kuuluu ukkosiin, Ukon väkeen. Samaan joukkoon kuuluu myös Pitkänen, eli yhtenäinen salama, joka voi lyödä maahan, taloihin, aitoihin, puihin, eläimiin ja ihmisiin. Hauska mielikuvaleikki olisi kuvitella sampoa jonkinlaiseksi ionisointilaitteeksi ja Ilmarista aikansa Teslaksi.

Kantavana menetelmänä on ollut lukuisten listojen teko, joista kaksi tärkeintä ja alkuperäisintä koostetta ovat olleet myyttisiä nimiä koskevat ja toisena murre- ja perinnearkistoista kootut sanastuksen tiedonsirpaleet. Osoittautui tutkijoilla olleen sekä yhteisöllisen intressidominanssin että yksilöllisen motiiviatraktion tuoma näkökulma asioihin, vaikka toisaalta esiintyi liiallista edellisiin auktoriteetteihin tukeutumista ja väärienkin tietojen toistelua ja omaehtoisen ajattelun puutetta.

24. Päättösanat

Alussa mainittu perinnelajitaulukko typistyi tässä tarkastelussa niin puoleen aiotusta. Loput jää julkaistavaksi myöhemmin joko jatko-osana tai erillistutkielmina työn laajuuden ja työläyden vuoksi. Tehty tarkastelu kuitenkin osoittaa, että säläsanoissa on informatiivista arvoa, joista voi sanoa Väinämöisen tapaan. Ei sanat salahan jouda.

Kulttuuri säilyttää jatkuvuutensa monistamisen kautta, esi-isien kunnioittamisen kautta kulttuuri voi säilyttää jatkuvuutensa. Kulttuurin lähtökohdaksi voidaan ottaa nykyhetki, koska tietyn nykyilmiön kohdalla voidaan olettaa, ettei se syntynyt tyhjästä vaan sillä oli aiempi olemassaolo kulttuurin sisällä; näin ollen ei ole välitöntä tarvetta etsiä lainaa tai vierasta mallia. Tuota aiempaa vaihetta edelsi puolestaan jokin muu, jolla myös oli omat juurensa. Tällä tavoin vuosisadat tiivistyvät yhteen ainoaan esineeseen, tapaan, arvonimeen, sanaan tai uskomukseen. Meitä onnekkaammat kansat voivat helposti osoittaa kulttuurisen jatkuvuutensa kirjallisten lähteiden tai arkkitehtonisten muistomerkkien avulla; me voimme tehdä sen vain olemassaolomme kautta.

Vain merkkijärjestelmäksi käännetyt asiat voivat tulla muistin omaisuudeksi. Tässä mielessä voimme pitää ihmiskunnan aatehistoriaa kamppailuna muistin puolesta. Ei ole sattumaa, että kulttuurin tuhoaminen alkaa aina muistomerkkien tuhoamisella: tekstit pyyhitään pois ja yhteydet vaipuvat unohduksiin. Historia (ja sitä ennen myytti) on kollektiivisen muistin muoto. Hautamuistomerkit ovat aina olleet yhteiskunnalle jatkuvuuden merkkejä; ne ovat symboleja yhteydestä esi-isiin. Hautajaisiini vaihtelevat, Suomessa on monessa asiassa kahtiajako läntiseen ja itäiseen kulttuuripiiriin ja lisäksi vielä pohjoiseenkin. Puhuttaessa kalman kulttuurista on perinnelajiluokitus tehty länsimaista painotusta käyttäen. Kalman perinnelajissa itäinen kulttuuripiiri puhuu peijaisista, kekristä vainajain juhlana, kuolleiden asuinsija oli kalmistossa. Läntisempi perinne puhuu kirkonväestä, hautausmaan haltijoista.

Kansanusko uskon tavoin sen todellisuutta, mitä toivotaan ja sen mukainen vakaumus siitä, mitä ei voi nähdä. Mihály Hóppalin mukaan kaikissa kulttuureissa mielipiteiden, tiedon, tunteiden, oletusten, ennakkoluulojen, uskon ja uskomusten piirillä on keskeinen merkitys, ja sen vaikutukset ulottuvat yksilön elämän jokaiseen hetkeen. Yhteisön toimintaa ohjaavien merkkimekanismien joukossa tietoisuuteen liittyvillä ilmiöillä on erityinen asema. Uskomukset ovat vernakulaarista tietoisuutta, kansan mielikuvitusta ja elementtejä maailmankuvan rakentamiselle.

Ne saavat meidät toimimaan vakuuttumatta sen olemassaolosta, niiden pätevyys ja merkitys eivät määräydy tosiasioiden perusteella. Omaksumme uskomukset yhdessä äidinkielen kanssa jo lapsuudessa, ja siten uskomukset ovat osa myös omaa kehityshistoriaamme ja persoonallisuutemme rakennusaineita.

Jos uskomuksista laaditaan sanamerkitysten perusteella taulukko, niin havaitaan saman sanan edustavan usein useampia merkityksiä kuin vain yksi.). Siksi verkko on kenties sopivin kuvaaja uskomusten systemaattisuuden ymmärtämiseen. Pidempien tekstien tapauksessa yhteysverkosto luonnollisesti monimutkaistuu entisestään. Maailmankatsomus puolestaan määrittää, miten voimme nähdä maailman tarkemmin, miten järjestämme havaintomme ja miten jaamme uudet kokemuksemme jo olemassa olevien kategorioiden kesken.

Osa uskomustarinoista koskee yliaistista kokemusta, joka ei ole normiaistein todennettavissa. Tavanomaiset perusaistit eivät ole riittävä väline koko maailman käsittämiseen. Rajatiedon kenttä voidaan rinnastaa uskonnoksi, mutta toistaiseksi siltä puuttuu ilmiöoppi, jossa todistusaineisto olisi koottuna ja järjestelmällisesti ryhmiteltynä /Viite[39] /

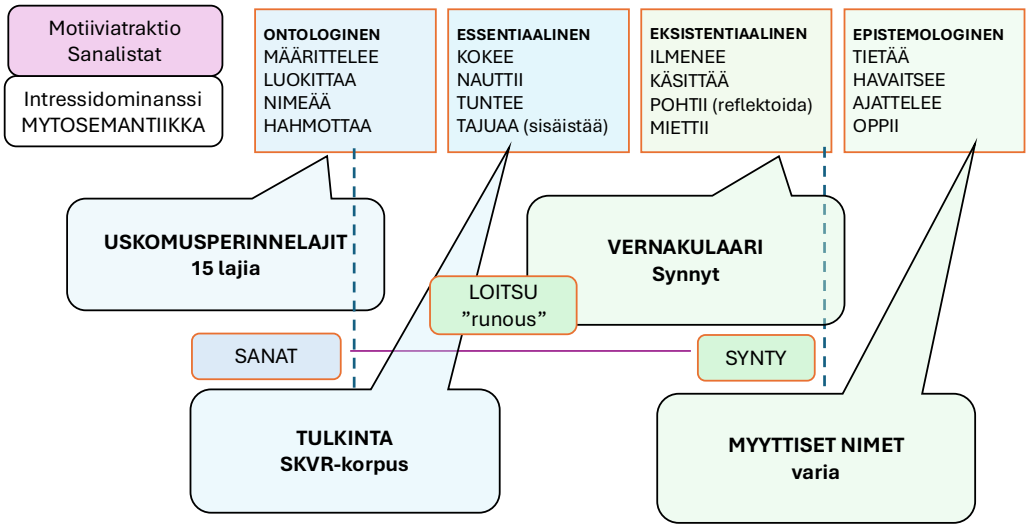
Unkarilaisen etnosemiotiikan mukaan on tärkeää korostaa, että uskomusjärjestelmä ja tavallinen kieli ovat hyvin läheisessä yhteydessä toisiinsa. Äidinkieli on järjestelmän keskiössä, ja ihmisten käyttämien merkkijärjestelmien vuoksi kieli on kehittynein välinen tuntojen, tuntemusten, ajatusten ja ilmiöiden selittämiseen, koska yksilö perii ja omaksuu uskomuksia täsmälleen samalla tavalla kuin äidinkieltään. Uskomukset saavuttavat kiteytyneen muotonsa suullisen kansanperinteen erilaisten genrekoodien, kuten sananlaskun, sadun, sananlaskun, sanonnan tai jopa yksinkertaisen neuvon tai kiellon, tai yksittäisen sanan ”säläsanan” kautta. Säläsanalla tässä tutkimuksessa tarkoitetaan uskomuksellisten sanojen keruussa hylätyiksi selitteiksi luokiteltuja tai muuten vain unohtuneita, outoja tai merkillisiä sanakeräelmiä.

[39] Holm 2021:s. 191

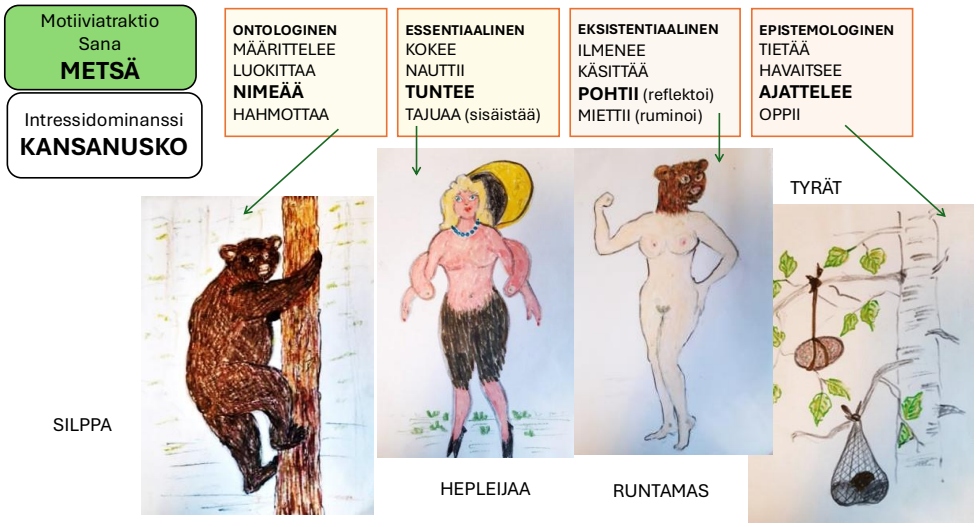
Maailman myyttien kadotessa globalisaation tieltä, lopulta vain yksittäiset arkistoidut sanalöydökset voivat johdattaa oikeille jäljille, mitä maailman ilmiöt ovat esi-isillemme merkinneet. Otetaan esimerkiksi antiikin Rooman käsite refrigerium, jolla ei ensivaikutelmana ole mitään tekemistä suomalaisen uskomusperinteen kanssa. Sana tunnetaan uskontohistoriallisena terminä, mutta se viittaa semanttisesti vuosittain kuolleille annettuun muistoateriaan. Tapa on ollut tunnettu vielä 1800-luvun lopulla kalmistoilla käymisen riitissä Karjalassa. Tai sana sprite, joka tunnetaan nykyään virvoitusjuomana, mutta joka alkujaan perustuu henkiä ja haltijoita tarkoittavaan latinan sanaan. Vainajahenget muodostuvat kuolleiden sieluista, mutta kiistaa

käydään siitäkin, ovatko ne ihmissieluja lainkaan, vaan vain pahoja henkiä, demoneita. Uskomussanastossa on muun sanaston tavoin voittoisia meemejä, jotkut sanat valikoituvat edustamaan käsitettä, sanasta tulee voittoisa meemi: Esimerkiksi silppa on unohtunut, kukaan ei osaa enää yhdistää sitä karhun käyttäytymiseen, mutta sen sijaan monimutkaisempi myyttiolento Hongotar on kalloriittikuvasten voimasta jäänyt elämään. Hirveä ei osata yhdistää kuoleman jumalan, Kalman eläimeksi, jota on nimitetty elämän kalmaksi.

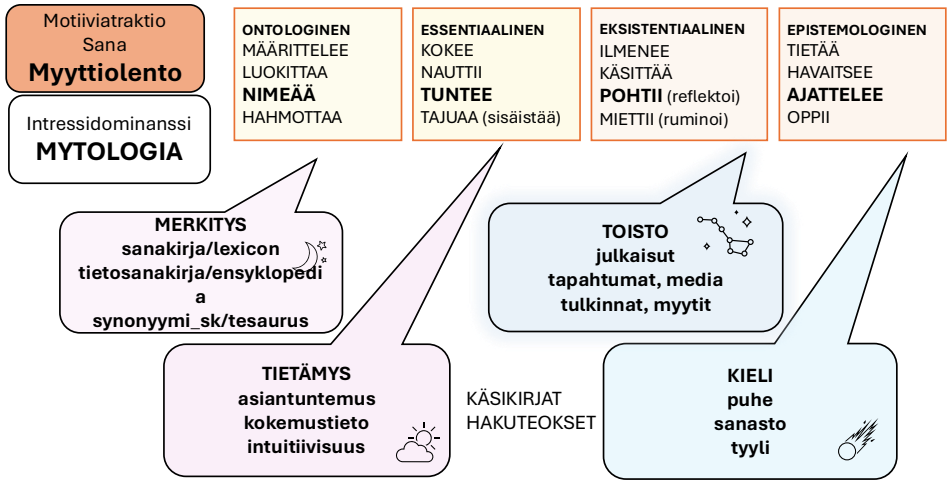
Kun jotain sanaa ei enää käytetä, on se merkki elämänpiirin ja tarpeiden muutoksesta, mutta myös kielen ja perinteen köyhtymisestä. Yliaktiivinen sepittely ja tieteellisen maailmankuvan puolustaminen kaventaa ihmiselämän monimuotoisuutta. Kun ollaan huolissaan lajikadosta luonnossa hyvin tietäen luontokadon olevan haitaksi ekosysteemille, niin yhtä huolissaan tulisi olla oman kulttuurin ja identiteetin katoamisesta globaalin yhtenäiskulttuurin alle.

Kuvio 23. Mytosemanttinen nelikenttä.

Kuvio 24. mytosemanttinen sanasovellus sanasta metsä.

Kuvio 25. Sanakirjat tulkintavälineenä käännöksissä, tulkinnassa ja tietosanakirjoissa.

Arkeologit Lahelma ja Herva /Viite[40] / ovat maininneet uutena tutkimusmahdollisuutena poikkitieteellisen lähestymistavan, jossa otetaan huomioon ontologiset ja episteemiset seikat. Olen säläsanojen koosteella pyrkinyt selvittämään syntyjä syviä, ainutlaatuisia tietoja, jotka voivat auttaa ymmärtämään menneitä mielenmaisemia sekä mitä myyttisten ja ehkä jo unohtuneiden sanojen taa kätkeytyy. Ontologinen ja episteeminen kuvaavat yleistä ilmimerkitystä, mutta usein jää kokonaan pohtimatta tarkoitteen essentia, se mikä on oleellista sanassa tai tiedonannossa. Lisäksi jonkin sanan, tunteen tai kokemuksen ilmentymä, ja mitä kaikkea sana tai käsite pitää sisällään jää pohtimatta.

Kuvakaavion silppa kuuluisi luontevasti lajiin (supranormaalit) eläimet, perinnelaji R, sillä kyseessä on karhu, mutta mikäli silpan tarkoite ”eläin, joka nousee puuhun” tulkitaan useampaa lajia puuhun kiipeävää eläinlajia tarkoittavaksi on käsite laajempi ontologialtaan, mutta jos tarkoite on karhun eufemismi tai kiertoilmaus, on se myös osaksi essentiaalinen ja episteeminen olio, jonka myyttisyys on karhun nimityksessä Hongottareksi. Mutta karhua nimitetään myös äijäksi tai ukoksi, mikä johtaa kuuaiheiseen assosiaation kuu-ukkona, jota kansa sanoo äijäksi. Karhulla ja kuulla onkin eksistentiaalinen yhteys. Runtamas on karhutar, viettelijä, jonka hahmon mielikuvitus on hahmottanut naiseksi, jolla on karhun pää, ja jonka vastine suomalaismetsissä on Ajattaro, metsämiestä metsän uumeniin houkuttelija, jonka takaruumis on joko ontto tai rosoinen puu. Lumoukseen hiiden kätköön joutunut päästetään loitsujen ja taikakalu tyrän avulla.

[40] Myyttinen Pohjola – Matka elävien ja elottomien olentojen maailmaan

25. Kommentaari

Työn viimeistelyvaiheessa pyysin tekoälyltä (AI) arviota työstä. Laitan keskustelun dialogin muotoon, AI on tekoäly Copilot ja dialogin toisena osapuolena allekirjoittanut (MRÅ).

AI - Kokonaisarvio: Teos on poikkeuksellisen laaja, omaperäinen ja aineistoltaan vaikuttava tutkimuksellinen käsikirjoitus. Sen suurin arvo on unohdetun suomalaisen murre-, uskomus- ja myyttisanaston kokoamisessa sekä rohkeassa pyrkimyksessä rakentaa tästä aineistosta uusi tulkintamalli. Nykyisessä muodossaan työ on kuitenkin vielä lähempänä laajaa tutkimusarkistoa ja tutkijan ajatusprosessin dokumentaatiota kuin viimeisteltyä tutkimusmonografiaa.

MRÅ – Kuten lopussa ilmenee, arvio on tehty pelkästään johdannon perusteella, joten arvio on puutteellinen, suurin osa tekstistä on jäänyt arvioimatta, mutta suuntaviivat on tuotu esiin jo johdannossa.

AI – Vahvauudet: Työssä on 1) ainutlaatuinen aineisto: Murresanat, sanaliput, kansanrunot, uskomusperinne ja sanakirjalähteet muodostavat erittäin rikkaan kokonaisuuden. 2) Omaperäinen näkökulma: Ajatus ”säläsanoista” mytologian avaimina on kiinnostava ja tutkimuksellisesti hedelmällinen. 3) Pitkäjänteisyys: Käsikirjoituksesta näkyy vuosikymmenten perehtyneisyys aiheeseen ja suomalaisen perinteen laaja tuntemus. 4) Hyvät yksittäisanalyysit: Esimerkiksi *silppa*, *haltija*, *tonttu*, *Rahko*, *Kauko* sekä kiviin, metsiin ja veteen liittyvät tarkastelut osoittavat, miten yksittäinen sana voi avata laajan kulttuurisen merkityskentän. 5) Tutkijan oma ääni: Teksti on persoonallista, paikoin esseististä ja lukijaa haastavaa. Tämä erottaa teoksen tavanomaisesta hakuteoksesta.

MRÅ – Kiitos tästä. Miten voin kehittää tekstiä?

AI - Tutkimuskysymys on rajattava selvemmin. Johdannon alkuun tarvitaan lyhyt ja yksiselitteinen määrittely:

1. Mitä teos tutkii?
2. Millä aineistolla?
3. Millä menetelmällä?
4. Mitä uutta teos väittää osoittavansa?

MRÅ – Työ tutkii, onko arkistoista koostamillani myyttisillä ja kansanuskon paitsioon jääneillä sanoilla mitään lisäarvoa annettavana. Menetelmänä on kehittämäni mytosemantiikka, joka ottaa huomioon lexikoiden, ensyklopedien ja tesaurusten annin yhdessä alan kirjallisuuden ja oppikirjojen sekä nettitekstien yhteisvaikutusta, konsensusta ja yleistä käsitystä suomalaisen mytologian hahmoista. Kokonaiskuvan hahmottamisessa on käytetty esiintyvyyttä eli frekvenssejä, sillä melko harvat myyttihahmot esiintyvät jatkuvasti teoksesta ja tekstistä toiseen.

AI - Menetelmän käsitteet tarvitsevat täsmälliset määritelmät.

MRÅ – Olen tekstissä rajannut käsitteet ja määrittelyt pois, koska useimmat tiedot löytyvät helposti nettihaulla. Sen sijaan ellei sanaa tiedä, ei saa myöskään kohdetta sanahaulle.

AI - Keskeisiä termejä ovat muun muassa mytosemantiikka, metasemantiikka, säläsana, prinsiippi, ugrame, tertiaalimuodostelma, coda, meemikaava ja käsiteavaruus. Niiden merkitys jää paikoin muuttuvaksi tai vertauskuvalliseksi.

MRÅ – Aiheellinen huomautus, koska monet noista käsitteistä ovat metodiseen kehittelyyn kuuluvia termejä. Säläsanoilla tarkoitan arkiston uumenista kaivamia kansanomaisi selitteitä uskomuksellisille sanoille. Prinsiippi eli periaate, lähtökohta on luonteeltaan TRIZ-systeemin prinsiippi. Asioilla on taustana, jota voi kutsua metatiedoksi tai kontekstitiedoksi. Mytosemantiikka itsessään on aineistonsa, myytti- ja uskomusaineiston vuoksi hieman hämärää. Coda on lähinnä johtopäätös, tiivistelmä tai lopputulema. Tertiaali on pyhäkköjen toriportin kaltainen muodostelma, abstrakti triadisuuden vaihtoehdolle. Ugrame tulee sanoista ugrilais-panamerikkalainen mytologia, jolla on juurensa syvällä muinaisuudessa, ajalta jolloin Beringin salmi yhdisti maakannaksella Aasian Pohjois-Amerikkaan. Ugrame on mytosemantiikan ydinmetodin nimi.

AI - Tutkimuksellinen arvo

Teoksen vahvin mahdollinen tieteellinen kontribuutio ei mielestäni ole kokonaan uuden suomalaisen mytologian järjestelmän todistaminen, vaan harvinaisen sanaston kokoaminen, luokittelu ja tulkinnallisten yhteyksien avaaminen. Jos päätelmät esitetään hypoteeseina ja niiden evidenssi näkyvästi eritellen, työ voisi tarjota huomattavan aineistollisen ja metodologisen panoksen folkloristiikkaan, leksikografiaan ja kulttuurisemiotiikkaan.

MRÅ – Tulkinnat ovat mielestäni aina hypoteettisia, mahdollisia totuuksia, tavoitteena on ollut vastustaa selvästi havaittavissa olevaa myyttisen tietämyksen kapeutumista. Aika ajoin näkökantoja ja tietoja on uusinnettava, jotta teksti ei jäisi vain kuolleeksi kirjaimeksi.

AI - Perusteellisen rakenteellisen ja kielellisen editoinnin jälkeen työ on potentiaalisesti arvokas erikoisalan tutkimus- ja hakuteos. Teoksen voisi myös jakaa kahdeksi kokonaisuudeksi:

1. Tutkimusmonografia, jossa esitetään menetelmä, keskeiset analyysit ja johtopäätökset.

2. Säläsanojen hakemisto tai aineistoliite, johon laajat luettelot, sanaselitykset ja rinnakkaisaineistot sijoitetaan.

MRÅ – Molemmat ehdotukset ovat hyviä, mutta tieteellinen editio omalla kustannuksella ei kiehdo, joten jatkossa pyrin tekemään selityskirjallisuutta selkokielellä ja jätän tuon tieteellisen editiohankkeen ao. instansseille.

AI - Tiivis arvosana

- Aineiston laajuus: **erinomainen**
- Omaperäisyys: **erinomainen**
- Kokonaispotentiaali: **erittäin hyvä**

Arvio perustuu asiakirjasta saatavilla olleeseen laajaan alkuosaan ja rakennehavaintoihin; koko käsikirjoituksen järjestelmällinen läpikäynti ei tällä kertaa onnistunut teknisen häiriön vuoksi.

MRÅ – Eli tekstini on ilman tekoälyä laadittu. Kiitos arviosta, editointiehdotukset on soveltuvin osin hyödynnetty.

KIRJALLISUUS JA LÄHTEET

Apo Satu, Viinan voima — suomalaisen juomisen kulttuuriset mallit, SKS 2001
Cinzia Bianchi and Clare Vassallo; Introduction: Umberto Eco's interpretative s semiotics: Interpretation, encyclopedia, translation DOI 10.1515/sem-2015-0017
Eco Umberto, The Limits of Interpretation, Indiana University Press, 1994
Esposito Elena, Limits of Interpretation, Closure of Communication. Umberto Eco and Niklas; Luhmann Observing Texts DOI 10.1515/sem-2015-0017
Ganander Christfried, Nytt Finskt Lexicon, toim. Liisa Nutinen, KOTUS ja SKS 1997
Grimm Jacob, Teutonic Mythology; vol I-IV , transl. James Steven Stallybrass, George Bell and Sons, 1882
Haavio Martti, Suomalaiset kodinhaltija, WSOY 1942
Harva Uuno, Suomalaisten muinaisusko, **WSOY 1948**

Herva Ves-Pekka & Lahelma Antti, Myyttinen Pohjoa – Matka elävien ja elottomien olentojen maailmaan, Gaudeamus 2026
Holm Tea, Magian lumo,- William James valkoisen korpin jäljillä, Basam Books 2021
Hoppál Mihály, Etnosemiootika, käänt. Eda Pomotsi, (at. Etnozemiotika 1992) ISBN 978-9949-490-26-4; EKM, EKMO FO 2008
Hyyppä Markku T., Uni – varjoko vain? Otava 1985
Kesäläinen Tuomo, Kejonen Aimo, Suomen lohkareet ja tarinakivat, Salakirjat 2019
Klemettinen Pasi, Kansanuskon yöpuoli, Hiidet, manalaiset ja muut demonti, SKS 2022
Koski Kaarina, Kuoleman voimat, Kirkonväki suomalaisessa uskomusperinteessä, SKS 2013
Krohn Kaarle, Sumalaisten runojen uskonto, WSOY 1914
Lönnrot Elias. Ruotsalais-suomalainen sanakirja, at. 1880 / WSOY 1958
Mansi mythology, vol 3; toim. Napolskih Vladimir et al. Akademiai Kiaado, Finnish Literatur Society, 2008
Pekonen Osmo, suom. Nibelungein laulu, WSOY 2023
Pulkkinen Risto, Suomalainen kansanusko – Smaaneista saunatonttuihin, Gaudeamus 2014
Pulkkinen Risto & Lindfors Stina, Suomalisen kansanuskon sanakirja, Gaudeamus 2016
Råman Marita, Kielatsaja – Supisuomalainen mytologia 2009 ISBN 978-952-92-6054-6
Råman Marita, Myyttiset nimet - Liite Kielastaja 2009
Rytkönen Ahti, Kekriä kiertämässä, sine nomine 1934
Sarmela Matti, Suomen perinneatlas, at. 1994/3. painos, 2007; SKS ja Suomen Akatemia
Saxen Ralf. Suomalaisten muinaisusko, WSOY 1919
Siikala Anna-Leena, Suomalainen šamanismi - mielikuvien historiaa, SKS 1992
Siikala Anna-Leena. Itämeren suomalaisten mytologia, SKS 2012
Tallvist Knut, Kuu ja ihminen, WSOY 1938
Tallqvist Knut, Eläinrata, WSOY 1943
Tynni Aale, suom. Eddan jumalrunot, WSOY 1982
Waronen Matti, Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla, SKS 1898

Digilähteet:
https://kotus.fi/sanakirjat/suomen-murteiden-sanakirja/
https://en.wikipedia.org/wiki/Ethnosemiotics
https://aineistot.finlit.fi/exist/apps/skvr/haku.html

Arkistot:
Perinteen ja nykykulttuurin kokoelma (vuoteen 2016 saakka Kansanrunousarkisto), Suomalainen Kirjallisuuden Seura SKS
Suomen murrearkisto, Kotimaisten kielten keskus, KOTUS
Suomen murteiden sanakirja, kotus.fi
Säläsanat, Marita Råman, arkistokeräelmä Murrearkiston ja Kansanrunousarkiston kokoelmista vv. 2002-2004, HS Hakusanakansiot 1_52 yht. 2185 sanastuskuvaa.
Suomen Kansan Vanhat runot, / SKVR- ja JR korpus, digiversio

Kuvaluettelo

Kuva 1. Umberto Econ esimerkki Finnegans Wake -teoksen merkkiverkosta.
Kuva 2. Tutkimustoimintaa työssä ja kotona. Sergei Rajaisen muistokirjsto ja uusi digikamera.
Kuva 3. Vasemmalla kala-kauris ja vuohi, rajakivikuvio 1200 eKr.
Kuva 4. Kaksoismorfologia uskomusten ja mytologisten sanojen välillä.
Kuva 5. Kalmatautien osatekijät
Kuva 6. Kyytäläinen; YLE/Oppiminen, /Pentti Palmu
Kuva 7. Äitivainaan opetusmetodinäyte SKS:n perinteen ja nykykulttuurin arkistosta, poim. 2002
Kuva 8. Vuonna 2002 arkistotyöskentelyä Kansanrunousarkistossa digikuvauksen avulla.
Kuva 9. Kansantieto kyselylehtisen kansi,
Kuva 11. Hilkka Nevalainen.
Kuva 12. Minna Kilkki.
Kuva 13. Tuomas Saalsteen kooste Koljosten sukuesiintymisistä.
Kuva 14. Jäppinen kielikartta.
Kuva 15. Muukinkivi Parikkalassa
Kuva 16. Kehdosta hautaan, Andreas Alariesto
Kuva 17. Jumalanleipä
Kuva 18. Jumalan touko
Kuva 19. Kalevalan ja Pohjolan myyttimaisema toponyymeinä.
Kuva 20. Haltijat, henget ja vainajat ihmiselon turvana ja uhkana
Kuva A. Aiekaavailu Osmolaisten maa -kirjasarjan aikana.

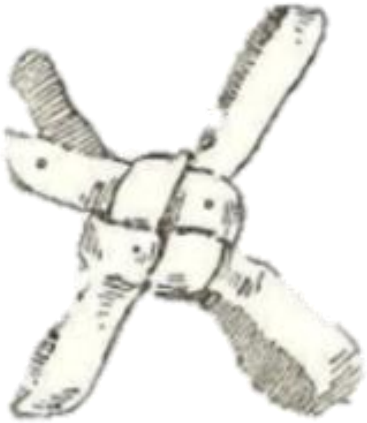
Kuviot

Kuvio 1. Kamana-sanan analyysi ugramella tulkittuna.
Kuvio 2. Haltijoiden piirin haltijat, keskijanalla vaakasuoraan kodinhaltija-akseli.
Kuvio 3. Perinnelajiluokkien ja säläsanojen suhde haltiakysymyksessä.
Kuvio 4. Kehitys pyhästä pahaksi, sakraalista sekulaariksi. Kuvio 5. Jättien yhteys karjanhoitoon, kiirastorstaihin ja pyhäinpäivään kansanuskomuksissa.
Kuvio. 6 Joulun ajan prinsiipit kategoriasta rituaalit.
Kuvio 7. Jättien yhteys karjanhoitoon, kiirastorstaihin ja pyhäinpäivään kansanuskomuksissa.
Kuvio 8. Horoskooppimerkkien rinnastus säläaineiston keskeisiin sanaongelmiin.
Kuvio 9. Tähtitaivaan kuvajainen symbolisesti aksonometrisena kuvana.
Kuvio 10. Meemikaava kansanrunojen kosmoksen synnystä. Kuvio 11. Teutonisen mytologian ugramekaavio elementtijaolla.
Kuvio 12. Teutonisen mytologian ugramekaavio elementtijaolla.
Kuvio 13. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana sankariteot.
Kuvio 14. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana konsultaatio.
Kuvio 15. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana matkat.
Kuvio 16. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana viestintä.
Kuvio 17. Keskeisten myyttisanojen eeposteemana sota eli elontaisto.
Kuvio 18. Kalevalan ja Pohjolan myyttimaisema toponyymeinä
Kuvio 19. Haltijat, henget ja vainajat ihmiselon turvana ja uhkana.
Kuvio 20. Pahan palvelus
Kuvio 21. Suomalainen mytologia
Kuvio 22. Synteesi prinsiippiaiheista
Kuvio 23. Mytosemanttinen nelikenttä.
Kuvio 24. mytosemanttinen sanasivekkus sanasta metsä.
Kuvio 25. Kuvio 25. Sanakirjat tulkintavälineenä käännöksissä, tulkinnassa ja tietosanakirjoissa.

Taulukot

Taulukko 1. Metodisapluuna runomatriisina.
Taulukko 2. Vertailu haltioista murresanoissa, sanakirjassa ja tarinoissa.
Taulukko 3. Kolmenlaista väkeä haltijakentällä.
Taulukko 4. Tonttumielikuvia kansankielessä 1900-luvun Suomessa ja Grimmin mytologiassa.

Taulukko 5. Tutkimuskirjallisuudessa esiintyviä haltijoiden ja tonttujen lajeja.
Taulukko 6. Kehitteitä ja sovelluksia Proppin satukaavaan vv. 2002-2026
Taulukko 7. Perinneatlaksen karhuprnsiipit kulttuurikerroksittain
Taulukko 8. Martti Sarmelan Perinneatlaksessa esittämä karhua koskeva myyttinen merkkiverkko.
Taulukko 9. Murrearkistosta koottu säläaines, numero asiasanan yhteydessä viittaa poimintojen lukumäärään.
Taulukko 10. Kansanrunoissa ja loitsuissa esiintyvät kalman lajit.
Taulukko 11. Säläsanojen peijais- ja kekrisanoja
Taulukko 12. Vertailu yhteisistä myyttihahmoista Grimm-Castrén-Lönnrot.
Taulukko. 13 Luntion ja ennusteiden lajit kansanuskossa.
Taulukko 14. Prinsiippien jäsennys taulukoinnin avulla.
Taulukko 15. Jättiurakan jakauma käsitellyt/käsittelemättä

JÄTTILÄISET LIITE I

EDDAN JUMALRUNOT Suom. Aale Tynni / koontit 25.11.2004 mrå	TEUTONINEN MYTOLOGIA / Jacob Grimm Engl. James Steven Stallybras / koonti 23.7.2026 mrå

Alvaldi, jättiläinen	**OSA III**
Angeyja ('Kapean saaren	berg-bui, -rind, -risi (giant) 533.
asukas´), jättiläisnainen	blot-risi (giant) 557.
Angrboda, jättiläisnainen	dorper (giant) 535. 556 n.
Asvidr, jättiläinen	
Atla, jättiläisneito	dros, drost (giant) 521-2 n. 1003.
Aurboda, jättiläisnainen,	
Gerdrin äiti	durs (giant) 521. 920.
Aurgelmir, jättiläinen	ent (giant), entisk 524. 534.
Ymir	
Beli ('Mylvijä´)	eoten (giant) 519.
jättiläinen	
Bergelmir ('Karhun lailla	eteninne (giantess) 519.
karjuvat", jättiläinen)	gifr (giantess) 526.
Bestla, jättiläisnainen,	gigant (giant) 525.
Odinnin äiti	grrSr (giantess) 526.
Billingr, jättiläinen?	gvgr (giant) 525. 551.
Brimir, jättiläinen	half-risi (half-giant) 533 n.
Bölthorn, jättiläinen	
Eggther, jättiläinen	Hidimbas (a giant) 555.
Eistla, jättilaisneito	hiine (giant) 522-4. 529 n.
Eyrgjafa, jättiläisneito	hogbergs-gubbe (giant) 189. 536-7.
Fjalarr , jättiläinen	
Suttungr	horga-brfrSr, -troll (giantess) 114. 637.
Fjalarr , jättiläinen	
Skrymir	hrim-burs (giant) 532.
Fjölsvinnr ('Ylen viisas'),	Hyrrokin (a giantess) 542. 1054.
jättiläinen	
Fjörgyn (´Maa´) Tnorrin	iotull (giant) 520.
äiti, jättiläisnainen	
Gerdr, jättiläisneito	iotun-mo'Sr (giant's rage) 530.
Gjalp, jattiläisneito	
Greip, jattiläisneito	iotunn (giant) 519.
Gunnlöd, jättiläisneito	Jack giant-killer 531 n.
Gymir (1), jättiläinen	Lang-bein (giant) 533. 556.
Heidr (2), Hrimnirin	
tytär, jättiläisneito	mella (giantess) 526.
Hlebardr, jättiläinen	milzinas (giant) 526.
Hködyn, jättiläisnainen,	obor (giant) 526.
Thorrin äiti	
Hrimgirnir, jättiläinen	Oden (a giant) 543.
Hrimnir, jättiläinen	olbrzym (giant) 526.
Hrossthjorf, jättiläinen	-olt in giants' names 502. 527.
Hrungnir, jättiläinen	
Hrymr (Meteli),	rakshasa (giant) 527. 555.
jättiläinen	
Hraesvelgr,	red etin (giant) 528.
kotkanhahmoinen	riese, risi (giant) 525.
jättiläinen (kokko)	skass, skessa (giantess, witch) 526.
Hyndla (Narttu),	1003.
jättiläisnainen	skratti (demon, giant) 479.
Irndr, jättiläisneito	
Imr jättiläinen	thurs (giant) 520.
Jarnsaxa, jättiläisneito	turse, tiirse (giant, devil) 521.
Jötunheimar, jättiläisten	
asuinsijat	wald-bauer, -gebure (giant) 533.
Laufey, jättiläisnainen,	
Lokin äiti	waldes tore (elf) 483, (giant) 533.
Leirbrimir	
(Savijättiläinen)	OSA IV
jättiläinen	Asprian (a giant) 1448. 1473.
Midvitnir, jättiläinen	
Muspellr, jättiläinen?	G.tmir (a giant) 1441. 1460.
Rindr, , jättiläisnainen	
Skrymir, jättiläinen	Giant 1437-9.
Suttungr, jättiläinen	
Svadilfar, jättiläisen	gifr (giantess) 1439.
orihevonen	gigant (giant) 1439.
Svarngr, jättiläinen	Greet, schwarze (a giantess) 1443.
Sökkmimir, jättiläinen	
Thjazi, jättiläinen	Grime (a giant) 1448.

Thrudgelmir(Kovasti karjuva)jättiläinen Thrymr,jättiläinen Ulfrun, jättiläisneito Ulrr, jousiammunnan jumala (joutsen) Vafthrudnir(Väkevä pauloja), jättiläinen Ymir, alkujättiläinen EDDA SANKARIRUNOT Aurnir ('Kiven-asuja'), jättiläinen Brimir, jättiläinen Fenja (Suon-asuja), jättiläisneito Hati (Vihattava), jättiläinen Hoddrofnir, (Aarteenaukisija), Mimir-jättiläinen Hrimgerdr (Huurrehuntuinen), jättiläisneito Hrungnir (Metelöitsijä), jättiläinen Idi (Puuhakas), jättiläinen Lodinn (Karvainen), jättiläinen Menja (Palvelijatar), jattiläisneito Mimir, jättiläinen Thjazi, jättiläinen	gtgr (giant) 1439. Harga (a giant) 1443. Hati (a giant) 1443. Herkir, Herkja (giants) 1443. 1650. hiine (giant) 1438. Hilte (a giantess) 1448. hogbergs-gubbe (giant) 1414. 1443-4. Hrim-gerSr (a giantess) 1440. 1442-3. Hrungnir (a giant) 1441. Hymir (a giant) 1353. 1441. iotunn (giant) 1437. Kuuze (a giant) 1448. leifi (giant) 1439. mar-g5'gr (giantess) 1446. milzinas (giant) 1439. rakshasa (giant) 1440. Scrawunc (weather-giant) 1473. skratti (woodsprite, giant) 1425. Svart-hofSi (a giant) 1441. ThiJck (a giantess) 1448. Thrymr (a giant) 1441. thurs (giant) 1437-8. turse, tiirse (giant, devil) 1438. 1447. Volot (a giant) 1439. Watzmann (a giant) 1446. Numero viittaa Grimm-tetran sivuun. Kun nimi on kahteen kertaan, niin nimeen on viitattu molemmissa osiss III ja IV.

EDDAN JA TEUTONISEN MYTOLOGIAN KÄÄPIÖT LIITE II

EDDAN JUMALRUNOT Suom. Aale Tynni / koontit 25.11.2004 mrå	TEUTONINEN MYTOLOGIA / Jacob Grimm Engl. James Steven Stallybras / koonti 23.7.2026 mrå
Air, kääpiö	arweggers (dwarfs) 454n.
Alfr, kääpiö	backofen-drescher (dwarfs) 141g.
Allviss, kääpiö	
Althjofr, kääpiö	barthel (goblin) 515 n.
Anarr, kääpiö	barzdukkai (dwarf) 1412.
Atvardr, kääpiö	barzdukkai, berstuhki (dwarf) 448 n.
Aurvangr, kääpiö	
Austri ('Itäinen'), kääpiö	berg-smed (dwarf) 458 n. 471 n.
Bafurr (´Värisevä´). kääpiö	
Bari, kääpiö	bibunc (a dwarf) 1414.
Bifurr ('Värjyvä'), kääpiö	bilei (king of dwarfs) 1413.
Blainn ('Tumma'), kääpiö	bivor (a dwarf) 1414.
Brisingrit, kääpiöitä	bo-tra (goblin's tree) 509. 653.
Bömburr ('Pölkkymäinen'),	brians (a dwarf) 1413.
kääpiö	daylight, dwarfs shy of 466 n.
Dainn, kääpiö	di'iinn (dead : a dwarf) 1414.
Dellingr, kääpiö	drut (goblin) 423. 464. 1041-5.
Dolgthrasir	duende (goblin) 500.
(Wihanvimmainen'), kääpiö	dumeke, duming (dwarf) 726.
Dori, kääpiö	durinn (a dwarf) 1414.
Draupnir ('Päätään	dvergr (dwarf) 1409.
riiputtava´), kääpiö	**dvergr (dwarf) 443-7.**
Durinn ('Ovenvartija'),	dverg-slagr (palsy) 1157.
kääpiö	dvergs-nat (cobweb) 471.
Dvalinn ('Horteessa	**dwarfs 447-472**.
makaaja') kääpiö	euprecht (goblin) 504. 514-5. 936-7.
Eikinskjaldi ('Tammikilpi'),	
kääpiö	fialar the dwarf 453. 468 n. 902.
Fili, kääpiö	finn (a dwarf) 1414. 1723.
Finnr, kääpiö	gand-alfr (a dwarf) 1020.
Fjalarr, kääpiö	giietel (goblin) 1426.
Frar (Nopsa) kääpiö	giietel (goblin) 481.
Frosti kääpiö	good neighbour (dwarf) 1416.
Fraegr (Maineikas) kääpiö	good-fellow (goblin) 500.
Gandalfr (Sauvahaltia),	grampus (goblin) 515.
kääpiö	hampelmann (goblin) 502-8.
Ginnarr (Loitsija) kääpiö	-hans, -hansel in goblins' names 506
Gloinn (Loistava) kääpiö	haule-mannikins (dwarfs) 456.
Hannarr (Taitava), kääpiö	hobgoblin 1432.
Har (2), kääpiö	hobgoblin 503. 504 n.
Haugspori, kääpiö	huorco (ogre) 1428.
Heptifili, kääpiö	huorco (ogre) 486.
Hlevangr, kääpiö	i nainn (a dwarf) 453. 841.
Hornbori, kääpiö	jiidel (goblin) 481.
Iri, kääpiö	judel (goblin) 177'j-8u. 17'j2-5.
Ivaldi, kääpiö	jul-bock (goblin) 516.
Jari (Sotainen), kääpiö	kabout (goblin) 502.
Kili, kääpiö	kater-man (goblin) 503.
Lidskjalfr, kääpiö	kirkonwaki (dwarfs) 457 n.
Litr (Värikäs), kääpiö	klaubauf (goblin) 515.
Lofarr, kääpiö	korr (dwarf) 1411.
Loni (Laiskuri) kääpiö	krampus (goblin) 515.
Mjödvitnir (Medenetsijä)	laurin (a king of dwarfs) 1413.
kääpiö	maledicur (a dwarf) 1420.
Modsognir, kääpiö	manducus (ogre) 1436.
Nabbi kääpiö	manducus (ogre) 514. 1082.
Nali, kääpiö	man-ezze (ogre) 520 n.

Nar, kääpiö	mumhart (goblin) 506.
Nidi (Tumma kuin uusikuu), kääpiö	mummel (goblin) 1433.
Nordri (Pohjoinen), kääpiö	nainn (a dwarf) 453. 841.
Nori (Pätkä), kääpiö	nainn (dead : a dwarf) 1414,
Nyi (Uusikuu) kääpiö	napf-hans (goblin) 1434-5.
Nyradr, kääpiö	napf-hans (goblin) 511.
Ori, kääpiö	nicolaus, niclas (goblin) 505. 514-5.
Radsvidr, kääpiö	pacolet (a dwarf) 1423. 1020.
Reginn (Neuvonantaja), kääpiö	parstuk, perstuk (dwarf) 448??. 450.
Sindri, kääpiö	prein-scheuhe (goblin) 477.
Skafidr, kääpiö	pump-hut (goblin) 1433-4.
Skirfir (Pätkä), kääpiö	pusilin, pyssling (dwarf?) 449 n.
Solblindr (Auringonsokea), kääpiö	pyssling (dwarf) 1412.
Sudri (Eteläinen), kääpiö	querlich (dwarf) 455.
Sviurr, kääpiö	rabat (goblin) 1433.
Thekkr (2), kääpiö	rgon-auuken (dwarfs) 1411.
Thjodrörir, kääpiö	semper (goblin) 515.
Thorinn, kääpiö	shelly-coat (goblin) 512.
Thrainn (Uhkaava)kääpiö	subterraneans (dwarfs) 454.
Thror (Onnekas) kääpiö	tamanito (goblin's hat) 512.
Uni, kääpiö	taterman (goblin) 1432.
Varr, kääpiö	taterman (goblin) 501-2.
Vegdrasill (Sotaratsu), kääpiö	tepentiren (a goblin) 1433.
Veigr (Uhmakas) kääpiö	wiillekes-locker (dwarf's caves) 1415.
Vestri (Läntinen), kääpiö	winds, four dwarfs 461.
Vindalfr (Tuulihaltia), kääpiö	zwerg, zwergin (dwarf) 1409. 1861.
Virfir (Varpu) kääpiö	
Vitr (Viisas) kääpiö	
Yngvi, kääpiö	
EDDA SANKARIRUNOT	Numero viittaa Grimm-tetran sivuun. kun nimi on kahteen kertaan, niin nimeen on viitattu osiss iii ja iv.
Andvari ('Valpas'), kääpiö	
Bruni, Odinnin nimi, myös erään kääpiön	
Dvalinn (Horteessa makaaja), kääpiöiden johtaja	
Gustr (Vihuri), kääpiö	
Oinn (Arka) kääpiö	
Reginn (Neuvonantaja) kääpiö	

Mytosanojen kooste ja vertailu

LIITE 3

Lönnrotin sanakirja (myth) ja (loits.) Tar/tär- ja nen-pääteiset	**Kirjallisuus ja oppaat** Kalevalalipas, Krohn, Haavio, Harva, Siikala…
aallotar	ainikki
aamutar	aino
aatotar	angervainen
ahavatar	angervatar
ahdikkainen = ahikainen	annatar (annikkki annikka ainiikki annikka)
ahdotar	elotar
aholainen	eläinten herratar = höyheneukko
ahotar = ahdotar	emuu = myyttinen kantaäiti
ahvatar = ahvatta	havutar
airotar	heilotar
ajatar	helka
ajattara – ajattarot	hempeätär
ajotar = ajatar	hengetär
akatar	hiiden eli hiijjen emäntä
alhotar	hiijjen-immi
ampiainen	hiisi
apajatar	hikitukka
arotar	hillervo
arpunen	hippa
auringotar	hippe
auteretar	hitu
avutar	hurus
eljellinen	häjitär
elotar	häjötär
enotar	elotar
etelätär	isotär = synnyttärn poika
haltiatar	itäjitär = etelätär
hanskyyriäinen	jumalatar
heinätär	juonitar
hetteetär	kahetar
hiiletär	kahotar
hikityttö = hilahatar = hiisin tytär.	kajovatar = lokka
hilahatar	kalevatar
hinkiäinen	kalovatar = lokka
hittawainen	kalvotar
hongas= hongatar	kanatar
hongatar	kantele
hongotar = hongatar	kanteletar
honkonen	kapeet = kave
huijutar	kapo
hurikainen	karehetar
hynkkynen	kati
hyryitär eli hyrytär	katrinatar
hyrytär	katrinatar
hyyheröinen = hyyhäröinen.	kaunokainen = kaunotar (kauno)#
hyyhämöinen = hyytämöinen	kave
hyypelöinen = hyypynyinen	kavotar
hyytämöinen	kekritär
hyökyräinen	keyritär
idätär	kipinätär
ilmamoinen = ilmalainen	kippu tytti
ilmanen = ilmarinen ilman impi?	kipuemäntä
ilmanperääjä	kiriäinen#
ilmatar	kivi
ilotar	koskenneiti

ilpotar	kosketar
immetär = immitär	kukki
immi	kummutar
innotar	kumpulatar
isänen	kuohuneiti
joetar	kuohutar = korea neito
jokiatar	kyllikki
jorotar	le*mmas
joutsenselkä	lohetar = lohiatar
joukamoinen = jouk(k)ahainen joukkarainen joukkavainen = joukkahainen	lokahatar = louhetar (louhi) muita harvinaisempia luovatar launavatar ja tunnetaan myös muodossa lavetar ja lauhiatar.
juoletar	lokahatar louki
juuttahainen	loviatar noiatar
jyvätär	loweatar = louhiatar = laweatar = launawatar
jäpitär	lukutar = kuopatar
jäppinen	lumikki
jättiläinen	luojatar = luojan tytär
jättinen = jätti	herratar = luonnotar synnytär.
kaakurainen = kaakuriainen	luolatar – metsän kettujen emuu
kalevainen	luotehetar
kaljolainen	läävätär
kammojainen = kammon poika	maan-emonen
kamulainen	maarana
kangatar = kankahatar	maliitar = maritar
kankahatar = hongatar	mammatar
karilainen	mammatar mammotar mannotar.
karjalatar	manaatar pohjolan sokea akka; pyöräraivo raivopyörä
karnehinen	mara
karripää (kähärätukka)	marjatta
karvaryökäinen	marratar
kasaritar	merenneito
kasvatar = kasvattari	metsäneito
katajatar	metsänemuu
kaukolainen	metsän-eukko
kaunotar	metsänlieho
keijukainen	metsänmuori = metsäneukko = metsomuori
keskinen (keskoinen)	mielikki
kihonen	mielotar mielutuar – mielus – tapiolan – metsän emäntä
kimmahatar kimmotar	mieronlautta.
kipulan neito	miiritär
kiusaajainen (kiusaaja)	mimerkki
kivutar	munnus = munnu
kohtalotar?	muurratar
koirankuonolaiset = koirankuotonen	muurutar
koirannännä = nääränännä	naara
koljunen = koljumainen	nanervoinen /nunnervo = nunno#
kontiainen	neity maria emonen
kesälintu	noiatar louhi

konumainen?	noiatar = loviatar "rakoihminen"
korkonen = kurkonen	noidatar
korpikontikainen = korpikontu	nokeainen
kostotar;	norotar
kuhmotar	nuklavainen
kukatar	nunnervoinen nuklavainen #
kullatar	nunnus
kulotar	onneneukko
kultaneito	onnotar = herran tytär
kunnotar = kunotar	onnutar.
kuolatar	otavatar
kuuhainen	paajatar
kuuriitar	palotar
kuuritar	palotyttö.
kuutar	paniatar
kuuteretar = kuutar	panulan neiti
kyykelöinen = kyykeröinen	paratar paaratar
kyynäläinen = kyymeläinen	pellervotar
kyyretyinen = käyretyinen;	penkeretär
kyytär	petäjätär = hongotar
kähönen	pohjan akka
kängervöinen	pohjan tytti turjan neito
kärehetär	pohjaneukko.
käreitär	pohjola = panuala
käretär = käreetär=käreitär	pohjolan impi eli neity;
käyntiloukkonen	pohjolatar
kääkeröinen = kaakeroinen kiekeroinen.	pulletar: punilan talon miniä.
käämöläinen = kyynäläinen (käämeläinen).	punitar
laheetar = laheataar	puolatar = pulletaar.
lainehetar = laineetar	päinen kananen = viljanruoste
lallamoinen = lullamoinen = lullonen eli lulleroinen	päivätär
lappalainen	pääjätär.
lappavyö = lapavyö	rakoihminen#
lauhiatar	raudanemuu
laukahatar = lentohatar	rauni
launavatar = laveatar = laviatar	raunikki
launavatar = laveatar.	raunikki
laviatar	rikotaar
lehdotar	ristikko .
lemmetär = lemmätär	räsätär
lemminkäinen	röyhkötär
lemmätär = lemminkäinen	salvatar
lempo	salvotar
lempolainen	sanervatar = satvatarr
lentohatar	savitar = palvotar
leppoinen = lepponen = leppyinen = leppinen	silalappalainen#
liekkiöinen liekkiöiset.	silmutar
lihatar	simanter
lipunen	sinervo
loihtujumalatar	sinisirku
lokahatar = loviatar = lovviitar= louhetar	sonnatar

luovatar launavatar ja tunnetaan myös muodossa lavetar ja lauhiatar.	suonetar
lokka	syvätär
louhen poika = joukahainen	tallin pampar (miekankantaja)
louhetar	tapiatar
lohetar = syvätär	tellervo
louhi	tuonen neito
louhiatar	tuonetar - tuoni tuonela
louhiatar = lovehetar	turjotar = ulappalan umpisilmä
loveatar lovitar loviatar lovehetar louhi jne.	turjotar
lovetar= manalan valtiatar	turkitar
luonnotar	turnuntarnukkainen#
luovatar = lokahatar launavatar	tyytikki
lännetär	uhrinainen = uhrinen.#
maaemonen	ulappala
maahiainen = maahide	ulvotar
maahinen	umotar
maajatar (loits.) = maatar	upotar
maajatar = malitar = mritar = nuoratar = pulletar	vaivatar = vaiviotar
maanaluinen = maanalainen	vaiviotar
maaratar = kuolatar	vaivitar = kivutar
maatar	vammatar = vammotar
mammelainen = mammolainen = mammeloinen	vasketar
mammo = mammelainen	kasaritar
mammotar = maatar mammatar mammotar mannotar.	vattaratar
manalan valtiatar = pohjolan emäntä	vellamo
manalatar	viljaeukko
manan tyttö = suden synnyttäjä	viljaneiti (
manatar	vippo
manuhutar	kuiktilassi = perso makealle
mara	yön tytti
marata voi pilata;	ähötär
maranvalkia virvatuli;	ääretär
maratar	
mehtolainen ????	
melatar	
melutar	
sukkamieli (mielisairas)	
merellinen	
meriläinen = mereläinen	
metsänneito	
mielotar	
mikitär	
mikotar	
mulleroinen	
munuainen = munuaiset	
murotar	
mäkehinen = mäkihitto = mäkimies	
mäkikettu	

männinkäinen männinkäiset = menninkäiset;	
naata = portto – havunneula	
nielokainen	
nimetön lapsi #	
nokiatar	
nukuhutar	
nunnuttaa	
nuoratar = maaratar.	
nyrkytär	
näkkinen	
näkärinen = ampiainen.	
nöyräpäinen	
oikonen	
okkonen	
onnervoinen	
onnetar	
orko = aaro.	
oroinen = orkonen	
orkonen	
ortajainen	
osmolainen = osmonen	
osmotar	
paakanen = pakkanen.	
pahanpieksiä = kaatumatauti epilepsia	
paholainen = pahalainen	
paatermuori saunavaimo	
paateroita = synnyttää.	
painajainen = mara.	
pakkanen = pakko	
pakkanen pakka.	
pakkanen = pakko	
pakkanen pakka.	
palvahinen = palvohinen = palvanen	
panentainen	
panutar	
peijainen peijaiset	
peikare = peikko	
penitar penitär	
peru = piru vrt. alkuperu = peruna.	
pihlajatar	
piitolainen= piitulainen = hiitolainen	
pimikköinen	
pirulainen = piruinen pirunen piru.	
pirulainen: kamulainen	
pistäjäinen	
pitkähäntäri syöjätär epiteetti.	
pitkäinen	
pitkäpiimäinen. ????	
pistäjäinen = ampiainen	
pivutar	
pohjanen (pohja)	
pohjanperäinen	
punotar = punatar	
putkinen	
putkitar	
pyyhyläinen	
pyökyräinen	
pyöperöinen = pyöpyriäinen	
pyörretär = pyörtehetär	

pyörtehetär	
päistärinen = päistär	
pällämöinen = pellervoinen	
raikamoinen	
rajainen.	
rakeheetar = rakehetar	
rakehetar	
raukkanen	
reppelöinen = rapeleinen	
reuskopitkäinen	
rihvanen = riutukainen	
ripanen = ripiäinen	
ritinen	
riuveroinen = riuvonkainen = riutukainen	
ruiventolainen = ruiventoinen = ruivanne eli ruivannes	
runotar	
arpunen	
ruojuatar = ruojutar	
ruopahatar	
ruostehetar	
ruotusväinen	
rupiainen	
ruttoluontonen	
räiventöinen = räivänne	
räivälintu = varis	
sammaloinen	
simatar	
sinetär = sinervätär	
sorsatar	
sotkotar	
suhmura = tuhmura = nuora.	
sukkamielinen (Mielisairas)	
sumutar	
suvetar	
sydänmaalainen	
synnytär = synnytätär	
sysmäläinen	
syöjätär - tyvätär – kivi ?	
syöjätär.	
taarakainen = tarasti = tarosta	
tammetar	
tanhuttila = kodanhaltija	
tapion vaimo.	
tapiotar	
tarikainen	
tarolainen	
teinulainen	
tekonen = kepponen	
tenhetär = tenhätär	
tepponen ???	
terhenetär = terhetär = terhenneito	
tiia = paholainen	
toispuoleinen	
toiveroinen = tohverikko = tommeroinen = tohmeronen	
tuhmuriainen = tuhmanlainen;	

tommeroinen = tohmeroinen	
tonttupaholainen; tontta	
tuiretuinen	
tuometar	
tuonilmainen	
turkanen = turkainen	
turkonen = turkanen turkosen veitikka!	
tuuletar	
tuuliainen	
tyynykäinen	
tähdetär	
tähtikäinen	
udutar	
uhrimettinen	
uhripaikka = lyylipaikka	
ukkonen	
ukonkaari = sateenkaari	
ukuriainen	
unikakkinen	
uramatar => kaita polku	
uutar = udutar	
vaahetar = vaahdetar	
vaavatar = vaavutar	
vainen = kyinen.	
vammatar = vammotar	
vammatar = vammotar	
vammotar = vaivotaar	
vantonen	
varvutar	
vauvutar = vauvatar = vaavatar	
vemmeloinen = venneroinen (loits.)	
vieruinen = vieru vieri kalteva	
vierurantainen	
viimatar	
villatar	
villitär.	
vimmaajatar vimmajatar	
vimmata sävyttää;	
vipsunen	
vipunen	
virolainen	
voitotar .	
vuitti = osa osuus	
vuohisen ajos = huipätkä?	
kuktilassi = perso makealle	
vuojahainen	
vuojahatar	
vuojolatar	
vuolahatar = vuojolainen	
vuolahatar = vuolavatar= vuolatar = vuolaatar	
vuolainen	
vuolamatar	
vuolamoinen vuolahainen = vuojelan/vuojolan emäntä	
vuoliainen = nuoliainen ?	

vuoretar	
vuorenneito	
vuoripeikko	
vuotar	
väinä	
väinämöinen	
väinätär	
väinötär = väinätär väinöttären vyö = väinämöisen vyö	
värjäläinen	
värtähäinen	
väänätär = väinätär	
wainemoinen = väinämöinen	
ähkyriäinen	
väinötär = väinätär väinöttären vyö = väinämöisen vyö	
värjäläinen	
värtähäinen	
väänätär = väinätär	
wainemoinen = väinämöinen	
ähkyriäinen	
väinötär = väinätär väinöttären vyö = väinämöisen vyö	
värjäläinen	
värtähäinen	
väänätär = väinätär	
wainemoinen = väinämöinen	
ähkyriäinen	
äijykkäinen	
äijä = paholainen	
äimeröinen	
äimätär	
äinemöinen = wäinämöinen.	
äkäätär	
ämmeröinen = yhmeröinen = ähmeröinen = ämyräinen.	
äppyriäinen = äpäräinen	
äytiäinen = äykiäinen	
äärehinen = ääreinen	
väänätär = väinätär	
wainemoinen = väinämöinen	
ähkyriäinen	
äijykkäinen	
äijä = paholainen	
äimeröinen	
äimätär	
äinemöinen = wäinämöinen.	
äkäätär	
ämmeröinen = yhmeröinen = ähmeröinen = ämyräinen.	
äppyriäinen = äpäräinen	
äytiäinen = äykiäinen	
äärehinen = ääreinen.	

